

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

ZEYNƏB QULİYEVA

**ARPAÇAY VADİSİNİN TUNC DÖVRÜ
ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİ**

“Elm və təhsil”
Bakı – 2014

**AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin 11 sentyabr 2014-cü il tarixli 10/11 nömrəli
qərarına (protokol №10) əsasən nəşr olunur**

**Elmi redaktor və
ön sözün müəllifi:**

V. Baxşəliyev
*AMEA-nın müxbir üzvü,
tarix elmləri doktoru*

Rəyçilər:

V. Əliyev
*AMEA-nın müxbir üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor*

H. Qədirzadə
*AMEA-nın müxbir üzvü,
tarix elmləri doktoru*

Varlığına hər zaman ehtiyac duyulan əziz valideyinlərimizin unudulmaz xatirəsinə ithaf edirəm.

Kitabın çap olunmasına göstərdiyi maliyyə dəstəyinə görə qardaşım **Hacı Yusif Kərim oğlu Quliyevə** minnətdaram.

Zeynəb Quliyeva. Arpaçay vadisinin Tunc dövrü arxeoloji abidələri.

Bakı: Elm və təhsil, 2014, 192 səh.

Monoqrafiya Şərqi Arpaçayın Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisinə daxil olan vadisində yerləşən Tunc dövrü abidələrinə həsr olunmuşdur. Əsərdə arxeoloji qazıntılar zamanı Arpaçay abidələrindən aşkar edilən materiallar və muzey fondlarında saxlanılan maddi mədəniyyət nümunələrinin bir qisminin müqayisəli təhlili verilmiş, onların qrafik təsviri və fotosəkillərindən ibarət albom, həmçinin Şərur rayonunun arxeo-coğrafi xəritəsi əks olunmuşdur.

Monoqrafiyadan Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan tarixinin öyrənilməsində, ümumiləşdirici əsərlərin, dərs vəsaitlərinin, xüsusi nəşrlərin hazırlanmasında, tələbələrin kurs və buraxılış, magistrlərin dissertasiya işlərinin yazılmasında istifadə edilə bilər.

4504000000

N098 – 2014

qrifli nəşr

© Zeynəb Quliyeva 2014
© «Елм в я тящсил», 2014

İXTİSARLARIN SİYAHISI

Azərbaycan SSR EA – Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası

Azərbaycan SSR EA Xəbərləri - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının
Xəbərləri

СА – Советская археология

НАИИ АН Азерб. – Научный Архив Института Истории Академии Наук
Азербайджана

Изв. АН Азерб.ССР – Известия Академии Наук Азербайджанской ССР

АИА – Археологические исследование Азербайджана

ВГМГ – Вестник Государственного Музея Грузии

ЛГУ – Ленинградский Государственный Университет

ИФЖ – Историко-филологический журнал

IFEА - Institut Français D/etudes Anatoliennes D/Istanbul

АММ – Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti

Изв-во АН ССР – Издательство Академии наук Азербайджанской ССР.

КСИА – Краткие сообщения Института Археологии

MÜNDƏRİCAT

ARPAÇAY VADİSİNİN TUNC DÖVRÜ ABİDƏLƏRİNİN TƏDQIQINƏ HƏSR OLUNMUŞ DƏYƏRLİ ƏSƏR.....	6
ÖN SÖZ.....	9
GİRİŞ	12

I FƏSİL. ERKƏN TUNC DÖVRÜNÜN ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİ

1.1. Yaşayış yerləri.....	18
1.2. Memarlıq və tikinti texnikası.....	22
1.3. Qəbir abidələri və dəfn adəti.....	23
1.4. Arxeoloji materialların təhlili (keramika, əmək alətləri, metal məmulatı)... ..	25
1.4.1. Keramika.....	30
1.4.1.1. Proto Kür-Araz keramikası.....	30
1.4.1.2. Kür-Araz mədəniyyətinin ikinci mərhələsi.....	32
1.4.1.3. Kür-Araz mədəniyyətinin üçüncü mərhələsi.....	37
1.4.1.4. Kür-Araz mədəniyyətinin dördüncü mərhələsi.....	39
1.5. Kür-Araz mədəniyyətinin genezisi və xronologiyası.....	48

II FƏSİL. ORTA VƏ SON TUNC DÖVRÜNÜN ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİ

2.1. Orta Tunc dövrünün arxeoloji abidələri (yaşayış yerləri, qəbir abidələri).....	52
2.1.1. Orta Tunc dövrünün keramikası.....	54
2.2. Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünün arxeoloji abidələri.....	66
2.2.1. Yaşayış yerləri.....	66
2.2.2. Qəbir abidələri və dəfn adəti.....	68
2.2.3. Memarlıq və tikinti texnikası.....	71
2.3. Arxeoloji materialların təhlili	72

III FƏSİL. ƏHALİNİN MƏŞĞULİYYƏTİ, İCTİMAİ QURULUŞU VƏ İDEOLOGİYASI

3.1. Məşğuliyyət.....	78
-----------------------	----

3.2. İctimai quruluş.....	82
3.3. Arpaçay vadisi tayfalarının incəsənəti və ideologiyası.....	84
3.4. Cənubi Qafqaz-Yaxın Şərq əlaqələrində Arpaçay vadisinin rolu.....	88
NƏTİCƏ.....	92
ƏDƏBİYYAT.....	95
FOTOŞƏKİLLƏRDƏN VƏ QRAFİK TƏSVİRLƏRDƏN İBARƏT ALBOM.....	105

ARPAÇAY VADİSİNİN TUNC DÖVRÜ ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİNİN TƏDQIQINƏ HƏSR OLUNMUŞ DƏYƏRLİ ƏSƏR

1988-ci ildə ermənilər tərəfindən Dağlıq Qarabağ probleminin ortaya atılması ilə əlaqədar Azərbaycanda həyatın bütün sahələrini bürümüş böhran aparılan elmi tədqiqat işlərinə də öz mənfəti təsirini göstərmişdi. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev Azərbaycanda ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıtdıqdan və ölkədə ictimai-siyasi sabitlik bərpa olunduqdan sonra digər sahələrdə olduğu kimi elm sahəsində də inkişaf başladı. Elmi-tədqiqat işlərinin, xüsusilə tarixi tədqiqatların bu inkişafı özünü Naxçıvan Muxtar Respublikasında da göstərdi və Naxçıvan şəhərində Ali Məclis Sədri Sərəncamı ilə 1996-cı ildə keçirilən “Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan” beynəlxalq simpoziumundan sonra daha geniş vüsət aldı. Naxçıvan Muxtar Respublikasında tarix və mədəniyyətimizin müxtəlif problemlərinin sistemli, hərtərəfli, dərin və obyektiv şəkildə öyrənilməsində ümummilli lider Heydər Əliyevin 7 avqust 2002-ci ildə imzaladığı Sərəncamla yaradılan AMEA Naxçıvan Bölməsinin, xüsusilə onun tərkibində həyata vəsiqə alan Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun böyük rolu oldu. Məhz bundan sonra Naxçıvanın tarixi, etnoqrafiyası, epiqrafikası və s. sahələrdə olduğu kimi arxeologiyası istiqamətində də dissertasiyalar yazılması, kadrlar hazırlanması, uğurlu tədqiqatlar aparılması, məqalə və monoqrafiyaların işlənilib nəşr etdirilməsi sahəsində bir sıra uğurlar əldə edildi. Hazırda Naxçıvanın arxeoloji abidələrinin öyrənilməsi sahəsində nailiyyətlər tədqiqatlar davam etdirilməkdə, yeni əsərlər hazırlanmaqdadır. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Zeynəb Kərim qızı Quliyevanın nəşr üçün hazırladığı “Arpaçay vadisinin Tunc dövrü arxeoloji abidələri” monoqrafiyası da bu qəbildən olan tədqiqat sırasında özünəməxsus layiqli yer tutur.

Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunda işlədiyi müddətdə yoldaşlarına qarşı səmimi münasibəti ilə seçilən, intizamlı, institutun, bütövlükdə Bölmənin ictimai işlərində fəal iştirak edən Azərbaycan Respublikasının Əməkdar müəllimi Zeynəb Quliyeva həm də özünü yüksək səviyyəli, bacarıqlı və qabiliyyətli tədqiqatçı kimi göstərə bilmişdir. “Arpaçay vadisinin Tunc dövrü arxeoloji abidələri” mövzusunda yazdığı və yüksək səviyyədə müdafiə etdiyi fəlsəfə doktoru dissertasiyasını monoqrafiya şəklində çap etdirməsi onun öz tədqiqatları ilə əlaqədar əldə etdiyi nəticələri daha geniş oxucu auditoriyasına, xüsusilə elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmaq istəyindən irəli gəlmişdir.

Giriş, 3 fəsil, nəticə, əsərin yazılmasında istifadə olunan ədəbiyyatların və ixtisarlarnın siyahısından və mətnə əlavə olunmuş şəkillərdən ibarət olan monoqrafiya Azərbaycan arxeologiyasının çox aktual bir probleminə – Arpaçay vadisi arxeoloji abidələrinin (Ovçulartəpəsi, Şortəpə, Sədərək, Ərəbyengicə, Xələc, Aşağı Daşarx yaşayış yerləri, Yaycı, Dizə və Şortəpə kurqanları) timsalında Naxçıvan bölgəsinin Tunc dövrü tarixinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Müəllif əsərdə tədqiq olunan bölgənin Erkən, Orta və Son Tunc dövrünə aid yaşayış yerləri və qəbir abidələrindən, bu abidələrdən əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında haqqında bəhs olunan dövrün tarix və mədəniyyətinin bir sıra problemlərini, o cümlədən əhalinin məşğuliyyəti, ictimai quruluşu və ideologiyası məsələlərini tədqiq etmiş, fikrimizcə qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrin uğurlu həllinə nail ola bilmişdir.

Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq kompleks tədqiqata cəlb olunan Arpaçay vadisinin arxeoloji abidələrinin öyrənilməsi sahəsində əldə edilən bir sıra yeniliklər diqqəti cəlb edir. Bu yeniliklərin içərisində bölgədə yaşayan tayfaların həyat tərzinin, ideologiyasının, incəsənətinin, qonşu ölkələrlə

əlaqələrinin araşdırılması, Şortəpə və Yayı nekopollarından aşkar edilən yeni materialların ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb olunması, tədqiq olunan abidələr əsasında Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşma dövrünə “Proto Kür-Araz” adının verilməsi, Orta Tunc dövrünün Boyalı qablar mədəniyyətinin Naxçıvandan yayılması ilə bağlı yeni faktların aşkara çıxarılması, Təzəkənd mədəniyyətinin Yayı tayfaları tərəfindən yaradıldığı haqqında fikirlər elmiliyi ilə seçilir.

Tədqiqatları əsasında müəllif Arpaçay vadisinin Kür-Araz mədəniyyətinin vətəni olması, onun dörd inkişaf mərhələsindən keçməsi və buradan digər regionlara yayılması, əmlak bərabərsizliyinin və dövlət qurumlarının bu ərazidə Erkən Tunc dövrünün əvvəllərində, təqribən e.ə. 4200-cü ildə yarandığı nəticəsinə gəlmişdir. Bu elmi yeniliklər və əldə olunan dürüst nəticələr tutarlı və sanballı qaynaqlara söykənir və tədqiq olunan problemə obyektiv yanaşmanı əks etdirir.

Əsərə əlavə olunan arxeoloji materialların qrafik təsvirləri və rəngli foto-şəkillər onun dəyərini daha da artırır. Ümumiyyətlə, monoqrafiya arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri və zəngin ədəbiyyat materialları əsasında yüksək elmi səviyyədə yazılmışdır və aparılan ümumiləşdirmələr, analogiyalar, müqayisələr nəticəsində ortaya sanballı, maraqlı bir tədqiqat işi qoyulmuşdur.

Monoqrafiya bitkin və tamamlanmış tədqiqat işidir və böyük elmi-praktik əhəmiyyətə malikdir. Əsərin uğurlu alınması üçün çox əhəmiyyətli amil olan struktur düzgün müəyyənləşdirilmişdir. Fikrimizcə, müəllifin gərgin elmi axtarırlarının nəticəsi olan, Azərbaycan Arxeologiya elminə bir sıra yeniliklər gətirən və tədqiq olunan sahədə müəyyən boşluqları aradan qaldıran əsər elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb edəcəkdir. Bütün bunları, xüsusilə elmi əhəmiyyətini və yüksək səviyyədə yazıldığını nəzərə alaraq Zeynəb Kərim qızı Quliyevanın “Arpaçay vadisinin Tunc dövrü arxeoloji abidələri” monoqrafiyasının nəşr olunmasını tövsiyə edirəm. Düşünürəm ki, Azərbaycanşünaslığın tərkib hissəsi olan Naxçıvanşünaslığa çox dəyərli bir töhfə olan bu əsər həm də elmi ictimaiyyəti, xüsusilə arxeoloqları Naxçıvan bölgəsi tarixi ilə əlaqədar düşündürən müəyyən suallara cavab tapmaqda yardımçı olacaqdır.

Zəhmətkeş alim Zeynəb xanım Quliyevaya yeni uğurlar arzusu ilə

Hacı Fəxrəddin Səfərli

AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun direktoru,

AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor

ÖN SÖZ

“Arpaçay vadisinin Tunc dövrü” monoqrafiyası Azərbaycan arxeologiyasının aktual problemlərindən birinə həsr olunmuşdur. Uzun illərdir ki, Kür-Araz mədəniyyətinin mənşəyi ilə bağlı problemlər mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Arpaçay vadisində yerləşən arxeoloji abidələrin tədqiqi bu problemin bəzi məsələlərini aydınlaşdırmağa imkan verir. Kür-Araz mədəniyyətinin mənşəyi ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsi üçün Ovçulartəpəsi yaşayış yerinin xüsusilə böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bu abidədən götürülən kömür qalıqlarının analizi Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşma dövrünü yenidən tarixləndirməyə imkan verir. Arpaçay vadisində yerləşən Ərəbyengicə, Xələc və I Maxta Kültəpəsi kimi abidələrin tədqiqi ilə Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşma dövrü ilə bağlı yeni faktlar aşkar edilmişdir. Bu regionda həmçinin Tunc dövrünün orta və son mərhələsinə aid xeyli maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Bu faktların ümumiləşdirilməsi, Arpaçay vadisinin Tunc dövrü mədəniyyətini mədəni-tarixi proses kimi izləmək üçün ümumiləşdirici bir tədqiqat əsərinə ehtiyac yaranmışdı. Zeynəb Quliyevanın monoqrafiyası məhz bu boşluğu doldurmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Tədqiqat işinin birinci fəslində Arpaçay vadisinin Erkən Tunc dövrü abidələri tədqiq edilmişdir. Müəllif arxeoloji abidələrdən aşkar olunan yaşayış evlərinin arxitekturası, qəbir abidələrinin dəfn adəti ilə bağlı məsələləri və keramika məmulatını ümumiləşdirmiş, arxeoloji materialların tipoloji təsnifini vermiş, yeni nəticələr əldə etmişdir. Kür-Araz mədəniyyətinin dördmərhələli xarakteristikası xüsusilə əhəmiyyətlidir. Tədqiqatçı arxeoloji materialları ümumiləşdirərək Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşma dövrünün Proto-Kür-Araz keramikasının yaranması ilə üst-üstə düşdüyünü qeyd etmişdir. Eyni zamanda tədqiqatçı tipoloji təsnifata və radiokarbon analizlərə əsaslanaraq Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşma dövrünün e.ə. V minilliyin sonundan, daha doğrusu e.ə. 4200-cü ildən başladığını göstərmişdir. Kür-Araz mədəniyyətinin ikinci və üçüncü mərhələləri ardıcıl olaraq dövrləşdirilmiş, dördüncü mərhələnin e.ə. III minilliyin ortalarında bitdiyini qeyd etmişdir. Həmin dövrdən Arpaçay vadisində Orta Tunc dövrü başlamışdır.

Orta və Son Tunc dövrünün arxeoloji abidələri tədqiqat əsərinin ikinci fəslində araşdırılmışdır. Bu dövrə aid yaşayış yerlərinin tipoloji analizi Orta Tunc dövrünün erkən mərhələsində qala tipli yaşayış yerlərinin meydana çıxdığını göstərir. Şübhəsiz ki, bu əhalinin müdafiə ehtiyaclarının ortaya çıxması ilə bağlı olmuşdur. Orta Tunc dövrü abidələrinin tədqiqi monoxrom boyalı keramikanın geniş yayıldığını təsdiq edir. Polixrom boyalı az miqdarda Qızqaladan, Şortəpə və Yaycıdan aşkar olunmuşdur. Monoxrom boyalı keramika qəbir abidələrinin, xüsusilə Yaycı kurqanlarının tədqiqi zamanı aşkar olunmuşdur. Yaycı kurqanlarından aşkar olunan yeni arxeoloji materiallar Orta Tunc dövründə qədim mədəniyyətlərin mənşəyini araşdırmaq baxımından əhəmiyyətlidir. Yaycı nekropolunun materiallarında II Kültəpə, Təzəkənd, Van-Urmiya abidələri üçün xarakterik motivlərin izlənilməsi qədim Yaycı tayfalarının Orta Tunc dövründə Boyalı qablar mədəniyyətinin yayılmasında mühüm rol oynadığını göstərir. Tədqiqatçı araşdırmalara əsasən Təzəkənd mədəniyyətinin Naxçıvandan, xüsusilə Arpaçay vadisindən yayıldığını qeyd etmişdir.

Monoqrafiyada Arpaçay vadisinin Orta və Son Tunc dövrü abidələrinə ayrıca yarım-fəsillərin ayrılması və arxeoloji materialların dövrlər üzrə araşdırılması da üstün cəhətlərdəndir. Araşdırmalar Arpaçay vadisində boyalı keramikanın Son Tunc dövründə tənəzzül etdiyini, Erkən Dəmir dövründə isə aradan çıxdığını göstərir. Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid boyalı keramika məmulatı hələlik

olduqca az aşkar edilmişdir. Bu dövrə aid Sədərək yaşayış yerinin və Qarabulaq kurqanlarının tədqiqi zamanı boyalı keramika məmulatı aşkar olunmamışdır.

Ümumiyyətlə, aparılan araşdırmalar Orta Tunc dövründə Arpaçay vadisinin dağlıq ərazisinin mənimsənildiyini və köçmə maldarlığın inkişaf etdiyini təsdiq edir. Araşdırmalar göstərir ki, Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə Arpaçay vadisində böyük yaşayış yerləri aşkar olunmuşdur. Sədərək və Xələc yaşayış yerlərinin böyük ərazini əhatə etməsi bu dövrdə yaşayan tayfaların hərbi qüdrətindən xəbər verir. Ehtimal ki, bu dövrdə xarici işğalçılara qarşı mübarizə güclənmiş, iri tayfa ittifaqları yaranmışdır. Oğlanqaladan Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid keramikanın aşkar olunması müdafiə istehkamlarının yarandığını təsdiq edir.

Əsərin üçüncü fəslində əhalinin məşğuliyyəti, ictimai quruluşu və ideologiyası ilə bağlı məsələlər araşdırılmışdır. Müəllif əhalinin məşğuliyyətinin müxtəlif məsələlərini, o cümlədən əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıqla bağlı məsələlərə toxunmuş Erkən Tunc dövründən başlayaraq patriarxal münasibətlərin formalaşdığını qeyd etmişdir.

Monoqrafiyanın sonunda araşdırmaların nəticələri verilmişdir. Müəllif araşdırmalara əsaslanaraq Kür-Araz mədəniyyətinin Naxçıvanda, o cümlədən Arpaçay vadisində formalaşdığını, buradan Cənubi Qafqazın digər regionlarına yayıldığını göstərmişdir. Tədqiqatçı araşdırmalara əsaslanaraq göstərir ki, Orta Tunc dövründə Yaycı nekropolunda Təzəkənd mədəniyyəti və II Kültərə üçün xarakterik boyalı qablar aşkar edilmişdir. Bunun əksinə olaraq Təzəkənd abidələrində II Kültərə üçün xarakterik qablar aşkar olunmamışdır. Tədqiqatçının fikrinə görə Təzəkənd mədəniyyəti Yaycı tayfaları tərəfindən yaradılmışdır. Araşdırmalar e.ə. 4200-cü ildən başlayaraq əmlak bərabərsizliyinin yarandığı, Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə dövlətlərin mövcudluğu arxeoloji materiallarla əsaslandırılmışdır.

Monoqrafiya zəngin arxeoloji və ədəbiyyat materialları əsasında yazılmışdır. Tədqiqat işinin mühüm elmi və praktiki əhəmiyyəti vardır. Çıxarılan nəticələr yenidir və müəllifə aiddir. Tədqiqat işinin əsas nəticələri beynəlxalq konfranslardakı məruzələrdə, yerli və xarici, həmçinin resenziyalı jurnallarda öz əksini tapmışdır.

Monoqrafiya uğurlu tədqiqat işi olub gələcəkdə Azərbaycan, həmçinin onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan tarixinə dair elmi əsərlərin yazılmasında, ali məktəblərdə, arxeologiya ilə bağlı müxtəlif tədqiqat işlərinin yazılmasında istifadə edilə bilər. Müəllifi uğurlu tədqiqat işindən dolayı təbrik edir və gələcək elmi fəaliyyətində uğurlar arzulayıram.

Vəli Baxşəliyev

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin

“Qədim dövr arxeologiyası şöbəsi” nin müdiri,

AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru

GİRİŞ

Unikal bir mədəniyyəti, möhtəşəm tarixi, çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrini özündə birləşdirən Naxçıvan diyarı qədim türk-oğuz yurdu və bəşər sivilizasiyasının beşiklərindən biridir. Uzaq Daş dövründən başlayaraq bu günədək keçən bir zaman kontekstində burada məskunlaşan insanlar zəngin mədəniyyət nümunələri yaratmış və yaratmaqda davam edirlər. Buradakı maddi mədəniyyət nümunələri Azərbaycan arxeologiyasının bəzi əlaqədarlıq səhifələrinin açılmasında, Yaxın Şərq, Şərqi Anadolu, Cənubi Qafqaz arealına daxil olan bölgələrin iqtisadi-mədəni əlaqələrinin üzə çıxarılmasında mühüm rol oynamışdır. Bəlkə də buna görə bədxah qonşularımız zaman-zaman bu diyarın tarixini saxtalaşdırmağa çalışmış, lakin hər dəfə də belə absurd fikirlər tutarlı faktlarla təkzib edilmişdir. Bu faktların böyük bir qismi Naxçıvanın arxeologiyasının vaxtında və dəqiq araşdırılmasının nəticəsi olmuşdur. 2001-2002-ci illərdə ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü və xüsusi köməkliyi ilə təşkil edilmiş «Gəmiqaya» ekspedisiyasının bu sahədə müstəsna rolu olmuşdur (1, s. 16). Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mədəni və elmi həyatında özünəməxsus rol oynayan Naxçıvanın hər daşı, hər qayasının tarixin canlı şahidi olduğunu qeyd edən (46, s. 24) ümummilli lider Heydər Əliyev AMEA Naxçıvan Bölməsinin açılmasına həsr olunmuş iclasda bu diyarın tarixinin daha dərinədən öyrənilməsinə tədqiqatçılar qarşısında prioritet məsələ olaraq irəli sürmüşdür. Bu tapşırıq və tövsiyələrə uyğun olaraq bir sıra qərar və sərəncam imzalanmışdır. Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun «Naxçıvan MR ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında» 2005-ci il 6 dekabr tarixli sərəncamından sonra (46, s. 16) AMEA Naxçıvan Bölməsində yaradılmış işçi qrupu tərəfindən 600-ə yaxın dünya və ölkə əhəmiyyətli olmaqla 1202 abidə qeydə alınaraq pasportlaşdırılmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının qərb hissəsini təşkil edən Arpaçay vadisi bu sahədə müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Tarixin bütün dövrlərinə aid maddi mədəniyyət nümunələri ilə zəngin olduğuna görə Arpaçay vadisini “Təbii arxeoloji muzey” adlandırmaq olar. Bu ərazi qədim Naxçıvanın beynəlxalq əlaqələrinin tənzimlənməsində, Yaxın Şərq, Şərqi Anadolu, Cənubi Qafqaz münasibətlərində qızıl körpü rolunu oynamışdır. Bəlkə də elə buna görə qədim tayfalar burada uzunmüddətli olaraq məskunlaşmışlar. Vadinin Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində qalan yaşayış yerlərinin adları dəyişdirilməsinə baxmayaraq onlar Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi olmuşdur. İndiki siyasi şərait bu yerləri araşdırmağa imkan vermədiyindən, biz hələlik Şərqi Arpaçayın Naxçıvan MR ərazisində yerləşən vadisini tədqiq etməklə kifayətlənməli oluruq.

Şərqi Arpaçay Naxçıvan Muxtar Respublikasının mühüm çaylarından biri olub başlanğıcını Zəngəzur dağlarından, 3000 m yüksəklikdə olan alp çəmənliklər zonasından götürərək, 780 m yüksəklikdə Araza tökülür. Uzunluğu 126 km olan bu çayın qolları Vəlidağ-Dəhnə yüksəkliyindən Qarabağlar-Qıvraq tirəsinədək uzanan Şərur düzənliyini şaxələrə bölür. Arpaçay hövzəsinə Yaycı-Sədərək antiklinalını daxil edən coğrafiyaçı alimlərin fikrinə (22, s. 24, 32, 55) əsaslanaraq, deyə bilərik ki, Şərqi Arpaçay vadisi Şimalda Yaycıdan başlamış Cənubda Araz çayınadək, Qərbdə Qıvraq tirəsindən Şərqdə Maxta, Dəmirçi, Sədərək yaşayış yerlərinədək olan geniş ərazini əhatə edir. Bu ərazilər Şərqi Arpaçayın subasarına aid olduğu və Yaycı-Sədərək antiklinalında yerləşdiyi üçün onun nisbətən kənar vadisi kimi xarakterizə edilə bilər. Nisbətən yaxın vadedə isə aşağıda adları qeyd edilən yaşayış yerləri yerləşir: Şahbulaq, Gümüşlü, Aşağı Yaycı, Yuxarı Yaycı, Oğlanqala, Dizə, Həməzəli,

Axura, Mahmudkənd, Yuxarı Daşarx, Muğancıq-Müslüm, Qarxun, Siyaqut, Tənənəm, Yeni Havuş, Xətai, Dərəkənd, Oğuzkənd, Kosacan, Aralıq, Ələkli, Dərvişlər, Çəmənli (Keşdaz), Xanlıq, Vərməziyar, Qışlaqabbas, İbadulla, Ərəbyengicə və s. Arpaçay bu kəndlərin bəzilərinin içərisindən, bəzilərinin isə yaxınlığından keçir (Şəkil 1). Bütövlükdə götürüldükdə Arpaçay vadisi Şərur rayonunu tamamilə əhatə etdiyindən burada aparılan tədqiqatlar rayonun tarixinə aydınlıq gətirməklə onu zənginləşdirəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış 5 fevral 2008-ci il tarixli «Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən 2008-2009-cu illərdə aparılması nəzərdə tutulan arxeoloji ekspedisiyaların maliyyələşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında» sərəncamdan sonra Arpaçay vadisinin Ovçulartəpəsi və Oğlanqala abidələrində beynəlxalq, digər yerlərdə isə yerli arxeoloji ekspedisiyalar-qazıntılar aparılmışdır. Yerli və xarici ölkə (ABŞ və Fransa) alimlərinin iştirak etdiyi tədqiqatlarda Naxçıvanın, o cümlədən Arpaçay vadisinin qədim tarixinin dərinədən öyrənilməsi, onun geosiyasi mövqeyi, Yaxın Şərq, Şərqi Anadolu və Cənubi Qafqaz tranzitindəki əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Son illər Arpaçay vadisində aparılan araşdırmalar bu vadinin Qafqazın ən qədim mədəniyyətlərindən birinin - Kür-Araz mədəniyyətinin vətəni olduğunu göstərir. Araşdırmalar həmçinin, Orta Tunc dövründə burada məskunlaşan köçəri-maldar tayfaların mədəniyyətini də öyrənməyə imkan verir. Arpaçay vadisinin arxeoloji abidələri Azərbaycan, Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqdə yayılan qədim mədəniyyətlərin mənşəyini və xronologiyasını dəqiqləşdirmək, onların yayılma arealını müəyyənləşdirmək üçün yeni faktlar vermişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, Arpaçay vadisinin Erkən Dəmir dövrü yaşayış yerləri irimiqyaslı olması ilə fərqlənmişdir. Bu baxımdan mövzunun araşdırılması yalnız Azərbaycan tarixinin deyil, bütövlükdə Yaxın Şərq tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Monoqrafiyada də məhz bu prinsipləri əsas götürərək Şərqi Arpaçay vadisinin hərtərəfli və kompleks şəkildə öyrənilməsi, tədqiqatların nəticələrinin ümumiləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın qədim mədəni-iqtisadi əlaqələrinin ortaya çıxarılmasında bu vadedə yerləşən abidələrin böyük rolu vardır. Bu əlaqələrin üzə çıxarılması və bu vadedə yerləşən abidələrin tədqiq edilib ümumiləşdirilməsinin vacibliyi monoqrafiyanın aktuallığını göstərən əsas faktlardan biridir. Mühüm nüanslardan biri də Arpaçay vadisinin Yaxın Şərqlə Cənubi Qafqaz arasında əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tədqiqatlarımız davam etdirilir və ümidvarıq ki, əldə edilən materiallar doğma diyarımızın qədim tarixinin qaranlıqda qalmış daha bir səhifəsinə işıq tutaraq yeni-yeni faktları üzə çıxarmaqla Naxçıvan və Azərbaycan arxeologiyasına xüsusi töhfə olacaqdır.

Monoqrafiyada Arpaçay vadisində yerləşən Tunc və Erkən Dəmir dövrü abidələri yəni, e.ə. V-I minillikləri əhatə edən bir zaman kontekstində mövcud olmuş Ovçulartəpəsi, Şortəpə, Sədərək, Ərəbyengicə, Xələc, Aşağı Daşarx qədim yaşayış yerləri, Yaycı, Dizə, Şortəpə kurqanlarından aşkar olunan arxeoloji materiallar həmçinin, bu ərazidə yaşayan qədim tayfaların həyat tərzini, mədəni-iqtisadi əlaqələri, sənətkarlıq nümunələri, incəsənəti və ideologiyasını əks etdirən maddi-mədəniyyət nümunələri təhlil edilmişdir. Bu materialların bir qismi muzeylərimizdə, bir qismi isə tədqiqatçıların əsərlərindədir.

Arpaçay vadisində arxeoloji tədqiqatların tarixi XX əsrin 30-cu illərindən başlanır. Bu dövr Azərbaycan arxeologiyasının tarixində xüsusi mərhələ təşkil edir (58, s. 11). Şərur rayonunun İbadulla kəndində təsadüf nəticəsində aşkar edilən Şortəpə yaşayış yerindən üzə çıxarılan maddi-mədəniyyət

nümunələri arxeoloqların diqqətini bu bölgəyə yönəltdi. 1936-cı ildə Ə.K. Ələkbərovun rəhbərliyi altında göndərilən arxeoloji ekspedisiya Oğlanqala, Şortəpə və Şahtaxtı yaşayış yerlərində kəşfiyyat qazıntıları apararaq xeyli miqdarda arxeoloji materiallar əldə edilmişdir (75, c. 249-264). Təqribən 22 illik fasilədən sonra Arpaçay vadisi yenidən tədqiqat obyektinə çevrilir. 1958-ci ildə Şərur rayonunun Sədərək kəndi yaxınlığında arxeoloji qazıntı işləri aparən O.H. Həbibullayevin rəhbərlik etdiyi ekspedisiya xeyli miqdarda arxeoloji material əldə etmişdir. 2010-cu ildə Sədərək yaşayış yerində yenidən aparılan tədqiqatlar burada həyatın Eneolitdən başlayaraq Son Dəmir və Orta əsrlərədək davam etdiyini göstərmişdir (57, s.19).

1960-cı ildə Yuxarı Daşarx yaxınlığında dağıdılmış küp qəbirlər O.H. Həbibullayev tərəfindən tədqiq edilmiş və Tunc dövrünə aid yaşayış yeri olduğu qeyd edilmişdir. 1969-cu ildə Şərur rayonunun Dizə kəndi yaxınlığında təsərrüfat işləri görülərkən bir neçə küp qəbir üzə çıxarılmış və əldə edilən yarımşarşəkilli qulpa malik, qara rəngdə boyanmış qab nümunələri və digər materiallar R.B. Göyüşov və V.H. Əliyev tərəfindən nəşr edilmişdir (34, s. 14-19). Nekropolun tarixi e.ə. IV minilliyin sonu e.ə. III minilliyin əvvəllərinə aid edilmişdir (15, s. 43).

1979-80-ci illərdə V.H. Əliyev Oğlanqalada kəşfiyyat xarakterli qazıntı aparmışdır (15, s. 44; 77, c. 51-52; 78, c. 39-46). 2008-ci ildə AMEA Naxçıvan Bölməsi və ABŞ-ın Corciya Universitetinin əməkdaşlarının V.B. Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə apardığı qazıntılar zamanı Dəmir dövrünə aid boyalı qablar, burada mövcud olmuş qala-şəhərin tikintisi ilə bağlı mixi yazı və digər yeni materialların aşkar edilməsi (15, s. 46) abidəyə marağın daha da artmasına səbəb olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, Oğlanqalada arxeoloji tədqiqatlar 2013-cü ilədək olan müddətdə demək olar ki, hər il davam etdirilmişdir.

1980-ci illərdə Arpaçay vadisindəki Ovçulartəpəsi yaşayış yerində V.H. Əliyev və A.Q. Seyidov tərəfindən arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır (25, s. 71-73; 33, s. 17). 1980-ci ildə həmin ərazidə ilk qazıntılar aparıldıqdan sonra abidənin təxminən 10 ha sahəni əhatə etdiyi və burada Son Eneolitdən Kür-Araz mədəniyyətinə keçid təbəqəsinin olması qeyd edilmişdir (5, s. 42; 12, s. 69-70). Abidənin geniş miqyaslı tədqiqi 2006-2013-cü illərdə isə V.Baxşəliyev, K.Marro və S.Aşurovun rəhbərliyi ilə həyata keçirilmiş və aşkar edilən dördkünc, dairəvi formalı tikililər, keramika, tunc, sümük əşyalar və digər tapıntıların təhlilinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, burada Eneolit və Erkən Tunc dövrü mədəniyyətləri müəyyən zaman kəsiyində eyni dövrdə mövcud olmuşdur (57a, s. 16). Qeyd etmək lazımdır ki, burada tədqiqatlar 2013-cü ilədək davam etdirilmişdir.

1982-ci ildə Arpaçay vadisində V.H. Əliyev və A.Q. Seyidov tərəfindən daha bir qədim yaşayış yeri Xələc kəndində aşkar edilmişdir (56, s. 23). 1984-cü ildə eyni tədqiqatçılar tərəfindən Ərəbyengicə yaşayış yerində aparılan qazıntılar nəticəsində daş alətlər və keramika nümunələri tapılmışdır (55, s. 15). 2008-ci ildə A.Q. Seyidov və V.B. Baxşəliyev tərəfindən yenidən tədqiqat obyektinə çevrilən yaşayış yerindən Eneolit və Tunc dövrünə aid artefaktlar aşkar edilmişdir (55, s. 61). Abidədən aşkar edilən Erkən Dəmir dövrü üçün xarakterik olan sünbülşəkilli, dalğavari, bucaq şəkilli ornamentlə naxışlanmış boz rəngli keramika nümunələri (57a, s. 60) burada həyatın Eneolit dövründən başlayaraq Dəmir dövrünədək keçən böyük bir zaman kontekstində davam etdiyini göstərir.

1988-ci ildə Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən I Maxtada ilk tədqiqatlar aparılmış, 1989-cu ildə isə daha da genişləndirilmişdir. 2006-2010-cu illərdə abidədə intensiv şəkildə aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində dördkünc evlərin qalıqları, dairəvi tikililər, nalşəkilli ocaq qurğusu,

Kür-Araz mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan saxsı məmulatı və digər materiallar aşkar edilmişdir (57a, s. 130).

1991-1993-cü illərdə Arpaçay vadisinin Aralıq, Həmzəli və Daşarx kəndlərində V.B. Baxşəliyev tərəfindən Tunc və Antik dövrə aid yaşayış yerləri aşkar edilmişdir (21, s. 5). 2001-ci ildə Aşağı Daşarx abidəsində S.Aşurov tərəfindən qazıntı işləri aparılmış və İlk Tunc dövrünə aid 4 tikinti qatı müəyyən edilmişdir. 2011-ci ildə isə A.Seyidov və V.Baxşəliyev tərəfindən yenidən tədqiq edilmiş və Kür-Araz mədəniyyətinin erkən, orta, son mərhələlərinə aid boz, qara rəngli keramika parçaları, ocaq qurğusu, müxtəlif tipli alətlər aşkar edilmişdir (21, s. 15, 17).

Arpaçay vadisinin arxeoloji cəhətdən tədqiq edilməsi yeni minillikdən-III minillikdən başlayaraq daha intensiv xarakter almışdır. Belə ki, XXI əsrin ilk onilliyində –2001-2010-cu illərdə vadi təkcə yerli tədqiqatçıların deyil, eyni zamanda əcnəbi arxeoloqların diqqət mərkəzində olmuşdur. Vadinin abidələri içərisində Ovçulartəpəsi və Oğlanqala abidələri əvvəlki araşdırmalar nəzərə alınmazsa, 2006-cı ildən başlayaraq demək olar ki, hər il təşkil edilən arxeoloji ekspedisiyaların əsas tədqiqat obyektinə olmuşdur. Lakin ilk dəfə olaraq Arpaçay vadisinin arxeoloji abidələrinin kompleks şəkildə tədqiqat obyektinə çevrilməsi və ümumiləşdirilməsi hazırkı monoqrafiyada əks olunmuşdur.

Tədqiqat işinin araşdırılması zamanı abidələrin təsvir, tipoloji təhlil, sistemləşdirilmə, dövrləşdirilmə, analogiyaların aparılması, elmi- tarixi yanaşma, obyektiv və analitik analiz metodlarından istifadə edilmişdir. Azərbaycan xalqının ümummili lideri Heydər Əliyevin, onun layiqli davamçıları İlham Əliyev və Vasif Talıbovun öz qərar, sərəncam və tövsiyələrində irəli sürdüyü millilik və azərbaycançılıq konsepsiyası tədqiqat işinin metodoloji əsasını təşkil etmişdir. Azərbaycan və dünya arxeoloqlarının əsərləri də dissertasiya işinin metodoloji əsası olmuşdur. Bu baxımdan O.H. Həbibullayev, İ.H. Nərimanov, V.H. Əliyev, Ə.İ. Novruzlu, Q.S. İsmayılzadə, V.B. Baxşəliyev, A.Q. Seyidov və digərlərinin əsərlərindən istifadə edilmişdir. Əsas tədqiqat obyektinə arxeoloji ədəbiyyatlarda nəşr olunan maddi-mədəniyyət nümunələri, dövrü mətbuat materialları, yeni informasiya-texnologiya vasitələrinin məlumatları, xüsusilə internet materialları, muzey materialları, elmi konfrans və simpoziumların materialları olmuşdur. Tədqiqat işinə həmçinin, bilavasitə bizim iştirak etdiyimiz arxeoloji səfərlər zamanı əldə edilən arxeoloji materiallar da cəlb edilmişdir.

Tədqiqat zamanı qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

Arxeoloji qazıntılarda aşkar olunan materiallarla tanış olmaq və onları tədqiqata cəlb etmək, muzey materiallarını işləmək və dissertasiya işinə daxil etmək, Arpaçay vadisində yerləşən arxeoloji materialları ümumiləşdirərək tipoloji, morfoloji cəhətdən təhlil etmək və elmi dövriyyəyə daxil etmək, Arpaçay vadisinin Yaxın Şərq, Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan abidələri arasındakı yerini müəyyənləşdirmək, abidələrdən aşkar olunan arxeoloji materialların tipoloji analizi və radiokarbon analizlər əsasında Arpaçay vadisi abidələrinin xronologiyasını vermək və arxeoloji materialları dövrləşdirmək, Arpaçay vadisinin Naxçıvan və Azərbaycan abidələrinin öyrənilməsindəki əhəmiyyətini ortaya çıxarmaq, Erkən Tunc dövrünün mənşəyi və xronologiyası ilə bağlı məsələləri dəqiqləşdirmək, Orta Tunc dövründə Arpaçay vadisi tayfalarının məşğuliyyəti və həyat tərzini, ticarət və mədəni əlaqələrini öyrənmək, vadinin Naxçıvan üçün əhəmiyyətini araşdırmaq və Cənubi Qafqaz, Şərqi Anadolu, Yaxın Şərq üçbucağındakı tranzit mövqeyini təhlil etmək. Bu məqsədə uyğun olaraq, aparılan tədqiqat prosesində bir sıra elmi yeniliklər əldə edilmişdir ki, onlar da aşağıdakılardan ibarətdir:

- Arpaçay vadisinin Tunc dövrü arxeoloji abidələri ilk dəfə dövrləşdirilərək

Erkən Tunc, Orta Tunc və Son Tunc dövrlərinə bölünmüş və sistemləşdirilmişdir.

- Erkən Tunc dövrünün mənşəyinə dair yeni faktlar dissertasiyaya cəlb edilmiş və ilk dəfə olaraq dissertasiyada Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşma dövrünə aid arxeoloji materiallar təhlil edilmişdir.

- Naxçıvanın siyasi və mədəni-iqtisadi əlaqələrinin həyata keçirilməsində vadinin geosiyasi mövqeyi, əhəmiyyətli rolu üzə çıxarılmışdır.

- Yerli tayfaların həyat tərzi, ideologiyası, incəsənəti və qonşu ölkələrlə, o cümlədən Yaxın Şərqlə əlaqələri ayrıca araşdırılmışdır.

- İlk dəfə olaraq Şortəpə və Yaycı nekropollarından tapılan yeni materialların fotosəkilləri çəkilərək tədqiqat işinə cəlb edilmişdir. Şərur rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində saxlanılan maddi mədəniyyət nümunələrinin bir qismi işin yazılmasında istifadə edilməklə, ilk dəfə olaraq qrafik rəsmləri çəkilmiş və elmi dövriyyəyə buraxılmışdır.

- Arpaçay vadisindən aşkar edilən arxeoloji abidələr əsasında Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşma dövrünə «Proto Kür-Araz» keramikası adı verilmiş, bu mədəniyyətin dörd mərhələli dövrləşməsi maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında göstərilmişdir.

- Orta Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyətinin Naxçıvandan yayılması ilə bağlı yeni faktlar ortaya çıxarılmışdır.

-Təzəkənd mədəniyyətinin Yaycı tayfaları tərəfindən yaradıldığı, dolayısı ilə Arpaçay mədəniyyətindən bəhrələnməsi ilə bağlı faktlar üzə çıxarılmışdır.

Tədqiq edilən abidələr öz əksini Arpaçay vadisinin arxeo-coğrafi xəritəsində tapmışdır. Əsasən Şərur düzənliyini əhatə edən bu xəritə tərtib edilərkən rayonun əksər kəndlərinin tarixin müxtəlif dövrlərinə aid abidələrlə zəngin olmasını nəzərə alaraq bütün inzibati vahidlər xəritəyə daxil edilmişdir. Araşdırılan dövrə aid abidələrin adı tam halda verilmiş, digər kəndlərin adı isə kodlaşdırılmışdır ki, bu da onların torpağın alt qatlarında qalan və üzə çıxarılmasını gözləyən tarixi ilə bağlıdır. Bu möhtəşəm tarixin və gözəlliyin oxucuya da yansması diləyi ilə Şərurun vadinin yüksəkliyindən çəkilmiş görüntüsünü əks edərən peyzaj kitabın cildinə əlavə edilmişdir.

Tədqiqat işində görkəmli arxeoloq O.Həbibullayevin və qiymətli məsləhətlərini heç zaman yetirmələrindən əsirgəməyən elmi rəhbərim AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyevin tablolarından istifadə olunmuş, həmçinin digər dəyərli alimlərin tövsiyələri işə rəng qatmışdır. Bunları nəzərə alaraq, əsərlərindən və fikirlərindən bəhrələndiyim görkəmli alimlərdən dünyasını dəyişənləri rəhmətlə anır, həyatda olan elm fədailərinə isə minnətdarlığımı bildirirəm.

I FƏSİL. ERKƏN TUNC DÖVRÜNÜN ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİ

1.1. Yaşayış yerləri

Arpaçay vadisi abidələrinin kompleks şəkildə tədqiqi onların stratiqrafiyasını müəyyənləşdirməyə stimül vermişdir. Onların stratiqrafiyası bu regionda mövcud olmuş arxeoloji mədəniyyətlərin dəqiq dövrləşdirilməsinə şərait yaradır. Bu abidələr coğrafi mövqeyinə görə iki qrupa bölünür:

1. Dağlıq ərazidə yerləşən yaşayış yerləri.
2. Düzənlik ərazilərdə, çay vadilərində salınmış yaşayış yerləri.

Birinci qrupa daxil olan yaşayış yerləri daha hündür yerlərdə salınması ilə fərqlənir ki, onların da tipik nümunəsi Ovçulartəpəsidir.

Ovçulartəpəsi yaşayış yeri. Bu abidə Eneolit və Erkən Tunc dövrü abidəsi olub, təqribən 10 ha sahəni əhatə edir. Arpaçayın sol sahilində, Dizə kəndindən şimal-qərbdə uzunsov konusvari təpənin üzərində yerləşən yaşayış yerinin vaxtı ilə televiziya qülləsinin tikintisi ilə əlaqədar olaraq mədəni təbəqəsi dağılmış, nəticədə Eneolit və Erkən Tunc dövrünə aid tapıntılar əldə edilmişdir. Bu tapıntılar saman, bəzən də narın qum qarışığı olan gildən hazırlanmış çəhrayı rəngli küpə, kasa, çölmək, badya tipli qablardan ibarətdir. Eneolit qabları anqoblanmış, yapma, basma, cızma ornamentli keramika ilə, Kür-Araz qabları isə yarımşarşəkilli qulplar, qara, boz və çəhrayı rəngdə bişirilmiş xaricdən cilalanmış keramika ilə təmsil olunmuşdur. Tapıntılar içərisində, həmçinin boz rəngli tuf və bazaltdan hazırlanmış dən daşları, həvənglər də vardır. 1980-ci ildə yaşayış yerinin şimal-şərq qurtaracağında 6,25 m², 2001-ci ildə isə 25 m² sahədə qazıntı işləri 1 m dərinliyədək davam etdirilmişdir. 2006-2013-cü illərdə V.B. Baxşəliyev, K. Morro və S.H. Aşurovun rəhbərliyi ilə 2300 m² sahədə aparılan qazıntılar zamanı Eneolit və Erkən Tunc dövrünə aid dairəvi və dördkünc tikililər, tunc və sümük əşyalar, xeyli miqdarda keramika nümunələri aşkar edilmişdir. E.ə. V-III minilliklərə aid edilən (15, s. 33) abidə çoxtəbəqəli olmasına baxmayaraq, təbəqələşmə 1,5-2 metrədən artıq deyil. Yaşayış yerinin II təbəqəsindən Erkən Tunc dövrünə aid arxeoloji materiallar aşkar edilmişdir ki, bunlar da 4 mərhələyə ayrılır. Birinci mərhələyə aid arxitektura qalıqları aşkar edilməsə də, Son Eneoliddən Erkən Tunc dövrünə keçid mərhələsinin keramikası yəni, «Proto-Kür-Araz» keramikası aşkar edilmişdir. İkinci mərhələ bütün qazıntı sahələrində özünü göstərməklə dördkünc formalı yarımqazmalarla təmsil olunmuşdur. Bu mərhələyə aid olan arxitektura qalıqları I və V kvadratlarda aşkar edilmişdir. Üçüncü mərhələyə aid arxitektura qalıqlarına isə I və VI kvadratlarda rast gəlinmişdir (18, s. 10; 161, s. 45). Onlar yarım dairəvi formalı evlərin qalıqlarından ibarət olmuşdur. Dördüncü mərhələyə aid keramika məmulatı bütün kvadratlarda rastlanmış, lakin onlara aid tikinti qalıqları aşkar edilməmişdir. Göründüyü kimi, arxitektura qalıqları yalnız ikinci və üçüncü mərhələlərdə aşkar edilsə də, keramika məmulatı bütün mərhələlərdə özünü göstərmişdir. Bu da dulusçuluğun intensiv inkişafından xəbər verir.

Dağlıq ərazilərdən fərqli olaraq, düzənlik sahələrdə yaşayış məskənləri çoxluq təşkil etmişdir. Bu amil, ehtimal ki, yerli tayfaların məşğuliyyəti, xüsusilə əkinçilik və oturaq həyat tərzini ilə bağlı

olmuşdur. Coğrafi məkan, daha dəqiq desək, su və məhsuldar torpaq faktoru əhalinin məskunlaşmasında əsas meyar olmuşdur.

Düzənlik ərazidə salınmış yaşayış yerləri Xələc, Şortəpə, Ərəbyengicə, Aşağı Daşarx, I Maxta (Maxta Kültəpəsi), II Maxta, Sədərək yaşayış yerləri ilə təmsil olunmuşdur. Bu abidələr də mədəni təbəqələrin yığılma ardıcılığına görə iki qrupa ayrılır:

1. Əvvəlki-Eneolit yaşayış yerləri üzərində salınanlar (Xələc, Şortəpə)
2. Yeni məskənlərdə salınanlar (Ərəbyengicə, I Maxta, II Maxta və digərləri).

Xələc qədim yaşayış yeri. Bu abidə eyni adlı kəndin cənubunda, Arpaçayın sağ sahilində yerləşib, 0,5 hektarlıq ərazini əhatə edir. Bu abidə 1982-ci ildə V.H. Əliyev və A.Q. Seyidov tərəfindən qeydə alınmışdır. 1982-1983-cü illərdə abidədən toplanan yerüstü materiallar yarımşar formalı qulpa malik olan keramika parçaları, əmək alətləri və nalşəkili ocaq qurğusunun hissəsi ilə təmsil olunmuşdur (15, s. 30-31). Müxtəlif illərdə S.H. Aşurov, V.B. Baxşəliyev, K. Marro və digər arxeoloqlar tərəfindən aparılan kəşfiyyat xarakterli qazıntılar nəticəsində buradan Eneolit, Erkən Tunc və Orta Tunc dövrünə aid keramika məmulatı əldə edilmişdir. Abidə sovet dönəmində burada daş karxanası tikilməsi nəticəsində dağıdılmış və qarət edilmişdir. 2009-cu ildə abidə arxeoloji qazıntılarla yenidən öyrənilmiş və aşkar olunan maddi mədəniyyət nümunələrinə əsasən yaşayış yeri Eneolit, Tunc və Dəmir dövrünün abidəsi kimi xarakterizə edilmişdir (56, s. 63-92). Buradan tapılan keramikanın bir qismi qırmızı və sarı rəngdə, saman və qum qarışıqlı gildən hazırlanaraq, xaricdən daraqvari alətlə naxışlanmış, bir qismi isə bəzən hər iki üzdən, bəzən isə yalnız içəridən boya ilə örtülmüşdür.

Şortəpə yaşayış yeri. Şərur rayonunun İbadulla kəndində, Araz çayının sol sahilində yerləşən bu abidə 1934-cü ildə qeydə alınmış, sahəsi 1500 m²-dir. 1936-cı ildə Ə.K. Ələkbərov tərəfindən 3 m dərinliyədək qazıntı aparılması nəticəsində buradan dörd mədəni təbəqə aşkar edilmişdir (15, s. 31; 76, c. 55). I təbəqədən Kür-Araz mədəniyyətinə aid iribuynuzlu heyvan başı formasında hazırlanmış ocaq qurğuları və nalşəkili ocaq qurğuları aşkar edilmişdir (15, s. 31). Kür-Araz mədəniyyətinə aid edilən bu təbəqədən Xələc yaşayış yerində olduğu kimi, gil qabların fraqmentləri, əmək alətləri və ocaq qurğusu tapılmışdır. Fərq ondadır ki, buradan üzə çıxarılan ocaq qurğusu yalnız nalşəkili deyil, buynuzvaridir (150, şəkil 32, 12). 1985-ci ildə A.Q. Seyidovun iştirakı ilə aparılan kəşfiyyat zamanı abidənin üzərindən Tunc dövrünə aid keramika nümunələri əldə edilmiş və Şərur rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinə verilmişdir. 1986-1987-ci illərdə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində buradan Erkən Tunc dövrünə aid silindirik, konusvari və bikonik formalı kasa tipli qablar toplanmış və aparılan tədqiqatlar Şortəpə qədim yaşayış yerinin e.ə. IV-I minilliklərə aid edilməsinə əsas vermişdir (19, s. 32).

Ərəbyengicə yaşayış yeri. Bu qədim yaşayış yeri Şərur rayonunun eyniadlı kəndindən cənubda, Arpaçayın Araza töküldüyü yerdən bir qədər aralıda yerləşir. Abidə yer səthindən təqribən 1-1,5 m yüksəklikdə oval şəkilli təpə formasında olub, sahəsi 0,8 ha-dır. Abidənin bir hissəsi hazırda üzüm plantasiyaları altında qalmışdır. 1984-1986-cı illərdə burada aparılmış qazıntılar nəticəsində Erkən Tunc dövrünə aid dən daşları, sürtkəc və keramikadan ibarət olan xeyli yerüstü material toplanmışdır (53, s. 37). Abidənin geniş tədqiqinə 2008-ci ildə A.Q. Seyidov, V.B. Baxşəliyev tərəfindən başlanmış və xeyli keramika qalıqları və 13 arxeoloji kompleks aşkar edilmişdir ki, (55, s. 15-16) onların içərisində də I-V, VIII-IX komplekslərdən əldə edilən materiallar rəng koloritinin müxtəlifliyi ilə, III və IV kompleks çəhrayı-qırmızı rəngli keramika ilə diqqət çəkir. Abidənin VI və VII kompleksləri əvvəlkilərdən daha maraqlı tapıntılarla fərqlənirlər. Altıncı kompleksin materialları 20-55 sm

dərinlikdə aşkar olunmuş dördkunc binanın içərisində tapılan maddi-mədəniyyət qalıqlarından qayıqvari formada olan dən daşının parçası, çaxmaqdaşından hazırlanmış oraq dişi və uşaq skeletindən ibarətdir. 55-80 sm dərinlikdə yerləşən VII kompleksdən aşkar olunan oval formalı binanın qalıqları, dən daşının bir hissəsi, daş dəstəklər, manqal tipli ocaq qurğusunun qalığı, keramika və obsidian parçaları aşkar edilmişdir. Bu tapıntılar içərisində üzərində antropomorf təsvir olan qara rəngli tuf daşı daha maraqlıdır (55, s. 32). Qeyd etmək lazımdır ki, qazıntı sahəsi dərinləşdikcə maddi-mədəniyyət nümunələri azalır, Kür-Araz və Eneolit mədəniyyətinin qovuşmuş əlamətləri üzə çıxır. Bunu X-XII komplekslərdə daha aydın izləmək mümkündür. Təxminən 2 m dərinlikdə yerləşən on ikinci kompleksə aid keramika məmulatının 67 %-i çəhrayı, 33 %-i isə boz-qara rənglidir. Göründüyü kimi, təbəqələr dərinləşdikcə boz-qara rəngli qabların faizi azalaraq yerini çəhrayı rəngli keramikaya vermişdir. On üçüncü kompleks 2-2,5 m dərinlikdə yerləşib, Eneolit dövrünün son və keçid dövrü, həmçinin Kür-Araz mədəniyyətinin erkən mərhələsi üçün xarakterik olan keramika nümunələri ilə təmsil olunmuşdur. Beləliklə, son tədqiqatlar Ərəbyengicə qədim yaşayış yerini yalnız Erkən Tunc dövrü abidəsi kimi deyil, Eneolit-Tunc dövrü abidəsi kimi xarakterizə etməyə stimül vermişdir. E.ə. V-III minilliklərə aid olan yaşayış yerinin tədqiqi göstərir ki, Kür-Araz mədəniyyətinin erkən mərhələsində evlər oval formalı olub, son mərhələdə isə düzbucaqlı formada tikilmişdir (55, s. 61). Arxeoloji materiallar içərisində Tunc dövrünə aid olanlar üstünlük təşkil edir. Bu abidənin stratigrafiyası arxeoloji abidələrin və mədəniyyətlərinin dövrləşdirilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2013-cü ildə Naxçıvan MR Ali Məclis Sədrinin təşəbbüsü ilə AMEA-nın müxbir üzvü V.B.Baxşəliyevin rəhbərliyi altında AMEA Naxçıvan Bölməsinin arxeoloji ekspedisiyası Ərəbyengicə abidəsində yenidən arxeoloji tədqiqatlar aparmış və Erkən Tunc dövrünə aid xeyli miqdarda keramika nümunələri, ocaq yerləri, sümük və metal məmulatı, həmçinin Orta Tunc dövrünə aid qəbirdən iki ədəd bütöv qab və saxsı fraqmentləri aşkar etmişdir.

Aşağı Daşarx yaşayış yeri. Bu abidə Şərur rayonunun eyniadlı kəndində, Ələddin çayının sağ sahilində yerləşir. Mədəni təbəqəsinin qalınlığı 4-8 m olan bu abidənin üzərindən İlk Tunc dövrünə aid keramika nümunələri, tunc bəzək əşyası, daş əmək alətləri tapılmışdır. 2001-ci ildə S.H. Aşurov tərəfindən tədqiq edilən sahədə 3,1 m dərinlikdən (5x 5) İlk Tunc dövrünün orta və son mərhələlərinə aid tikinti qalıqları, daş alətlər və keramika məmulatı əldə edilmişdir (60, s. 75). İlk tədqiqatlar zamanı buradan Erkən Tunc dövrünə aid keramika məmulatı, daş əmək alətləri və tunc sancaq da tapılmışdır (5, c. 18). 2011-ci ildə yaşayış yerində A.Q. Seyidov və V.B. Baxşəliyev tərəfindən yenidən arxeoloji qazıntı aparılmışdır (21, s. 34). Arxeoloji qazıntılar nəticəsində yaşayış yerindən 4 tikinti qatının üzə çıxarılması və mədəni təbəqənin qalınlığı baxımından bu abidə I və II Kültəpədən sonra Naxçıvanın ən möhtəşəm abidəsi hesab edilir.

I Maxta (Maxta Kültəpəsi) yaşayış yeri. Şərur rayonunda, eyniadlı kəndin qərb qurtaracağında, Araz çayından 2 km aralıda yerləşən bu yaşayış yerinin ümumi sahəsi 3 ha-dır (151, c. 18-19). Yer səthindən təxminən 2 m hündürlükdə, oval təpə şəklində olan abidə qərbdən kanalla, digər tərəflərdən isə əkin sahəsi ilə məhdudlaşır (6, s. 33). 1986-cı ildə Maxta Kültəpəsində V.H. Əliyev və A.Q. Seyidov tərəfindən kəşfiyyat (53, s. 73), 1988-1989-cu illərdə isə V.H. Əliyev və S.H. Aşurov tərəfindən tədqiqat xarakterli qazıntı işləri aparılmışdır (32, s. 16). 2006-cı ildə V.B. Baxşəliyev, S.H. Aşurov və Lauren Ristvet tərəfindən aparılan tədqiqat işləri, 2008-2013-cü illərdə S.H. Aşurov tərəfindən davam etdirilmiş və nəticə olaraq xeyli miqdarda gil məmulatı, daş alətlər və tikinti qalıqları

aşkar edilmişdir. Aparılan tədqiqatların nəticəsi yaşayış yerinin e.ə. IV-III minilliklərə aid edilməsinə (4, s. 16-17; 15, 33-35) imkan vermişdir.

II Maxta yaşayış yeri. Bu yaşayış yeri I Maxta yaşayış yerindən 1,5 km aralıda, eyni adlı kəndlə Kürkəndinin arasında yerləşib, şimaldan Axna çayı, cənubdan isə dəmir yol xətti ilə əhatə edilmişdir. Ümumi sahəsi 3 ha olan yaşayış yerindən Erkən Tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərinə aid materiallar toplanmışdır (13, s. 17; 150, s. 19).

Sədərək yaşayış yeri. Yerli əhali tərəfindən «Şəhər yeri» adlandırılan bu yaşayış yeri eyni adlı rayon mərkəzinin 2 km cənubunda, Qaraağac kəndinin cənub-qərbində, Araz çayının sol sahilində yerləşir. 1958-ci ildə O.H. Həbibullayev tərəfindən tədqiq edilən abidənin üzərindən toplanmış keramika məmulatı Eneolit, Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aiddir (56, s. 15). Bu abidənin stratiqrafiyası e.ə. VII-IV minilliklərə aid edilmişdir (57, s. 91). Sədərək yaşayış yerindən V.H. Əliyev tərəfindən toplanmış keramika məmulatı çəllək, küpə və dərin kasa tipli qablardan ibarət olmuşdur. Həmçinin buradan həvəng, dən daşı, eyni zamanda qara və qəhvəyi rəngli obsidian parçaları tapılmışdır. Onlar hazırlanma texnologiyasına görə I Kültərə, daraqvari naxışlarına görə Ovçulartərəsi və Xələc materiallarını xatırladır (53, c. 30). 2010-cu ildə yaşayış yerində A.Q. Seyidov və V.B. Baxşəliyev tərəfindən yeni tədqiqat işləri aparılmış, nəticədə Eneolit dövrünü, Kür-Araz mədəniyyətinin 4 mərhələsini də əks etdirən, həmçinin Dəmir dövrünə aid keramika nümunələri üzə çıxarılmışdır (57, s. 19-35).

1. 2. Memarlıq və tikinti texnikası

Arpaçay vadisində Erkən Tunc dövrünə aid arxitektura Aşağı Daşarx, Ovçulartərəsi, Ərəbyengicə, I Maxta yaşayış yerlərində aşkar edilmişdir. Aşağı Daşarx yaşayış yerində aşkar edilmiş 4 tikinti qalığı çay daşı və gil möhrədən qurulmuşdur. 1,30 m dərinlikdə yerləşən I tikinti qalığının salamat qalan hissəsinin hündürlüyü 45-50 sm-ə çatır. İri çay daşlarından hörülmüş qövsvari tikili qalığının daşlarının qalınlığı 30 sm-dir. İkinci tikili qalığı birincidən fərqli olaraq, möhrədən hörülmüşdür və dairəvi formalı yaşayış binasının fundamentindən ibarətdir. Əsası 2,50 m dərinlikdə yerləşən divarın salamat qalmış hissəsinin hündürlüyü və eni 30 sm-dir. Üçüncü tikinti qalığı 2,60 m dərinlikdə yerləşir. Onun eni 45 sm, hündürlüyü 40 sm-dir. Kiçik və orta həcmli çay daşları və palçıqdan istifadə edilməklə hörülmüş, qövşşəkilli divar əvvəlki kimi dairəvi binaya məxsusdur. Divarın yaxınlığında və onunla eyni səviyyədə yerləşən dairəvi hörgü qalığı diqqət çəkir. Görünür bu cür hörgüdən binanı saxlayan dirəyin bərkidilməsi üçün istifadə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür dayaq-sütunların daha möhtəşəm forması II Kültərə abidəsində aşkar edilmişdir (150, s. 20-24). Dördüncü tikinti qalığı kiçik çay daşı və möhrədən hörülmüş, eni 32 sm-dir. Göründüyü kimi, buradakı evlərin demək olar ki, hamısı əsasən dairəvi formada hörülmüş, tədricən müəyyən dəyişikliyə uğramış və İlk Tunc dövrünün sonunda dairəvi evləri qəti olaraq dördkünc evlər əvəz etmişdir (5, s. 19). Kür-Araz mədəniyyəti tayfaları Eneolit dövrü memarlıq ənənəsini davam etdirərək evləri əsasən dairəvi və dördkünc planda möhrə və çiy kərpicdən inşa etmişlər. Erkən Tunc dövrü arxitekturası özündən əvvəlki Eneolit dövrünün bəzi xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etsə də, özünəməxsus yenilikləri ilə ondan fərqlənir. Bunu Ovçulartərəsi yaşayış yerinin I və VI kvadratlarında aşkar edilmiş tikili qalıqlarının timsalında izləmək olar. VI kvadratda olan evlər Eneolitin son dönəmi üçün xarakterik olan kvadratşəkilli və çox otaqlı evlərdən fərqli olaraq, dairəvi formalıdır (18, s. 10). Diametri təqribən

7 metr olan bu evin dairəvi divarının şərq və qərb hissələri daşdan, cənub hissəsi isə kərpicdən hörülmüşdür. I kvadratda aşkar olunmuş evin tikintisində də kərpicdən tikinti materialı kimi istifadə edildiyi hissə olursa da, aydın seçilmədiyindən möhrə təsiri bağışlayır. Ovçulartəpəsindən 1980-ci ildə aşkar edilən 0,6 m qalınlığında mərmər qaya parçalarından tikilərək, gil məhlulla bir-birinə bərkidilmiş daşlardan tikilən divarın uzunluğu 3 m, eni 0,7 m, hündürlüyü isə 0,4 metrdən ibarətdir (53, s. 28). Tədqiqatçılar tərəfindən Kür-Araz mədəniyyətinin erkən və orta mərhələsinə aid edilən (50, s. 28) bu cür memarlıq Maxta Kültəpəsi (31, s. 1-28) və s. yerlərdə rast gəlinmişdir.

Xələc yaşayış yerindən tədqiqatlar zamanı oval formalı ocaq yeri və kül yığını aşkar edilsə də, hələlik tikinti qalıqlarına rast gəlinməmişdir. Yerdən 80 sm dərinlikdə aşkarlanmış daş tikintinin də əsas hissəsi qazıntı sahəsindən kənarda qaldığı üçün buranın arxitekturası haqqında dəqiqlik yarada bilməmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Arpaçay vadisində salınmış Kür-Araz evləri ilk vaxtlar əsasən dairəvi formada və su axarlarına yaxın yerlərdə inşa edilmişdir. Su tutarlarından bir qədər aralıda yerləşən məskənlərdə (I Maxta) isə müxtəlif arxarlardan və su kanallarından istifadə edilmişdir. Maxta Kültəpəsində aşkar olunan dairəvi otaqların əksəriyyəti arakəsmələrlə iki hissəyə bölünərək, birindən yaşayış sahəsi, digərindən təsərrüfat işləri üçün istifadə olunmuşdur. Kür-Araz mədəniyyətinin son mərhələsində yaşayış evləri düzbucaqlı, qismən də dairəvi formada tikilmişdir. Maxta Kültəpəsində dördkünc formalı tikintilərdən də istifadə olunması həmçinin, çiy kərpicdən tikilən divarların daş özüllər üzərində qurulması bu dövrün arxitekturasında yeni keyfiyyətin üzə çıxmasından xəbər verir. Bu cür memarlıq üslubu II Kültəpədən məlumdur.

1. 3. Qəbir abidələri və dəfn adəti

Arpaçay vadisində Erkən Tunc dövrünə aid qəbir abidələri az miqdarda qeydə alınmışdır. Vadidəki yaşayış yerlərindən yalnız birinin nekropolu aşkar edilmişdir. 1969-cu ildə Dizə kəndi yaxınlığında təsərrüfat işləri görülərkən aşkar edilən iki qəbir V.H. Əliyev və R.B. Göyüşov tərəfindən tədqiq edilmişdir. 1985-ci ildə isə daha bir qəbir üzə çıxarılmışdır. İlk iki qəbirdən yalnız birinin qalıqlarını öyrənmək mümkün olmuşdur. Oval formada olan qəbirin divarları çay daşlarından hörülərək gillə bərkidilmişdir, döşəməsi gil məhlulla suvanmışdır. Uzunluğu 2 m, dərinliyi 88 sm olan və şərq-qərb istiqamətində yerləşən bu qəbirdə bükülü vəziyyətdə iki skelet, Erkən Tunc dövrünün orta mərhələsinə əks etdirən müxtəlif keramika nümunələri yerləşdirilmişdir (34, s. 14-19).

Araz arxeoloji ekspedisiyasının Naxçıvan dəstəsi tərəfindən aşkar edilən bu qəbirlərdən birini araşdırma bilmişdir (150, s. 42-44). Qəbirin divarları çay daşları ilə hörülmüş, gil məhlulla bərkidilmişdir. Oval formalı kameranın döşəməsi də eyni üsulla suvanmışdır. Uzunluğu təxminən 2 m, eni 1,12 m, dərinliyi 88 sm olan qəbir kamerasının yalnız bir hissəsi salamat qaldığı üçün tədqiqatlar da məhz bu sahədə aparılmışdır. Qəbir şərq-qərb istiqamətində yerləşmiş, buradan bükülü vəziyyətdə iki skelet və müxtəlif keramika qalıqları üzə çıxarılmışdır. Hansı ki, bu tip qablar Kür-Araz mədəniyyətinin orta mərhələsinə aid edilir (150, 42-44; 53, s. 38-39). İkinci qəbir tamamilə dağıldığından forması və istiqaməti müəyyənləşdirilməmişdir. Buradan sadəcə olaraq yarımşarşəkilli qulpu olan bir ədəd gil qab aşkar edilmiş və Şərur rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinə təhvil verilmişdir.

Qarabulaq kurqanları 1988-ci ildə Maxta kəndindən şimalda yerləşən eyni adlı ərazidə Naxçıvan-Səderək tranziti yaxınlığında meliorasiya və tikinti işləri görülərkən təsadüf nəticəsində

aşkar edilmiş, elə həmin ildə arxeoloji kəşfiyyat qazıntıları nəticəsində S.H. Aşurov və A.H. Əsgərov tərəfindən 18 kurqan qeydə alınmışdır. 1989-1990-cı illərdə tədqiq edilmiş 5 kurqandan Son Tunc dövrünə aid saxsı məmulatı və bəzək əşyaları üzə çıxarılmışdır. 2002-ci ildə Qarabulaq nekropolundakı kurqan tipli qəbir abidələrinin dördü S.H. Aşurov tərəfindən tədqiq edilmiş və buradan Erkən Tunc dövrünə aid əhəmiyyətli arxeoloji materiallar aşkar edilmişdir (5, s. 9-11). Sal daşların üst-üstə qoyulması ilə qurulan kurqanlar daş qutu tipli olub, diametri 7-12 metrə qədərdir və hər biri kromlexlə əhatə olunmuşdur. Buradakı digər qəbirlərdən də Kür-Araz mədəniyyətinə aid keramika və bəzək əşyaları aşkar olunmuşdur (13, s. 41). Qarabulaq kurqanları e. ə. IV-III minilliklərə aid edilmişdir (5, s. 36; 15, s. 65). Bu dövrün qəbir abidələrinə Xornu (15, s. 182; 9, s. 16), Xaraba-Gilan (86, c. 51), Babadərviş, Mingəçevir (84, c. 26-27), Borsunlu, Osmanbozu (24, s. 32-33), Xankəndi və başqa yerlərdə rast gəlinmişdir (13, s. 79).

Sədərək qalasının aşağı hissəsində nekropol tamamilə dağıldığından onların formasını müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Lakin qəbirlərin cənub-şərq divarları boyunca avadanlıq olduğu müəyyən edilmişdir. Maraqlı hallardan biri qəbirlərin heç birində insan skeletinin olmamasıdır (5, c. 31). Bəzi tədqiqatçılar bunu yaşayışın müvəqqəti olması ilə (87, s. 65) digərləri suda boğulan, yaxud kənarında ölən insanlara məxsus olması ilə (83, c. 80), bəziləri isə yadellilərə məxsus olması ilə əlaqələndirirlər (5, s. 30). Skeletsiz qəbirlər haqqında iki əsas versiya daha realdır. Birinci versiya belə qəbirlərin bir qisminin ölüyandırma adəti ilə bağlı olmasına əsaslanır (53, s. 152). Belə ki, Sədərək nekropolundan aşkar edilmiş iri ictimai binanın içərisində şərq divarına bitişdirilmiş səki üzərində rastlanan yanq izləri və aşkar edilmiş kül qatı ilə qarışıq sümük qalıqları bu fikri isbat edə bilər (5, s. 32-34). Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, qədim türk abidələrində ölüyandırma adətinin izlərinə tez-tez rast gəlinir (59, s. 761). Digər tərəfdən bu dəfn adəti yerli tayfaların dini-ideoloji dünyagörüşündəki fərqliliyi əks etdirə bilər. Bu fikri sübut edən faktlara istər Sədərək daş qutu qəbrində, istərsə də Qarabulaq kurqanlarında rast gəlmək mümkündür. Bu qəbirlərdən tapılan iri küplərin çiyin hissəsində deşik açılmışdır. Böyük ehtimalla, belə deşiklər «ruhun qayıtması» üçün açılmışdır. Yəqin ki, Şahtaxtı yaşayış yerində, Cənnət qalası, Qaramurad qəbirlərində də aşkar edilən bu tip qablar məhz bu ayınlarla əlaqədar olmuşdur (5, s. 32) 2002-ci ildə Qarabulaqda S.H. Aşurov tərəfindən tədqiq edilən 4 kurqan təqribən 7-12 metrlik diametrə malik olub, kromlexlə əhatələnmişdir. Yeriüstü hissəsi 0,6-1,2 metr olan alçaq tərəni xatırladan kurqanlardan ikisinin qəbir kamerası sağlam qalmışdır. Kurqanların materialları muncuq, küpə, çölmək, kasa, qazan tipli qablar və s. məmulatlardan ibarət olmuşdur (5, 34-36). Kür-Araz mədəniyyətinin son mərhələsinə aid edilən qəbir abidələrinin bənzərlərinə Mingəçevir (84, c. 26-27), Babadərviş (39, s. 41-43), Osmanbozu, Borsunlu (24, s. 32-33) və Gürcüstanın Kvemo-Kartli abidələrində rast gəlinmişdir.

Arpaçay vadisində yerləşən abidələrin tədqiqi göstərir ki, əlverişli coğrafi şərait və vadinin məhsuldarlığı qədim tayfaların burada uzun müddət məskunlaşmasına şərait yaratmışdır. Eneolit dövründə bu ərazidə yaşayış daha da sıxlaşmış, Tunc dövrünün bütün mərhələləri daxil olmaqla Dəmir dövrünədək öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Qədim yaşayış yerlərinin çoxtəbəqəli olması bu fikri isbatlayır. Bu abidələrdən bəziləri Eneolit məskənləri üzərində (Ovçulartəpəsi, Xələc), bəziləri isə yeni məskənlərdə (I Maxta) salınması ilə fərqlənir. Bəzi arxeoloji abidələr hələlik tam tədqiq edilmədiyindən Arpaçay abidələrinin stratigrafiyasını yuxarıda adları verilən yaşayış yerlərinin təmsalında təhlil etməklə kifayətlənməli olduq. Lakin hələ tədqiq edilməmiş abidələr var ki, onların araşdırılması Arpaçay vadisinin naməlum səhifələrini üzə çıxaracaqdır.

Beləliklə, tədqiqatlar göstərir ki, Arpaçay vadisində salınan qədim yaşayış məskənləri tikinti texnikası və arxitektura quruluşuna görə bir-biri ilə bənzərlik təşkil edir. Erkən Tunc dövrünə aid evlər əsasən dairəvi planlıdır. Bu formada olan otaqların demək olar ki, əksəriyyəti arakəsmələrlə iki hissəyə bölünmüş, birindən yaşayış, digərindən isə təsərrüfat işləri üçün istifadə edilmişdir. Tədqiqatçılar dairəvi formalı evlərin Eneolit dövrü ilə İlk Tunc dövrü memarlığı arasında genetik bağlılığın sübutu olduğunu qeyd edirlər (5, s. 24; 12, s. 54-60). Kür-Araz mədəniyyətinin sonunda memarlıqda əsasən düzbucaqlı, qismən dairəvi planlı evlər üstünlük təşkil edirdi. Erkən Tunc dövrünün orta mərhələsində məskunlaşdırılan Şortəpə, Ərəbyengicə, Daşarx, Maxta və Ovçulartəpəsi yaşayış yerlərində bu cür tikinti üslubuna rast gəlinmişdir.

1. 4. Arxeoloji materialların təhlili (əmək alətləri, metal məmulatı, keramika)

Arpaçay vadisinin Erkən Tunc dövrünə aid abidələrindən tapılan müxtəlif tipli arxeoloji materiallar, onların təhlili həmin dövr ərzində ərazidə məskunlaşan yerli tayfaların həyat tərzini və ictimai quruluşu haqqında mülahizələr yürütməyə imkan verir. Əldə edilən materiallar içərisində əmək alətləri, keramika, metal məmulatı, daş məmulatı, bəzək əşyaları, möhürlər, ocaq qurğuları diqqəti cəlb edir.

Əmək alətləri. Arpaçay vadisindən aşkar edilən əmək alətləri hazırlandığı materiala görə 3 qrupa bölünür: daş alətlər, sümük alətlər, metal əşyalar.

Daş alətlər. Bu alətlər yaşayış yerlərinin əksəriyyətindən aşkar edilmişdir. Ovçulartəpəsi, Aşağı Daşarx, I Maxta və s. yaşayış yerlərindən aşkar edilən bu alətlərə dən daşları, həvənglər, dəstəklər və s. misal göstərmək olar. 1987-ci ildə Ərəbyengicədən xeyli miqdarda dən daşı, sürtkəc və digər alətlər toplanmışdır. Aşağı Daşarx yaşayış yerindən əldə edilən materiallar içərisində də daş əmək alətləri kifayət qədərdir. Dən daşları bunların içərisində çoxluq təşkil edir. Bu alətlər qayıqvari və oval formalı olmaqla 2 növdən ibarətdir. Şortəpədən tapılan daş alətlərin təmsalında bu təsərrüfat alətlərinin quruluşunu daha dəqiq izləmək mümkündür. Bunların bir qismi Şərur rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinə verildiyi üçün xüsusi nömrələrlə şifrələnmiş muzey materialları arasına salınmışdır. Onları bir neçə tipə bölmək olar.

I tip alətlər. Şortəpədən tapılan 103 nömrəli dən daşı uzunsov formaya malik olub, oturacağı yastı, işlək üzünü hamardır. Ucları bir qədər yuxarı doğru qalxan alətin eni 28 sm, qalınlığı 4,5 sm-dir (şəkil 48, 4). Eyni quruluşa malik daha bir qayıqvari dən daşının parçası Ərəbyengicə yaşayış yerinin VI kompleksindən aşkar edilmişdir (şəkil 48, 5). Qayıqvari dən daşları sırasına Yaycıdan tapılan və hazırda Şərur rayon Tarix-Diyarşünaslıq muzeyində qorunan alətlər içərisində də sıx-sıx rastlanılmışdır. Bunlara aşağıdakı nömrəli alətləri aid etmək olar:

Bazalt daşından hazırlanmış 1340 nömrəli dən daşı bir qədər uzunsov olub, hər iki uc tərəfi yuxarıya doğru nazildir. Bənzərləri I Kültəpə (150, şəkil 34, 4), II Kültəpə (150, s. 46, şəkil 16, 1-2 şəkil 24, 1-5), Qobustan (45, s. 63; 101, c. 26), Babadərvişdən (105, tablo XXI) və digər abidələrdən məlumdur. Bənzərlərinə əsasən e.ə. IV-III minilliklərə aid edilmişdir. Ovçulartəpəsi yaşayış yerindən tapılan 1331 nömrəli dən daşının bir tərəfi hündür, digər tərəfi alçaqdır. Alt hissəsində təbii şəkildə oyulmuş çuxur var. Qayıqvari formada olan digər dən daşının uzunluğu 44 sm, mərkəz hissədə eni 13 sm-dir. Üçüncü dən daşı yastı formada olub, üst hissəsi mərkəzə tərəf genişlənməmişdir. Onun qalınlığı

3,5 sm. mərkəz hissəsinin eni 17 sm, kənar hissəsinin eni isə 9 sm-dir. 1334 nömrəli digər dən daşı da eyni yerdən tapılmış, oturacağı yatımlı, ucu isə yuxarıya doğru maillidir. Bu alətlərin bənzərlərinə I və II Kültəpə abidələrində (150, s. 57-57 şəkil 24, 1-5; 56, c. 113, tablo XV) daha sıx rast gəlinmişdir. Bu tip alətlər e.ə. IV-III minilliyə aiddir. Göründüyü kimi, Arpaçay vadisinin dən daşları içərisində qayıqvari alətlərə daha çox təsadüf edilir. Araşdırmalar göstərir ki, bu tip dən daşları daha qədimdir.

II tip alətlər. Bu tip dən daşları yumurtavari quruluşu ilə diqqəti cəlb edir. Ərəbyengicə arxeoloji abidəsinin VI kompleksindən tapılmış oval formalı dən daşı boz-qara rəngdədir (şəkil 48, 3). Eyni quruluşda olan daha bir dən daşı Şortəpədən aşkar edilmişdir. 152 nömrəli bu alət boz rəngli tuf daşından hazırlanmışdır. İşlək üzü hamar, digər üzü kələ-kötür, orta hissəsi yatımlıdır. Buğdanın üyüdülməsində istifadə edilən bu alətin uzunluğu 18 sm, eni 15 sm, qalınlığı 7 sm-dir (şəkil 48, 1). Eyni fikirləri Yaycıdan tapılan daş alətlər haqqında da ifadə etmək olar. 1335 nömrəli dən daşı boz rəngdə olub, qalındır. Digər alətlər kimi onun da işlək üzü hamarlanıb. 1339 nömrəli başqa dən daşı bazalt daşından hazırlanmış və iri həcmlidir. Bir tərəfi qalın, digər tərəfi bir qədər nazik olan alətin bənzərləri I Kültəpə (72, c. 279), II Kültəpə (150, c. 46, şəkil 16, 1), Babadərviş (105, c. 70), Mingəçevir, Qobustan (45, s. 89), Sədərək (57, s. 32, foto 30) və digər abidələrdən məlumdur. Bu tip alətlər e.ə. III-II minilliyə aid edilmişdir. Sədərəkdən və Ovçulartəpəsindən tapılan nümunələr isə daha qədimdir.

Dizədən əldə edilən 122 nömrəli qara rəngli tuf daşından hazırlanmış dən daşı formasına görə bir qədər fərqlənir. Bu alət kvadrat formalıdır. Yaycıdan tapılan alət kimi bu alətin də bir tərəfi qalın, digər tərəfi nazikdir. Üzü hamar, oturacağı isə nahamar olan alət e. ə. II-I minilliklərə aid edilən dən daşları ilə bənzərdir. Uzunluğu 15,5 sm, eni 12 sm, qalınlığı 6-8 sm-dir.

Sürtkəc daşları. 153 nömrəli sürtkəc daşı qara rəngli daşdan hazırlanması ilə fərqlənir. Digər alətlərdə rast gəldiyimiz hamarlığa burada da rast gəlirik. Hər halda bu hamarlıq alətlərin çox işlənilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Bənzərləri Ovçulartəpəsi, I Kültəpə (72, c. 117, tablo XVI, 11), II Kültəpə (150, şəkil 16, 3, şəkil 34, 10), Qobustan (45, tablo VI), Babadərviş (105, s. 70, tablo XXI) və digər abidələrdən bəllidir. E.ə. II minilliyə aid olan bu alətin oturacağı oval olub, uzunluğu 14 sm, eni 11 sm, qalınlığı 5 sm-dir. Ovçulartəpəsindən əldə edilən sürtkəc yüngül tufdan hazırlanmış, diametri 5 sm, qalınlığı isə 3,8 sm-dir (inv.№154).

Çəkiclər. 154 nömrəli daş alət çəkic rolunu oynamışdır. Bunu alətin bir tərəfindən qopan qəlpələr də sübut edir. Güman ki, qopmalar zərbələr nəticəsində baş vermişdir. Ağız hissəsi bir qədər yastılanmış alətin hündürlüyü 11 sm, eni 2,5 sm-dir (inv. .№165). Bənzərləri Naxçıvanın digər abidələrindən məlumdur. Digər alətlər kimi bunu da e.ə. IV-III minilliyə aid etmək olar. Lakin o, funksiyasının müxtəlifliyi ilə bir qədər fərqlənir.

Həvəng daşları. Onlar arasında 155 nömrəli həvəng maraqlı quruluşa malikdir. Hər iki tərəfi müəyyən qədər oyulmuş və dairəvi formadadır. Oyuğun dərinliyi 2,7 sm, diametri 5 sm-dir. Bəzi həvənglər iri daşların içərisini oymaqla hazırlanmışdır. Belə həvənglər I Kültəpədən (72, şəkil 36, 5) II Kültəpədən (150, s. 84, şəkil 36, 4), I Maxtadan (31, s. 1-28; 154, şəkil 36, 5), Sədərəkdən və Azərbaycanın digər abidələrindən məlumdur. Ovçulartəpəsindən aşkar edilən bu tip həvənglər onların qədim tarixə malik olduğunu göstərir. Ehtimal ki, onlardan uzun müddət istifadə edilmişdir. Boz rəngli və kiçik ölçülü (şəkil 85) digər alətin hündürlüyü 7 sm, eni 1 sm-dir. Bənzərlərinə əsasən bu alətləri e.ə. III-II minilliklərə aid etmək olar. Ovçulartəpəsindən aşkar edilən qulplu həvənglər qayıqvari

formadadır. Bu tip alətlər Ovçulartəpəsində e.ə. V minilliyin sonuna aid edilən evin içərisindən tapılmışdır (173, s. 56, foto 1). Buna əsasən onların meydana gəlməsi həmin dövrə aid edilir.

Dəstəklər. Boz rəngli 156 nömrəli dəstək bazalt daşından hazırlanmışdır. Alətin uc hissəsi bir qədər nazik, yuxarı hissəsi enli olub, hər tərəfi cilalıdır. Aşağı Daşarx yaşayış yerindən aşkar edilmiş üç ədəd daş dəstənin uc hissələri yaxşı dişləklənmiş, əl tutulan hissələri isə yaxşı hamarlanmışdır. Ovçulartəpəsindən tapılan dəstəklər müxtəlif rəngli çay daşları və tuf daşından hazırlanmışdır. Armudvari formada olan dəstəklərdən birinin uzunluğu 22 sm, qaşığabənzər olan nisbətən enləndirilmiş hissəsinin qalınlığı isə 5,3 sm-dir. Buradan tapılan dəstəklər fərqli quruluşları ilə digərlərindən seçilir. Onlar prizmatik, qövsvari və armudu formaya malikdir. Bəzən isə batıq və qabarıq linzaya bənzəyən dəstəklərə rast gəlinmişdir. Bənzərləri I Kültəpə (150, şəkil 24, 9), II Kültəpə (150, c. 46, şəkil 16, 4. şəkil 24, 6-7), Mingəçevir (84, tablo VII) və digər abidələrdən məlumdur. Bu tip alətlər e.ə. IV-II minilliklərə aid edilir. Ovçulartəpəsində qazıntılarda iştirak etdiyimiz zaman biz bu tip alətlərin müxtəlif nümunələrinə rast gəlirdik (şəkil 100).

Asmalar (ağırliq daşları). Bu tip alətlər iki forma ilə təmsil olunmuşdur: I tip daş asma üçkünc formalı olmaqla heyvan kəlləsini xatırladır və genişlənmiş hissəsində ikitərəfli oyuq açılmışdır (şəkil 68), II tip (157 nömrəli) tuf daşından hazırlanmış və dairəvi formadadır. Hər iki tərəfindən açılmış oyuğun diametri 3,5 sm-dir. Alətin özünün diametri 10 sm, hündürlüyü 5-6 sm-dir. Xələcdən tapılmış asmalar yüngül daşlardan hazırlanmış, ortasından ikitərəfli deşik açılmışdır (şəkil 69). Diametri 8-9 sm arasında dəyişir. I Maxtadan tapılmış üç ədəd asmanın da ortasında ikitərəfli deşik açılmışdır. 158 nömrəli daş asma yalnız ölçüləri istisna olmaqla hər cəhətdən yuxarıda qeyd edilən alətlə eynidir. Onun hündürlüyü 4 sm, diametri 6 sm-dir. Hər iki alət eyni funksiyanı yerinə yetirmişdir. Bu tip alətlərin bənzərləri I Kültəpə, II Kültəpə, Ovçulartəpəsi, I Maxta və digər abidələrdən məlumdur. Bizim fikrimizcə, bu tip alətləri «ağırliq daşı» adlandırmaq olar. E.ə. IV-III minilliklərə aid olan bu alətlərdən toxuculuqda istifadə olunmuşdur.

Kəsici alətlər sırasına balta, oraq dişləri, çapacaqlar və müxtəlif formalı itilənmiş daşları aid etmək olar. Ovçulartəpəsi yaşayış yerində bunlar fərqli nümunələrlə təmsil olunmuşdur. Buradan tapılan obsidian nukleusun uzunluğu 21 sm olub, üçbucaq formasındadır. Çapacaq tipli alət açıq yaşıl rəngli olmaqla itilənmiş kənarlara malikdir. Əldə hazırlanan bıçaq tipli kəsici alətlərin 7 ədədi çaxmaqdaşından (şəkil 46, 3-4), qalanları isə obsidiandan hazırlanmışdır. Bu fakt Kiçik Qafqaz dağlarında yerləşən obsidian yataqlarının geniş istismarının nəticəsi ola bilər. Ovçulartəpəsindəki obsidianların analizi onların Naxçıvan yaxınlığındakı Göyəm dağlarından gətirildiyini göstərmişdir.

Oraq dişləri. Arpaçay vadisindən tapılmış oraq dişləri əsasən dəvəgözü və çaxmaq daşından hazırlanmışdır. Bu alətlər üçbucaq və dördbucaq formalı olmaqla iki tiplə təmsil olunur. I Maxta abidəsindən tapılmış üçbucaq formalı oraq dişləri quraşdırma alətin uc hissəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur, işlək üzü hər iki tərəfdən qəlpələnərək nazikləşdirilmişdir. Alətin uzunluğu 3 sm-dən 9 sm-ə qədərdir. Dördkünc formalı oraq dişləri də təxminən eyni ölçülərdə olub, hər iki tərəfi itilənmişdir. Görünür ki, onlardan quraşdırma orağın orta dişləri üçün istifadə edilmişdir. Ərəbyengicədən tapılmış oraq dişi çaxmaqdaşından hazırlanmışdır (şəkil 46, 1). Buradan həmçinin obsidian parçası da tapılmışdır (şəkil 46, 2). Quraşdırma oraq dişlərinə Babadərviş (105, c. 67-69), Qobustan (45, s. 64-65), Trialeti (114, tablo CXIX), Sərkərtəpə (37, s.132), Kulba-Kebi (99, s. 86, şəkil 18) Qərbi Azərbaycan (79, c. 96-98) və başqa abidələrdə rast gəlinmişdir.

Ox ucluqları. Dəvəgözü və çaxmaqdaşından hazırlanmış ox ucluqlarına Aşağı Yaycı (şəkil 70) və I Maxta abidəsində təsadüf edilmişdir. Maxtadan tapılan alət badam şəkilli olub, orta hissəsində çubuğa bərkitmək üçün saplağı vardır. Uc hissəsi sivri və nazik, qanadları isə genişlənmiş formadadır. Bu tip alət Ovçulartəpəsindən də məlumdur. Qeyd etmək lazımdır ki, dəvəgözü və çaxmaqdaşından hazırlanmış ox ucluqlarının analoqlarına Qobustan (45, tab. IX, 3), Babadərviş (105, c. 81-84, таб. XXV, 1-8), Mingəçevir (84, c. 31, tablo IX), Kvaçxelebi, Kulba-Kebe (99, tablo IV) və digər abidələrdə rast gəlinir.

Sümük məmulatı. Bu tip alətlərə Aşağı Daşarx, Ovçulartəpəsi, I Maxta yaşayış yerində təsadüf edilmişdir (şəkil 47, 4-7). Sümük alətlər iri və xırdabuynuzlu heyvanların lülə və qabırğa sümüyündən, epifizindən, qismən də buynuzundan hazırlanaraq, əldə edilən ovu və ya digər məhsulu parçalamaq, deşmək məqsədi ilə istifadə edilmişdir. Aşağı Daşarx yaşayış yerindən tapılan sümük nümunələrinin 2 ədədi biz, bir ədədi asma ilə təmsil olunmuşdur. Bizlərdən birinin uzunluğu 12, digərininki isə 13 sm-dir. Hər iki alət xırdabuynuzlu qaramalın sümüyünü çəpinə kəsmək yolu ilə hazırlanmışdır (şəkil 47, 1, 2). Asma isə heyvanın qabırğa sümüyündən hazırlanmış və aksesuar kimi istifadə edilmişdir (şəkil 47, 3). Ovçulartəpəsindən tapılan sümükdən hazırlanmış bizim hər tərəfi cilalandığından parlaq və itidir. Alətin uzunluğu 7,5 sm-dir, arxa hissəsi sınımışdır (şəkil 47, 8). Bunlara bənzər sümük alətlər I Kültəpə (36, s. 53, tab. 16, 10) və II Kültəpə (150, şəkil 35, 1-4), Gürcüstan və Şimali Qafqaz (131, s. 61-64) abidələrindən məlumdur.

Metal məmulatı. Arpaçay vadisi metal məmulatı ilə zəngin olmuşdur. Buna səbəb Naxçıvanda gümüş və mis yataqlarının mövcud olmasıdır. Metal əşyalar Ovçulartəpəsi və Aşağı Daşarx abidələrinin materialları içərisində üstünlük təşkil edir və bıçaq, nizə ucluğu, iynə və s. alətlərlə təmsil olunur.

Bıçaqlar (şəkil 71) kəsici alətlər içərisində daha geniş yayılmışdır. Bu alətlərə Ovçulartəpəsi, Maxta Kültəpəsi, Xələc abidələrində təsadüf edilmişdir. Metal bıçaqlardan biri də Aşağı Daşarx yaşayış yerindən aşkar edilmişdir. Onun bənzərlərinə I Kültəpə (56, tablo XVIII, 12), II Kültəpə (150, c. şəkil 16,5), Mohencodaro, Göytəpə (122, c. 89, şəkil 35), Maxoşevski stansiyası yaxınlığındakı kurqanda (109, рис. 4,3) və başqa abidələrdə rast gəlinmişdir (74, c. 105).

Nizə ucları iki tipə ayrılır. Birinci tip dördtilli, ikinci tip isə yarpaqşəkillidir. Birinci tipə I Kültəpədə, ikinci tipə II Kültəpə və Aşağı Daşarxda (şəkil 70) təsadüf edilmişdir. Aşağı Daşarxdan tapılan yarpaqşəkilli nizələrin bənzərlərinə Göytəpədə, Mohencodaroda rast gəlinmişdir.

İynələr. 1980-ci ildə Ovçulartəpəsindən tapılan qazıntı materialları içərisində tunc iynə qırığının aşkar edilməsi toxuculuqda bu alətdən geniş istifadə edildiyini göstərir. Onlar tunc məftildən hazırlanmış, üzəri nazik, göy mis qatı ilə örtülmüşdür. Bənzərlərinə I və II Kültəpə abidələrində rast gəlinmişdir (74, c. 106). Araşdırmalar göstərir ki, iynələr həmçinin paltar aksesuarı kimi istifadə olunmuşdur (şəkil 99).

1.4.1. Keramika

Arpaçay vadisinin İlk Tunc dövrünə aid keramika nümunələri əsasən boz, çəhrayı, qara və qırmızı rəngdə olub, əksəriyyəti parıldayanadək cilalanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, keramikanın keyfiyyətli və möhkəm olmasında bişirmə amili əsas rol oynamışdır (4, c. 20-31). Bu dövrün keramikasında əvvəlki dövrün əlamətləri qismən müşahidə olunsa da araşdırmalar göstərir ki, saxsı

məmulatının bir qismi əslində yeni bir dövrün məhsuludur hansı ki, elmi ədəbiyyatlarda «Proto Kür-Araz keramikası» kimi tanınır (18, s. 16-17; 172, s. 54-55). Arxeoloji materiallara əsasən Arpaçay vadisindən aşkar edilən Kür-Araz keramikasını dörd dövrə bölmək olar ki, bunların da birinci mərhələsi «Proto Kür-Araz keramikası» ilə təmsil olunur.

1.4.1.1. Proto Kür-Araz keramikası (e. ə. 4200-3400-cü illər).

Bu tip keramika qismən Eneolitə xas olan xüsusiyyətləri əks etdirsə də (saman qarışığının olması, daraqvari naxışlar), yeni əlamətləri də özündə ehtiva edir. Keramika məmulatı içərisində kasalar üstünlük təşkil edir. Onları altı tipə bölmək olar:

I tip kasalar qabarıq konusvari gövdəlidir. Onun konusvari gövdəsi ağız hissədə bir qədər içəriyə tərəf yığılır. Sədərek yaşayış yerindən aşkar edilən saxsı kasanın nümunəsində bu əlamətləri daha aydın görmək mümkündür. İçəridən boz, xaricdən isə sarı rəngdə olan kasanın yaxşı hamarlanmış hər iki üzündə incə saman qarışığı izlənilməkdədir (şəkil 7, 3). Bu əlamət kasanı Eneolit qablarına bənzədir. Lakin interyerinə astarın çəkilməsi və digər yeni xüsusiyyətlər onun Eneoliddən Kür-Araz mədəniyyətinə keçidin tipik nümunələrindən biri olduğunu göstərir. Bu tip keramika Arpaçay vadisinin digər abidələrində - Ovçulartəpəsi (172, p. 54), Xələc (56, s.78), Şortəpə və I Maxta Kültəpəsi (4, s. 118, tablo V) yaşayış yerlərində aşkar edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Ərəbyengicə və Sədərek materialları içərisində bu tipli keramika üstünlük təşkil edir.

II tip kasalar silindrik boğazlıdır. Bu tipli qabların hazırlanmasında az miqdarda saman qarışığının olması diqqəti cəlb edir (şəkil 7, 1, 2). Lakin yuxarıda qeyd edilən spesifik xüsusiyyətlər onların tipik Proto-Kür-Araz qabları qrupuna aid edilməsinə əsas verir. Bu tipli qabların əsas parametrləri onların ağız quruluşunda qabarıq şəkildə özünü biruzə verir. Aşağı Daşarx və Xələc yaşayış yerlərindən üzə çıxarılan kasaların ağzının xaricə doğru köbəli olması bunun bariz nümunəsidir. Bu qabların ağzının kənarı bir-birindən fərqli formaya malikdir.

III tip kasaların gövdəsi konusvari, ağzının kənarı köbəlidir. Xarici səthi daraqvari alətlə naxışlanmış və cilalanmışdır. Bu tip kasalar Xələcdən və Aşağı Daşarxdan aşkar olunmuşdur (şəkil. 5, 1).

IV tip kasalar silindrik konusvari formalıdır. Bu tip kasalar Ovçulartəpəsindən aşkar olunmuşdur (18, s. 40, tablo 5, 2-3). Onların boğazı silindrik, gövdəsi qabarıqdır. Ağız kənarları xaricə qatlanmışdır (şəkil 5, 4-5). Kasalardan birinin ağzının kənarında ilgəkşəkilli qulp var (şəkil 6, 4, 6).

V tip kasalar qabarıq gövdəlidir. Belə qablar Xələcdən (56, s. 186, şəkil 17, 1) və Aşağı Daşarxdan (5, şəkil 17, 4) aşkar olunmuşdur. Onlar ağzının formasına görə bir-birindən fərqlənirlər. Qabların ağız hissəsi bir qədər içəri yığılmış və xaricə doğru qatlanmışdır. Ağız kənarları yuvarlaq və dördkünc tiplidir (şəkil 5, 5; şəkil 6, 14-15). Aşağı Daşarx nümunələrinin ağız kənarlarında və gövdəsinin yuxarı hissəsində yarımşarşəkilli qulpları vardır. Xələc nümunəsi isə həm içəridən, həm də xaricdən daraqvari alətlə işlənmişdir.

VI tipə Aşağı Daşarxdan tapılmış silindrik gövdəli qabları aid etmək olar. Onların ağzının kənarı dördkünc formada xaricə doğru çıxıntılıdır. Bəzilərinin ağzının kənarında yarımşarşəkilli qulpun

fracmenti saxlanmışdır (şəkil 6, 10-13). Qeyd edək ki, belə qablar Kür-Araz mədəniyyətinin sonrakı mərhələsində də rastlanır.

Küpələr də bir neçə tipə bölünür. Birinci tip küpələr silindrik boğazlıdır (şəkil 4, 1-3; şəkil 6, 8, 12). Bu tip qablar Ovçulartəpəsindən (16, s. 40, tabl. 5, 1), Aşağı Daşarx (5, şəkil 18, 1-2) və Ərəbyengicədən (55, şəkil 25, 2, şəkil 28, 4) məlumdur. Saman qarışığı olan gildən hazırlanmış bu küpələrin biri qara (şəkil 5, 6), digəri isə qırmızı rəngdə bişirilmişdir.

İkinci tip küpələr boğazsızdır. Onların gövdəsi qabarıq, ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır (şəkil 5, 6; şəkil 7, 6). Bu tip küpələr Xələcdən aşkar edilmişdir (51, s. 186, şəkil 17, 3). Xələcdən (şəkil 5, 2-3) aşkar edilmiş boz rəngli qabların bir qismi daraqvari alətlə naxışlanmışdır (57, s. 186, şəkil 17, 5-6). Belə ornamentasiya Proto Kür-Araz keramikasının əsas xarakterik cəhətidir. Xələc keramikasında bu xüsusiyyət aydın hiss olunur. Bu naxışlar şaquli, üfüqi, bəzən də maili istiqamətdə qabı əhatə edir (şəkil 5, 2, 3, 5). Digər mühüm xüsusiyyət qulpların qabın gövdəsində yerləşdirilməsi (şəkil 6, 5, 9, 14) və forması ilə əlamətdardır (şəkil 6, 5, 8, 12; 21. 1,4). Yarımşarşəkilli bu qulplar artıq arxeoloji ədəbiyyatda Naxçıvan qulpları kimi də tanınmışdır. Bəzi qablarda qulplar sadəcə rudimentar forma ilə ifadə olunmuşdur (şəkil 6, 4; 7, 4). Proto Kür-Araz keramikasının əsas əlamətlərindən biri də qabların narıncı astarlı olması, bəzisinin tərkibinə iri qum, ya da daş ovuğu qatılmasıdır. Çəhrayı rəngli bu tip qablar xaricdən yüngülcə sığallanmışdır (şəkil 6, 2; 7, 4-5).

Beləliklə, Arpaçay vadisində Proto Kür-Araz keramikasını digər dulusçuluq məmulatlarından fərqləndirən əsas əlamətləri qruplaşdırarkən saman qarışığının olması, cilalanmaları, ağız hissəsinin köbələnməsi, qulp formaları, forma müxtəlifliyi kimi mühüm faktorların göz önündə tutulması zəruri şərtlərdəndir (şəkil 4, 1-5). Azərbaycanda bu tip keramikanın bənzərlərinə Muğan-Qarabağ ovalığında, Qarahacı və Cüttəpə (24, tabl. 8, 5,11) kimi yaşayış yerlərində rast gəlinmişdir. Onlardan bəziləri saman qarışıq gildən hazırlanması (24, tabl. 8, 5; 136, c. 137), bəziləri daraqvari alətlə naxışlanması, bəziləri isə müxtəlif çıxıntılarla əhatə olunması (137, c. 137-138) ilə diqqəti cəlb edir. Proto Kür-Araz keramikası Anadoluda Ziyarəttəpə (170, p. 391, pl.V), Çetenli (171, pl IV, 3, 4), eyni zamanda Cənubi Azərbaycanın Mərənd bölgəsində də aşkar edilmişdir.

Beləliklə, faktlar göstərir ki, Arpaçay vadisi Proto Kür-Araz keramikasının yayılma arealına (Şərqi Anadolu-Cənubi Azərbaycan-Arazın orta axarları) daxildir. Məhz bu mədəniyyət əsasında Kür-Araz mədəniyyəti formalaşmışdır. Buna əsasən belə hesab edilir ki, Naxçıvan abidələri Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşdığı əsas mərkəzlərdən biri olmuşdur.

1.4.1.2. Kür-Araz mədəniyyətinin ikinci mərhələsi (e.ə. 3400-3150-ci illər).

Bu mərhələyə aid edilən keramika xaricdən qara, daxildən isə qırmızı rənglə boyanmışdır. Çəhrayı astarlı keramika bu mərhələnin əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərindəndir. Digər qablar boz rəngli və astarsızdır. Boz rəngli anqoblanmış qablar II Kültəpənin alt qatlarından məlumdur. Bu qablar indiyədək İlk Tunc dövrünün qədim mərhələsinə aid edilirdi (53, s. 116). Biz isə onları öz bölgümüzə əsasən ikinci mərhələyə aid edirik. Bu tip qabların üzərində boyaq izlərinə rast gəlinir. Bu əlamətə Babadərviş abidəsinin materiallarında da təsadüf edilmişdir (102, c. 45). Bu dövrün keramika məmulatında müəyyən dərəcədə öncəki keramikanın xüsusiyyətləri hiss olunsada, keramika istehsalında yeniliklər də meydana çıxmışdır. Bu dövrə aid keramika küpə, kasa, çölmək və digər qabların parçalarından ibarətdir.

Küpələr. Ərəbyengicədən tapılan birinci tip küpələrin boğazı konusvari, ağız kənarı xaricə doğru çıxıntılı olub, xaricdən qara, içəridən isə qırmızı rənglə rənglənərək cilalanmışdır (şəkil 8, 3). İkinci tip küpələr silindrik boğazlı, qabarıq gövdəli olub, ağız hissəsi qurtaracaqda incələrək xaricə doğru qatlanmışdır. Küpə xaricdən qara, içəridən qəhvəyi rənglə örtülərək cilalanmışdır (şəkil 8, 5; 9, 4). Üçüncü tip küpələr formaca birinciyə bənzəsələr də onlar boğazlarının silindrik, ağız hissəsinin qalın köbəli olması ilə fərqlənirlər (şəkil 8, 4). Qeyd etmək lazımdır ki, silindrik boğazlı küpələrin olduqca fərqli formalarına rastlanmışdır. Silindrik boğazlı, ağız kənarı xaricə doğru qatlanmasına görə əvvəlkinin eyni olsa da bu qablardan bəzilərinin üzərində halqaşəkilli qulpu var (şəkil 14, 3; 17, 1). Silindrik və qısa boğazlı, qabarıq gövdəli və oval oturacağa malik (şəkil 13, 2-3), o cümlədən, silindrik boğazlı, ağız xaricə doğru çıxıntılı, lakin cilasız olmasına görə fərqlənən küpələr də bu qəbildəndir. Bu tipli qablara Ərəbyengicənin XI kompleksində daha çox rastlanmışdır (şəkil 11, 1-4). Qeyd edək ki, oval oturacaqlı küpələr qara rəngdə bişirilsə də «Proto-Kür-Araz keramikası»nın xüsusiyyətlərini əks etdirir. Qabların qara rəngdə olması haqqında müxtəlif mülahizələr mövcuddur; bişmənin zəif olması (125, c. 252), tərkibindəki orqanik və qeyri-orqanik qatışıqların təsiri, tədricən hisəvermə, onların gillərinin tərkibindəki dəmir duzunun artıqlığı (127, c. 252-255), anqoblanma (150, c. 67-82) və s. amillər buna səbəb ola bilərdi. Amma II Kültəpə və Ərəbyengicə qablarının analizi göstərir ki, onların bəzisinin üzərinə qara boya çəkilmişdir Ərəbyengicədə isə qabların astarına həm də qırmızı boya çəkilmişdir (55, s. 33-35, s. 38). Digər küpələr isə tamamilə fərqli bir formadadır. Onların ağız kənarları qıfşəkillidir. Bu tip küpələr İkinci mərhələyə aid Kür-Araz keramikasının xarakterik cəhətlərindəndir. Bunların boğaz qismi əvvəl içəriyə doğru yığılır, sonra isə kənara doğru genişlənməklə konik forma alır (şəkil 10, 1-4).

Beləliklə, yuxarıdakı təhlilləri ümumiləşdirərək Arpaçay vadisindən aşkar edilən və Kür-Araz mədəniyyətinin II dövrünə aid olan küpələri formasına görə 3 qrupa bölmək olar. Birinci qrupa silindrik boğazlı küpələr (şəkil 12, 2-3, 5; 14, 2, 4; 18, 1, 3, 5; 19, 2-4; 20, 1, 4-5), ikinci qrupa konik boğazlı küpələr (şəkil 10, 1-4; 12, 1), üçüncü qrupa ağız qıfşəkilli bikonok küpələr daxildir. Ümumiyyətlə, küpələr ağızının formasına görə bir-birindən fərqlənirlər (şəkil 15, 1; şəkil 12, 4; 14, 1; 18, 2; 19, 1). Üzərində şarşəkilli «Naxçıvan qulpları» olan küpələrin bir qismi silindrik boğazlı olmaqla yanaşı, ağızının kənarı xaricə qatlanaraq yastılanması ilə fərqlənir (şəkil 9, 4). Eyni zamanda bu qablardan bəziləri xaricdən, bəziləri isə hər iki tərəfdən yaxşı cilalanmışdır. Sədərkək yaşayış yerində aşkar edilən və hazırda Heydərabad Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində saxlanılan çəhrayı astarlı küpələrdən birinin üzərindəki spiralşəkilli ornamentlər diqqəti cəlb edir (inv. №54). Belə ki, bu tip ornamentlər Kür-Araz incəsənətinin ən qədim ornamentlərindən hesab olunur və Naxçıvanda (4, tablo XI, tablo 12-13), Cənubi Qafqazda, Şərqi Anadoluda geniş yayıldığı artıq qeydə alınmışdır (123, s. 164, рис. 54; 66, s. 63). Qeyd etmək lazımdır ki, çəhrayı astarlı qabların həndəsi, cızma naxışlı və spiralvari ornamentlə naxışlanmasına Arpaçay vadisinin Sədərkək (57, s. 35, foto 33), Ovçulartəpəsi, Ərəbyengicə (55, s. 19-46), I Maxta Kültəpəsi (4, s. 44-53, tablo XI-XIII) kimi yaşayış yerlərində, o cümlədən Naxçıvandakı I Kültəpə (72, c. 125-136, tablo XIX), II Kültəpə (150, s. 103; 4, s. 43-64) abidələrində xeyli miqdarda rastlanmışdır.

Parç tipli qablar. Ərəbyengicənin VIII, XII komplekslərindən aşkar edilən parç tipli qabların bir qismində boğaz hissəni gövdədən ayırmaq olmur. Onlar qabarıq formalı, qulplu və qulpsuz olmaqla iki növə ayrılır (şəkil 8, 2; 15, 2; 16, 3; 17, 2-3). Bu qabların ağız hissəsi kənarlara doğru nazilir və xəfifcə içəriyə doğru yığılır. Parçların biri nisbətən dəyişik bir formada hazırlanmışdır. Bu qabın boğaz hissəsi

batıq olub ağıza doğru genişlənir və aşağıda isə tədricən harmonik bir şəkildə şarşəkili gövdəyə birləşir (şəkil 12, 1).

Kasalar. Arpaçay vadisinin keramikası içərisində bu tip qablar kəmiyyət baxımından üstünlük təşkil edərək ikinci yerdə durur. Onlar formaca müxtəlif tiplərə bölünür. Birinci tip kasalar qabarıq gövdəlidir. Onların gövdəsi ağız hissədə bir qədər içəri yığılmışdır (şəkil 8, 1). Bu tip kasaların bəzisi qulpludur (şəkil 16, 1). Onlar xaricdən yaxşı cilalanmışdır. İkinci tip kasalar konusvaridir. Onların xarici səthi yaxşı hamarlanmışdır (şəkil 16, 2). Üçüncü tip kasalar silindrik-konusvari formaya sahibdir. Onlar da formaca Eneolit kasalarını xatırladır. Bu kasa yarım qum qarışığı olan qırmızı rəngli gildən hazırlanmışdır (şəkil 18, 4). Ağız hissəsi geniş olan bu qablar oturağa doğru getdikcə daralır. Onlar oturağının formasına görə iki qrupa bölünür: yastı oturaqlılar (şəkil 13, 1-2) və ovalvari oturağa malik olanlar.

Badyalar. Bunları gövdəsinin formasına görə iki tipə bölmək mümkündür. Birinci tip badyalar qabarıq gövdəlidir. Ağız kənarını qurşaq kimi dövrələyən kəmərləşkilidir, quruluşu ilə gövdədən seçilir (şəkil 9, 1). Badyanın xarici səthi yaxşı cilalanmışdır. Rəlsşəkili ağız quruluşuna sahib ikinci tip badyaların gövdəsi bir qədər dik olub, ağız hissədə içəri yığılmışdır (şəkil 9, 2-3, 5-6). Köbəşəkili ağız quruluşuna sahib olan bu qabların ağız kənarında daha bir fərq üzə çıxır. Belə ki, onların əksəriyyətinin ağız ucunda azca içəriyə doğru yığılır və xaricə doğru çıxıntı verir. Bu tip badyaların bənzərləri I Kültəpədən (72, tablo XX), II Kültəpənin alt qatlarından (150, şəkil 19, 1), Babadərvişdən (105, tablo V), Ərəbyengicədən (55, şəkil 21, 2-3) bəllidir. Rəlsşəkili ağız kənarları Cənubi Qafqazın digər abidələrində azdır. Bu badyaların tam bənzərlərinə isə rast gəlinmir.

Bu dövrə aid olan keramikanın əksəriyyətində «Naxçıvan qulpları» adı ilə tanınan və Kür-Araz mədəniyyətinin erkən mərhələsinə aid edilən şarşəkili qulplara rast gəlinməkdədir (şəkil 16, 1; 20, 3; 21, 1-4). Bunların analoqları Plovdağ nekropolunda (43, s. 58), Çetenli və Muradiye düzənliyindən (171, s. 326-327, tablo VII), çəhrayı rənglilərin bənzərləri isə Qaragündüz (169, p. 140-144), Karaz (62, s. 389), Cinis Höyük, Güzelova (64, Lev. XIV), Plur (63, lev. XV), Urmiya hövzəsində yerləşən Göytəpə (67, s. 34), Yanıqtəpə (69, s. 165, p. 171-186) kimi qədim yaşayış yerlərində aşkar edilmişdir.

Ocaq qurğuları. Bu dövrə aid ocaq qurğularını formaca bir neçə tipə bölmək olar. Birinci tipə aid ocaq qurğuları öküz başı formasında hazırlanmışdır (şəkil 22, 12). Onun ön tərəfi yuxarıya qalxan buynuz formasındadır. Buynuzların arasında insan gözünə və burnuna bənzər işarələr verilmişdir. Araşdırmalar bu tip ocaqların Kür-Araz mədəniyyətinin ikinci mərhələsi üçün xarakterik olduğunu göstərir. Bu tip ocaq qurğusu II Kültəpə yaşayış yerinin Erkən Tunc dövrü təbəqəsindən də tapılmışdır (150, c. 55, şəkil 22, 2). Ehtimal ki, bu tip ocaqlar sitayiş rolu oynamış, insanabənzər buynuzlu allahları təsvir etmişdir. Onların heyvan buynuzu şəklində hazırlanması, şübhəsiz ki, iribuynuzlu heyvanlara sitayişlə bağlı olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Şortəpədən aşkar olunan ocaq qurğusu iribuynuzlu heyvanın başına bənzədilmişdir. (75, s. 254).

İkinci tip ocaq qurğuları nalşəkildir (şəkil 22, 1, 4, 7). Uc və orta hissəsi çıxıntılı olan bu qurğuların arxa tərəfində yarımşarşəkili qulpu var. Onlar oturmuş insan fiqurlarına bənzəyir. Bəzilərinin orta hissəsində insan burnuna bənzər çıxıntı var (şəkil 22, 4). I Maxtadan hətta insan sifətinin cizgiləri olan ocaq qurğuları da tapılmışdır. Araşdırmalar nalşəkili ocaq qurğularının sitayiş əşyası olduğunu göstərir. Bu qurğular başlıca olaraq ocaqların ətrafından tapılmışdır. Tədqiqatçıların (93, s. 56-60) fikrinə görə, onlar oturmuş insanları simvolizə etmiş, ocağın bərəkətləndirilməsi ilə bağlı olmuşdur. Nalşəkili ocaqların bəzilərinin uc tərəfində kiçik çıxıntılar da vardır (şəkil 22, 5, 8). Bu tip

bəzəklər məhsuldarlıqla bağlı olmuşdur. Üzəri zərif sığallanmış bu qurğuların gilinə qum qarışdırılmışdır. Arxa tərəflərində bir qayda olaraq, iki yanlardan buynuzvari çıxıntıları olan bu cür ocaq qurğuları bir vaxtlar iri buynuzlu qaramalın başına bənzədilmişdir (75, c. 254). Bəzilərində üst, yaxud ön tərəfdə yarımşar şəkilli qulplar var (şəkil 22. 4, 12). Şortəpədən aşkar edilən ocaq qurğusunun ön tərəfi getdikcə nazilir, ovalvari qulpu qaramalın burnunu xatırladır (72, s. 134; 107, s. 16; 116, s. 70-72). Daha çox I Kültəpədən tapılan qurğu ilə oxşarlıq təşkil edir. Bu tip qurğuların analoqları Babadərviş (44, s. 60, şəkil 5), Qaraköpəktəpə (104, s. 59-71; 41, s. 34), Şərqi Anadoluda Qars (121, s. 29, şəkil 2), Sarıqamış (121, s. 29, şəkil 2, 4), Şimali və Cənubi Qafqazda Luqovoye, Zemo Avçalı, Xizanaant Qora (111, c. 96), Abeliya və Şenqavit (132, c. 165, şəkil 25, 1), Qayakənd (128, c. 5-20), Dağıstan (158, XXIII, tablo, 11, 12) və başqa yaşayış yerlərində rast gəlinmişdir. Lakin bu qurğular bəzi xüsusiyyətlərinə görə Şortəpə ocaqlarından fərqlənirlər. Luqovoyedən tapılan qurğunun üzərində üfüqi və şaquli istiqamətlərdə bir-birinə perpendikulyar olan iki deşik açılmışdır (112, c. 111, şəkil. 6), Zqudris-Qverda abidəsindən tapılan eyni tipli qurğunun arxaya yaxın hissəsində bir şaquli deşik açılmış (117, c. 72, I tab. 13), Qaraköpəktəpə İlk Tunc dövrü abidəsində isə bu tipli ocaq qurğusunun nisbətən balaca modeli əldə edilmişdir (97, c. 4). Bütün bu fərqlərə baxmayaraq adı çəkilən qədim yaşayış yerlərində tapılan ocaq qurğularının hamısı təxminən eyni qəbildən sayıla bilər.

Manqal tipli ocaq qurğuları üç ədəddir. Onların hamısı formaca eyni tiplidir. Onlar oturacaqda ensiz olub yuxarıya doğru genişlənir. Onların ikisinin ağız kənarı lentşəkilli formada xaricə doğru çıxıntılıdır. Onlardan birinin üzərində yuvarlaq formalı batıq naxış var. Bu tip naxışlar Kür-Araz keramikası üçün xarakterikdir. Manqal tipli ocaq qurğuları I Kültəpə və II Kültəpə, Aşağı Daşarx, Ərəbyengicə, I və II Maxta yaşayış yerlərindən aşkar edilmişdir (4, s. 74-78). Aşağı Daşarx yaşayış yerindən aşkar edilmiş manqal bir qədər kobud formada quraşdırılmışdır. Qonur rənglidir, ağız hissəsi həm xaricə, həm də daxilə doğru enli köbəlidir (şəkil 22, 11, 16). Bu tipli qurğular müasir təndiri xatırladır. Yerdən qurulur, daxili azca hamarlanır, ağız hissəsi enli köbə formasında olur. Əslində bu tipli ocaqlar elə həmin təndirlərin prototipləri hesab edilə bilər. Digər ocaq qurğusu kiçik çay daşlarından qurulmuş, diametri daxildən 80-85 sm-dir. Qövsvari formada olan qurğunun hündürlüyü 25 sm olmaqla daxili təqribən 15 sm-dək kül və kömürlə örtülmüşdür (şəkil 23, 1-4). Bu qurğuların hazırlanmasında iri qum qarışığı olan gildən istifadə olunmuşdur, içərisi və lentvari ağız hissəsi hamarlanmışdır. Onların rəngi çəhrayı, xarici səthi kobuddur. Bəzi manqalların bir neçə dördkünc otaqla əhatə edilməsi və dairəvi formada tikilən zalların mərkəzində yerləşdirilməsi göstərir ki, onlar iki funksiyanı yerinə yetirmişdir. Onlardan həm ocaq qurğusu kimi, həm də ibadət məqsədi ilə istifadə edilmişdir (96, c. 259). Bu tip manqallar Baba-Dərviş (44, s. 58, şəkil 3-4), Qobustan (45, s. 56), Cənubi Osetiya (130, c. 42), Kulba-Kebi (152, c. 63), Amiranis Qora (157, şəkil 21, 10) və digər Erkən Tunc dövrü abidələrindən məlumdur.

Bu dövrün saxsı məmulatı içərisində müxtəlif qab altlıqlarına da rast gəlinir ki, onlar da bir neçə forma ilə təmsil olunur. Birinci tip altlıqlar iki kəsik konusun birləşməsini xatırladır (şəkil 22, 15). İkinci tip altlıqlar halqaşəkillidir. Altlıqların az bir qismi saxlansa da onların ümumi forması haqqında fikir yürütmək olar. Onların bəzisinin alt hissəsi, bəzisinin isə yuxarı tərəfi xaricə doğru çıxıntılıdır (şəkil 23, 1, 3-4). Onların biri diskşəkilli olub, ortasında iki yuvarlaq deşik açılmışdır. Bu tip altlıqlar II Kültəpədə Kür-Araz mədəniyyətinin üçüncü və dördüncü mərhələsində də rastlanmışdır (150, şəkil 46, 5, şəkil 33, 1). Belə hesab edirik ki, onlar uzun müddət istifadə edilmişdir.

Təkər modelləri. Bu dövrə aid təkərlər I Maxta Kültəpəsindən və Aşağı Daşarxdan aşkar edilmişdir (5, s. 23). Bəzisinin üzərində ip keçirmək üçün iki deşik açılmışdır (şəkil 23, 2). Aşağı Daşarxdan aşkar edilən nümunə təkər modellərinin erkən tipi hesab oluna bilər. O diskşəkilli formadadır. Mərkəzi hissəsi bir qədər irəli çıxmışdır. Onun topunun (mərkəzi hissəsinin) bir tərəfdən yastı olması bu tip əşyaların formalaşma ərafəsində olduğunu göstərir. Maxta Kültəpəsindən aşkar edilən təkər modelləri daha təkmil formalıdır. Onlar diskşəkilli olub, mərkəzi oxu boyunca deşik açılmışdır (şəkil 50, 1, 4). Bənzər təkər modelləri I Kültəpədən (72, c. 80), II Kültəpənin alt qatlarından (150, c. 52-53, şəkil 23, 4), I Maxtadan (4, tablo XXXVII) və Azərbaycanın digər abidələrindən məlumdur.

1.4.1.3. Kür-Araz mədəniyyətinin üçüncü mərhələsi (e.ə. 3150-2700-cü illər)

Bu dövrə aid edilən keramika nümunələri qara rəngdə çəhrayı astarlı olmaları, yaxşı bişirilmələri ilə diqqəti cəlb edirlər. Sədərkək yaşayış yerindən aşkar edilən materiallar içərisində bu dövrə aid keramika iki nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Qablardan biri (şəkil 25, 3) xaricdən, digəri isə (şəkil 26, 4) hər iki üzdən səliqəli formada cilalanmışdır. Maraqlıdır ki, bu dövrə aid olan qabların üzərində də «Naxçıvan qulpları»na rast gəlinir. Eyni zamanda çəhrayı astarın müxtəlif rəng çalarları, sarı, qırmızı, qəhvəyi tonlar müşahidə olunur. Ərəbyengicədən aşkar olunan keramikada hətta boz rəngli astara da təsadüf olunur.

Küpələr. Çəhrayı astarlı küpələr müxtəlif formalarla təmsil edilmişdir. Bunlardan birinin ağız kənarı dördkünc şəkilli olub, sarı rəngli və cilasızdır (şəkil 33, 4). Çəhrayı astarlı digər küpənin ağız kənarı xaricə qatlanmaqla, narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq, hər iki üz arasında bişməmiş boz təbəqə qalmışdır (şəkil 26, 5). Bu cür bişməmiş təbəqəli qablara Ərəbyengicə (55, s. 34) ilə yanaşı, Şortəpə abidəsində də təsadüf edilmişdir (inv. №205). Arpaçay vadisinin I Maxta, Qarabulaq (5, s. 36) və digər qədim yaşayış yerlərindən aşkar edilən iri küpələr təsərrüfatda geniş istifadə edilmişdir. Bu küpələr əsasən ağız quruluşuna görə bir-birindən fərqlənirlər. Bu tip qablarda xaricə doğru dördkünc formada çıxıntılı, xaricə qatlanaraq dəyirmiləşdirilmiş, bəzən də içəridən qırmızı boya ilə örtülmüş ağız formalarına rast gəlinir (şəkil 30, 1, 4; 32, 1-2, 5-6). Əsasən boz, qara və çəhrayı rənglərlə təmsil olunmuşdur, ağız kənarları xaricə doğru çıxıntılıdır (58, s. 25). Belə küpələr I Kültəpədə (56, tablo XIX, 11, tablo XX, 12), II Kültəpənin alt laylarında (150, şəkil 18, 2) geniş yayılmışdır. Bu tipli qabların analoqlarına həmçinin Tell el Queillinin Uruk dövrü təbəqəsində rast gəlinmişdir (168, p. 159-209, s. 180-183, tablo VI).

Aşağı Daşarxdan tapılan materiallar içərisində konusvari boğaza malik olan küpələr narın qum qarışığı olan gildən hazırlanmışdır (şəkil 34, 1, 4). Ağız kənarı xaricə qatlanmış, qısa və ya silindrik boğazlı, qabarıq gövdəli, 1 və ya 2, bəzən də 3 qulplu, üzəri oval batıqlarla naxışlanmış küpələrin analoqlarına I Kültəpə (72, şəkil 27, 5), II Kültəpə (150, c. 50, şəkil 20, 3-4), Babadərviş (105, c. 24-25, tablo 2), Qarabağ (24, s. 115), Göytəpə (164, şəkil 7-8) və digər abidələrdə rast gəlinmişdir.

Beləliklə, Arpaçay vadisindən aşkar edilən III mərhələyə aid küpələri 3 tipə bölmək olar. Birinci tipə boğazı qısa, gövdəsi şarşəkilli, ağız xaricə qatlanmış küpələr aiddir (şəkil 29, 1-3). Onların xarici səthi yaxşı cilalanmışdır. İkinci tipə silindrik boğazlı, qabarıq gövdəli küpələr aiddir (şəkil 25, 2-4; 26,

1-2, 5; 30, 1, 4-6; 32, 3-4; 33, 3, 5; 35, 1-2; 36, 4-5). Onların gövdəsi qabarıq olub oturacağa doğru daralır. Ağız kənarları xaricə qatlanmışdır. Bəziləri çəhrayı astarlıdır. Üçüncü tipə boğazsız, ağız kənarı xaricə doğru qatlanmış küpələr daxildir. Onların xarici səthi qara rəngli olub yaxşı cilalanmışdır (şəkil 25, 2; 31, 1-5; 33, 2; 36, 1-2). Bəziləri astarsız, bəziləri isə çəhrayı astarlıdır.

Badyalar. Bu qabları formasına görə iki tipə ayırmaq olar. Birinci tipə aid olan qabların gövdələri azca qabarıq, ağız kənarı düzdür. Ağız hissədə bir qədər içəri yığılmışdır (şəkil 24,5). Ərəbyengicənin III kompleksindən tapılan bir ədəd badya qalın divarlı, yaxşı cilalanmış, içəridən boz, xaricdən isə qara rəngdədir (şəkil 24, 3). İkinci tipə aid badyaların gövdəsi qabarıq olub, ağız xeyli içəriyə yığılmışdır. Onlardan birinin ağız içəriyə doğru çıxıntılıdır (şəkil 24,1-2, 4; 26,1-2). Badyaların xarici səthi qara rəngli olub yaxşı cilalanmışdır.

Kasalar iki tipə bölünür. Birinci tipə Ovçular təpəsindən aşkar edilən kasaları aid etmək olar (18, s. 14-15). Onlardan birinin gövdəsini ağız ilə birləşdirən konusvari boğazı var. Buradan əldə edilən qablardan birinin üzəri daraqvari alətlə naxışlanmışdır, digərinin ağız kənarı, bəzisinin boğaz hissəsi şiş yapmalarla bəzədilmişdir (şəkil 27,2). Digər kasalardan birinin qalınlığı 1,5 sm olub, ağız kənarını gövdə ilə birləşdirən yarımşar şəkilli qulpa malikdir. İkinci tip kasaların gövdəsi konusvari olub ağız hissəyə doğru genişlənir. Ağız hissədə bir qədər içəri yığılmışdır. Gövdəsinin yuxarı hissəsində yarımşarşəkilli qulpu var. Divarları qalındır. Divarları arasında bişməmiş təbəqə var. Bu tip qablar bir qayda olaraq Ovçular təpəsi yaşayış yerindən aşkar edilmişdir. Digər kasa eyni quruluşa malik olmaqla 3 qulpludur (şəkil 27,6). Qulplar qabın boğazına yaxın hissədə yerləşdirilmişdir. Qulpların tədricən gövdədən yuxarıya doğru yerdəyişməsi Kür-Araz keramikasının erkən mərhələlərinin səciyyəvi cəhətlərindəndir (şəkil 27, 3-4).

Ovçular təpəsində aşkar edilən çəhrayı keramikanın qulpları da diqqəti cəlb edən amillərdəndir. Onlar müxtəlif formalıdır. Qulplar bəzi küplərin gövdələrində, bəzilərinin isə boğazı ilə gövdəsinin birləşdiyi yerdə yerləşdirilmişdir. Qulplardakı fərq Erkən Tunc dövrünün keramikasının III mərhələsinin II mərhələdən fərqli cəhətlərindəndir. Əvvəllər qabların gövdə hissəsində yerləşdirilən qulplar artıq III mərhələdə boğaza doğru qaldırılmışdır (şəkil 27, 3, 4, 6; 34, 2; 35, 3). Bütün bunlar Erkən Tunc dövrünün bütün mərhələlərinin bir–birinə inteqrasiya olunduğunu göstərir.

Ocaq qurğuları. Bu mərhələyə aid ocaq qurğularını başlıca olaraq iki tipə bölmək olar. Birinci tipə aid qurğuların altı dördkünc formalıdır. Onların bir ucunda iki buynuzvari çıxıntı, mərkəzi hissəsində isə yarımşarşəkilli qulp var (şəkil 23, 10-11). Bu tip ocaq qurğuları Arpaçay vadisində başlıca olaraq, I Maxtadan aşkar edilmişdir (4, tablo, XLIII, 1). O, II Kültəpədən tapılan eyni tipli ocaq qurğuları ilə bənzərdir (şəkil 23, 12). Sonuncunun buynuzvari çıxıntılarının olması onların iribuynuzlu heyvana sitayiş və məhsuldarlıqla bağlı olduğunu göstərir (106, c. 16; 144, c. 78). İkinci tip ocaq qurğuları nalşəkillidir (şəkil 23, 6, 8). Onlar ikinci mərhələnin eyni tipli qurğuları ilə bənzərdir. Lakin bu dövrün ocaq qurğuları bir qədər sadədir. Ehtimal ki, uzun müddət işlənmə nəticəsində onların semantik mənası müəyyən dəyişikliyə uğramış və yeni keyfiyyət kəsb etmişdir.

Qab altlıqları qara və qırmızı rənglilərlə təmsil olunur. Hər iki nümunəyə I Maxta tapıntıları (4, s. 62-63) arasında rast gəlinmişdir. Digər altlıqlar halqadabanlıdır (şəkil 22, 2, 3, 6, 9; 37, 12, 15, 17). Bu altlıqların az bir qismi saxlansa da onların ümumi forması haqqında fikir yürütmək mümkündür. Bu altlıqların bənzərləri I Kültəpə (72, c. 304, tablo XXIV, 6, 10), II Kültəpə (150, şəkil 47, 1), I Maxta və Azərbaycanın digər abidələrindən məlumdur. Babadərviş (104, c. 43), Şenqavit və Elardan aşkar

olunan nümunələr onların lokal xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir. Bu tip altlıqlar Kür-Araz mədəniyyətinin son mərhələsində daha da yayılmışdır.

Təkər modelləri ikinci mərhələyə aid olan nümunələrlə eyni tiplidir. Aşağı Daşarx (5, s. 23) və I Maxta (4, s. 61) abidələrindən üzə çıxarılan təkər modelləri əsasən diskşəkilli olub mərkəzi hissəsi bir qədər irəli çıxır. Mərkəzi oxu boyunca yuvarlaq dəşik açılmışdır (şəkil 50, 6, 8, 9).

1.4.1.4. Kür-Araz mədəniyyətinin dördüncü mərhələsi (2700-2300-cü illər).

Kür-Araz keramikasının bir qrupu hər iki üzdən boz-qara rəngdə olan cilalı və cilasız qablardan ibarətdir. Kür-Araz mədəniyyətinin son mərhələsi üçün xarakterik olan bu qablar bikonik formalı olması, ağız kənarının xaricə qatlanması, ağızının altında enli batıq zolağının olması və əvvəlki dövrlərdəki qulplardan fərqli olaraq tədricən yuxarıya doğru qaldırılaraq ağızla gövdəni birbaşa birləşdirən qulplarının olması ilə fərqlənirlər. Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyətinin əsas mərkəzlərindən biri olduğunu qeyd edən tədqiqatçıların fikirləri (12, s. 54-60; 13, s. 108-109; 28, s. 72) keramika nümunələrində özünü daha aydın göstərir. Bu tip qablarda yarımşarşəkilli qulplar öz yerini halqəşəkilli qulplara vermiş, üzəri yaxşı hamarlanaraq, cilalanmış qablar ortaya çıxmışdır. Bu dövrdə keramika məmulatının istehsalı, onların funksiyası genişlənir. Onları aşağıdakı qruplara bölmək olar: təsərrüfat qabları, mətbəx əşyaları, ocaq qurğuları, incəsənət əşyaları.

Təsərrüfat qabları içərisində əsas yeri iri küplər və müxtəlif ölçülü küpələr tutur. Küplərin istifadə məqsədləri haqqında fikirlər müxtəlifdir. Bəziləri ərzaq ehtiyatı saxlamaq (105, c. 69; 84, s. 25), bəziləri su və yaxud taxıl (130, c. 75), digərləri isə çaxır saxlanıldığını qeyd edirlər. I Maxtadan tapılan hündür küplərdən biri qabarıq gövdəli, dar və silindrik boğazlıdır. İkinci küp eyni tiplidir. Boğazı silindirik olub, çiyin hissədə genişlənir. Gövdəsi qabarıq kəmərlə haşiyələnmişdir. İri həcmli üçüncü təsərrüfat küplərindən biri qalın divarlı olub, ağız hissəsi bir balaca geriye qatlanmışdır. Küpün üzəri basma naxışlar, paralel xətlər, bucaqlar və spiralvari xətlərlə həndəsi motivdə naxışlanmışdır. Qabın ağız kənarının diametri 37 santimetr, boğazının hündürlüyü 12 santimetrdir. Belə qabların bənzərlərinə İqdir (115, c. 74. §. 34, 1-2), Karaz (62, p.V), Kiketi (139, c. 146-147), Beştəşen (114, c. 114, şəkil 122), Ozni (115, tab. XXXV), Vəlikənd (130, c. 76-77, şəkil 19) yaşayış yerlərində rast gəlinmişdir.

Küpələr. Silindirik boğazlı, qabarıq gövdəli və ağız xaricə qatlanmış küpələrə Arpaçay vadisinin demək olar ki, bütün abidələrində təsadüf edilmişdir. Ərəbyengicə yaşayış yerinin I kompleksindən əldə edilən bu tipli qablar silindirik boğazlı, çəhrayı astarlı olub, bəzilərinin xarici səthi boz rəngli və cilalıdır (şəkil 42, 2). Bir qisminin ağızının kənarı xaricə doğru dördkünc formada çıxıntılıdır (şəkil 40, 3). Digərinin ağız kənarı xaricə qatlanaraq dəyirmiləşdirilmişdir. Qara rəngli küpələr müxtəlif formalarla təmsil olunmuşdur. Bu dövrün küpələrini iki tipə bölmək olar. I tip küpələr armudu formalı və dar boğazlıdır. Onların ağızının kənarında gövdəsinə birləşən qulpları vardır (şəkil 40, 1; 43, 4). Qablar hər iki üzdən qara rəngli olub parıldayanadək cilalanmışdır. II tipə aid edilən küpələr dar boğazlı və uzunsov gövdəlidir. Bəzisinin ağızının kənarından gövdəsinə birləşən qulpu vardır (şəkil 40, 2, 5; 41, 2; 42, 4). Bu küpələrin xarici səthi yaxşı cilalanmışdır. Kür-Araz keramikasının son mərhələsində qulplar artıq qabların ağızında yerləşdirilmişdir (şəkil 41, 1-3). Bəzi qablarda rudimentar qulplara da rast gəlinir. Qabların bir qismi çıxıntı şəkilli ornamentlə naxışlanmışdır (şəkil 41, 4). Bu qablardan birinin boğaz hissəsində batıq formalı naxışlar salınmışdır (şəkil 41, 1, 5). Ümumiyyətlə,

küpələr Arpaçay vadisinin keramikası içərisində üstünlük təşkil edir. Onların qulplu (şəkil 39, 1-3) və qulpsuz formalarına (şəkil 40, 4), həmçinin naxışlı (şəkil 41, 1, 5) və sadə formalarına (şəkil 42, 1, 3), bir sözlə müxtəlif çalarlarına rast gəlmək mümkündür. Bu tipli qabların analoqlarına Babadərviş (105, c. 42, tab., 1,5), Qobustan (45, s. 109, tablo II, 1), Qaraköpəktəpə (104, c. 63, şəkil 4), Cənubi Azərbaycanda Göytəpə (164, p. 37, 1065, 69), Şərqi Anadolunun Karaz (62, s. 408) və digər arxeoloji abidələrdə rast gəlinir.

Çölməklər. Kür-Araz keramikasının populyar qablarından hesab olunan bu qablar formaca 2 tipə ayrılır: I tipə daxil olanlar geniş ağızlı, qabarıq gövdəli və qulplu çölməklərdir (şəkil 43, 3). Onların qısa boğazları silindrikdir. Xarici səthi qara rənglidir. Onların yarımşar, halqaşəkili, lentvari qulpları bəzilərinin ağız kənarında, bəzilərinin gövdəsinin çiyini ilə birləşən hissəsində yerləşdirilmişdir. Ərəbyengicə abidəsinin III kompleksində bu tipli qab bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur. O qara rəngdə, yaxşı bişirilmiş, cilalanmış və tək qulpu ağız kənarı ilə boğaz altını birləşdirmişdir (şəkil 42, 4). Bu tipli çölməklərdən bəzisinin ağzının kənarından gövdəsinin yuxarisına birləşən qulpu var (şəkil 44, 1, 3), bəzilərinin isə qulpu yoxdur (şəkil 44, 2). Üzərində uzunsov batıqlar və cızma naxışlar salınmışdır. Birinci tip çölməklər içərisində bikonik formalı, qabarıq gövdəli, qulpsuz və yastı oturacaqlı olanlar Göytəpə qablarını xatırladır. Gövdəsi qabarıq, ağzının kənarı xaricə qatlanmış belə qablar xaricdən qara, içəridən isə qəhvəyi rənglə örtülmüşdür (şəkil 41, 5). Bu tip qablara Aşağı Daşarx, Ərəbyengicə, I Maxta (4, s. 27), I Kültəpə (72, c. 154), II Kültəpə (150, şəkil 38, 7; şəkil 40, 8) və Göytəpədə (164, s. 44, 1241) rast gəlinir.

II tip çölməklərin ağız kənarı geniş, təkqulplu, gövdəsi ovalvaridir, qulpu gövdəsində yerləşir. Bu tip çölməklərə Babadərvişdə, Göytəpədə, Bestaşendə (118, tab. XXXI, 10,11), Bolnisi rayonunda (155, tab. I; 140, c. 59), Türkiyədə (66, s. 63) rast gəlinir. Sədərəkdən tapılan silindirik boğazlı və boz rəngli çölmək, eyni zamanda qara rənglə boyanmış digər iki çölmək də bu dövr üçün xarakterikdir. Bu qabların bənzərləri Ərəbyengicədən də aşkar edilmişdir, yalnız onlardan bəziləri ağız kənarına və xaricinə qara boya çəkilməsi ilə fərqlənirlər (52, s. 28, şəkil 6, 2). Bu tipli qablardan bəzilərinin içərisinə qırmızı boya çəkilmişdir. Onların bənzərləri I Maxta Kültəpəsindən (4, s. 35), II Kültəpədən (53, şəkil 13, 2; 151, şəkil 40, 7-8), Göytəpədən (67, s. 87), Arslantəpədəki «Kral məzarı» ndan (176, fig. 15, b; 171, fig. 16, 6; 175, fig. 15, b), Norsuntəpənin 20-14-cü təbəqələrindən (177, abb. 5, 7) və digər abidələrdən məlumdur.

Bu dövrə aid kasaların qulplu və qulpsuz formaları məlumdur. Bu qabların spesifik cəhətləri gövdələrinin qabarıq, ağızlarının geniş olmasıdır. Ağızlarının formasına görə onları aşağıdakı bir neçə qrupa bölmək olar. Onlar arasında silindrik boğazlı kasalar, konusvari kasalar, ağız xaricə doğru qatlanmış kasalar, boğma ağızlı kasalar üstünlük təşkil edir.

I tip kasalar geniş boğazlı, qabarıq gövdəli olmaqla, ağzının kənarı xaricə doğru qatlanmışdır. Narın qum qarışığı olan gildən hazırlanmış belə qab nümunələrinə Ərəbyengicədə (55, s. 47), Ovçulartəpəsi (18 s. 96,), Xələc (56, s. 76) keramikasında rast gəlinmişdir (şəkil 42, 3).

II tip kasa qabarıq gövdəlidir. Onun ağzının kənarı xaricə doğru qatlanmış, xarici səthi cilalanmışdır (şəkil 43, 1).

III tip kasalar konusvaridir. Dizə kəndindəki qəbirdən aşkar olmuş kasaların ən klassik nümunələri konusvari gövdəyə malik, ağız kənarı düz, bəzən də xaricə qatlanmış formadadır (inv. №121). Ovçulartəpəsindən tapılan kasanın ağzının kənarı içəriyə doğru çıxıntılıdır (şəkil 38, 3). Onun ağzının kənarından gövdəsinə birləşən yarımşar formalı qulpu vardır. Ərəbyengicədən tapılmış bu tipli

kasalardan biri qara boyalı olub, gövdəsi qabarıq, konusvari ağız kənarı azca xaricə qatlanır. Digər kasalar isə eyni formalı, lakin xarici səthi qara, içərisi qəhvəyi boya ilə örtülmüşdür. Aşağı Daşarx yaşayış yerindən aşkar edilmiş bu tipli kasalar (inv. №109-112) hər iki tərəfdən yaxşı cilalanmış, xaricdən qara, daxildən isə qonur rənglə boyanmışdır (şəkil 39, 4). Gövdəsindən ağız kənarına doğru getdikcə genişlənən kasalardan birinin oturacağı kiçik, gövdəsi orta hissədə bir qədər qabarıq olması ilə fərqlənir (4, s. 21, tab. XX. 2-3). Belə qabların bənzərləri Qobustan (45, s. 109, II tab, 6), Xizanaantqora (115, c. 8, şək. 71, 3), Babadərviş (105, 30. V tab. 5) abidələrində aşkar edilmişdir.

IV tip kasalar qabarıq və bikonik gövdələrinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Qabarıq gövdəlilər qara rənglə boyanmışdır. Ərəbyengicədən tapılan qabarıq gövdəli kasalardan biri maraqlı ağız quruluşuna malik olması ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, qabın ağız kənarı əvvəlcə içəriyə doğru daralır, sonra isə xaricə qatlanaraq ionik forma alır (şəkil 40, 5). Aşağı Daşarxdan aşkar olunan nümunənin üzəri həndəsi motivdə batıq xətlərlə naxışlanmışdır (şəkil 38, 6).

Bikonik gövdəli kasalardan birinin ağız kənarı xaricə qatlanıb (şəkil 7, 1; 13, 3), ikinci eyni formalı olsa da gövdəsi oval batıqla naxışlanmışdır (şəkil 7, 3). Qeyd etmək lazımdır ki, bu tipli qabların bir qismi Ərəbyengicə yaşayış yerinin VI kompleksindən toplanmışdır. Ərəbyengicənin II kompleksindən üzə çıxarılan kasalardan birinin ağız içəriyə və xaricə qatlanmaqla fərqlənir (şəkil 44, 2). Lakin digər kasalar qabarıq gövdəli və qara boyalıdır, üzəri yapma naxışlarla, oval və dairəvi batıqlarla bəzədilmiş və qulpludurlar. Aşağı Daşarx yaşayış yerindən tapılan kasalardan bəziləri ovalvari, bəziləri isə rudimentar qulpa malikdir. Bu kasaların bənzərlərinə Göytəpə, Babadərviş, Qaraköpəktəpədə rast gəlinir. Kasaların digər tipi Dizə kurqanından tapılan kasa ilə təmsil olunmuşdur. Buradan tapılan kasalar badya tiplidir. Birinci kasanın üzəri qırmızı boya ilə örtülmüş, başqa qablardan fərqli olaraq çəhrayı rənglə boyanmışdır. Ağız kənarında qısa xətlər, gövdəsində çoxluq təşkil edən qövsvari naxışların cüzi formada izləri qalmışdır. Qabın hündürlüyü 11 sm, ağzının diametri 18,5 sm, gövdəsi 22 sm, oturacağının diametri 10 sm-dir (İnv. № 119).

Parç tipli qablar demək olar ki, eyni formalıdır. Onların ağzının kənarı içəriyə doğru yığılmışdır (şəkil 38, 2). Bunların bir qismi yarımşar şəkilli qulpa malikdir (şəkil 38, 1, 4). Bir qismi isə iri həcmli, qabarıq gövdəlidir. Bu cür qablara Ərəbyengicə yaşayış yerində daha çox rast gəlinir. Onlar geniş oturacaqlı, nazik divarlı olub, yarımşar və ya üçbucaq formalı qulpa malikdir. Arpaçay vadisində bu tip keramika azlıq təşkil edir. Buna baxmayaraq, Dizə nekropolunda, I Maxta abidəsində aşkar edilən parçlar II Küləpə və digər abidələrdən tapılan bu tipli qablardan geri qalmır. Bunlar formasına görə iki cürdür:

I tip-silindrik gövdəli parçlar yarımşar şəkilli qulpa malik olub, ağız kənarı xaricə doğru qatlanmışdır. Aşağı Daşarx yaşayış yerindən aşkar edilən parçlar qonur rəngli olub, interyeri boz-qonur rənglə boyanmışdır. Yastı oturacaqlı bu qabların ağız kənarı ilə gövdəsinin yuxarı hissəsi arasında yarımşar formalı qulp yerləşdirilmişdir. Birinin diametri 7 sm, digərinin diametri isə 12 sm-dir. Belə qabların bənzərlərinə Yanıqtəpə (118, şək. 36; 166, p. 134-152), Babadərviş (105, c. 27, III t.,45), Zəylik (115, c. 91, şəkil 49, 2), Armavir blur (115, c. 92, şəkil 50, 1-2), Qarabudaxkənd (129, c. 152, şək. 5, 6, 9) kimi abidələrdə rast gəlinir.

II tip parçlar qabarıq gövdəli olması ilə digərindən fərqlənir. Bunların da qulpu var. Lakin I tip parçların qulpu gövdəsində, ikinci tip parçların qulpu isə ağzının altında yerləşdirilmişdir (şəkil 6, 10).

Bu tipli qabların qara rəngliləri geniş yayılmışdır. Narın qum qatılmış gildən hazırlanan, nazik divarlı olan bu qabların bəzilərinin ağız kənarı daxildən müxtəlif rəngli boyalarla örtülmüşdür.

Nehrələr. Gil nehrələr maldarlığın intensiv inkişafının nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Buna görə də Erkən Tunc dövründə onun istehsalına başlanılır. Ovçulartəpəsindən aşkar edilən gil nehrə boz rəngli olub, boğazı hündür və silindrikdir. Boğazının aşağı hissəsindəki qabarıq lentşəkilli haşiyəni nəzərə almasaq, demək olar ki, sadə və bəzəksizdir (inv. №2340). I Kültəpədən tapılan nehrələrdə olduğu kimi bu qabın da ağız kənarı geriye qatlanmışdır. Qabın oturacağı dar, gövdəsi uzunsov olmaqla ücu şiş formalı ornamentlə naxışlanmışdır. Əvvəllər dəşikləri boğaz hissəsində yerləşdirilmiş nehrələr tədricən təkmilləşdirilmiş gövdəsinin yuxarı hissəsində eyni qaydada yerləşdirilmişdir (138, c. 60). Gil nehrələrin bənzərlərinə Qəflə təpələri, Babadərviş (136, c. 70), Mingəçevir (110, c. 16), Qobustan (136, s. 28), Qaraköpəktəpə (42, s. 28), Urbnisi, Naçarqora (152, c. 22) və digər abidələrdə rastlanmışdır.

Qazanlar. Mətbəx qabları içərisində ayrıca bir qrup şəklində təmsil olunan qazanlar keramikanın digər növləri ilə müqayisədə azlıq təşkil edir. Onların gövdələri qabarıq, oturacaqları geniş və yastıdır. Ağız düz olmaqla qulplu qazanlar uzun müddət ocağın üzərində qaldıqlarından qaralmışlar. Qazanların qulpsuz formada olanlarının ağız kənarı kəskin şəkildə geriye qatlanmışdır (şəkil 6, 12).

Bəzi qazanların qara rəngli təbəqəsinin asanlıqla üzərindən ayrılması göstərir ki, onlar müvəqqəti olaraq, hissədən qorunmaq məqsədi ilə çəkilməmişdir. Etnoqrafik materiallardan məlumdur ki, kənd yerlərində indi də qazanlar ocağa qoyularkən üzərinə palçıq suvaq çəkilir ki, qaralmasın, yaxud üzərindəki qara hissi təmizləmək asan olsun. Qazan tipli qabların analoqları Mələkli (115, s. 78), Böyüktəpə (81, c. 63, şəkil. 3-40), Göytəpə (164, s. 39, s. 248-150) və digər abidələrdə aşkar edilmişdir.

Qapaqlar diskşəkilli olmaqla əvvəlki dövrlərin qapaqlarına bənzəyirlər. Erkən Tunc dövrünün qapaqlarının əsasən hər iki üzünü yastı və hamar olsa da bəzi hallarda bir üzünü nisbətən qabarıq olması ilə fərqlənir. Bu tip qapaqlara Arpaçay vadisinin Xələc yaşayış yerində rast gəlinir. Tədricən onların da quruluşu təkmilləşdirilmiş və nəticədə aşağı hissəsi daha hamar olan qapaqlar istehsal edilməyə başlanmışdır. Onların əksəriyyətinin üzərində konsentrik dairəvi batıq formalı xətt çəkilmişdir, bəzi hallarda isə bu cür xətt bir neçə pilləli konsentrik dairələrlə əvəz olunmuşdur. Onlara Şortəpədə, I Maxta (4, s. 24), I Kültəpə (72, tablo XXI, 9-14; 150, şəkil 31, 6) və II Kültəpədə (145, şəkil 44, 3, 5, 6) rast gəlinmişdir. Aşağı Yaycıdan tapılan qara-qonur rəngli diskşəkilli qapağın orta hissəsi mərkəzə doğru çökəldilmiş və həmin yerə yarımşar formalı qulp birləşdirilmişdir (şəkil 50, 2). Bəzi hallarda qapaqların üzərində qulp yerinə ip keçirmək üçün dəşiklər açılmışdır ki, bununla da (70, c. 14), mütəhərrik qulp yaradılmışdır. I Maxta yaşayış yerindən aşkar edilmiş bir ədəd diskşəkilli, eyni zamanda üzəri bucaqlarla bəzədilmiş qapağın bənzərləri I Kültəpədən, Şərqi Anadoluda yerləşən Karaz abidəsindən əldə edilmişdir (62, s. 399). Maxtadan tapılan qapağın qulpunun üçdayaqlı olması onun maraqlı cəhətlərindəndir. Qapaqların yuxarı hissəsinin mərkəzi azca çökək olmaqla dairəvi formadadır. Onların bənzərləri Göytəpədə (164, s. 41, şəkil 9, 331; IV tab., II), Zquderi (99, c. 44, 11), Uzuntəpə (104, III tab., 2-4), Karaz (62, s. 339-349) abidələrində aşkar edilmişdir.

Qab altlıqları (şəkil 37, 9-13). Ərəbyengicə yaşayış yerinin XII kompleksindən tapılan qab altlıqları yuvarlaq quruluşa malik olması ilə diqqəti cəlb edir. Maxtadan aşkar olunan qab oturacaqları mərkəzi hissədə daralaraq, aşağıya və yuxarıya doğru genişlənmişdir (şəkil 37, 9-11). Altlıqların içərisi əllə bir qədər kobud formada sığallanmışdır. Belə altlıqlara Əliköməktəpədə (126, c. 480-481; 106, s. 190, şəkil 14), Yanıqtəpədə, Göytəpənin «M» təbəqəsində (164, c.44-45), Böyükəkəsik, Leylatəpə, Poylu (138, c. 86-117) və digər abidələrdə rast gəlinir. Bu tipli qab oturacaqlarının analoqları həmçinin

I Kültəpənin «1a» və «1b» təbəqələrindən (36, s. 54-83, şəkil 20-24) də aşkar edilmişdir. Qab altlıqlarının bəzisi diskşəkilli formada olub, hər tərəfdən yaxşı hamarlanmışdır (şəkil 39, 13).

Qab altlıqları müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilmişdir. I Maxtadan tapılan qab altlığı qara rəngli və cilalanması ilə diqqəti cəlb edir. Küncləri xaricə doğru qabarıq çıxıntılıdır (4, s. 62-63). Belə qabların bənzərlərinə Göytəpədə rastlansa da onun yanlarında üfqi dəşiklərin olması birini digərindən fərqləndirir (61, pl. III, 8).

Tavalər. Bu qablar kasaların bir qolunu təşkil edir. Həm onlar kimi geniş olması, həm də hündürlüyünün az olmasına görə kasalara yaxındır. I Maxta yaşayış yerindən tapılan cızma naxışlı tavalər Erkən Tunc dövrünün son mərhələsinə aiddir (4, s. 57). Bu qablar boz, qonur, sarı, qara rənglərlə təmsil olunmuşdur. Tavalərin bəzilərinin daxilinə qara boya çəkilərək cilalanmış və yaxşı bişirilmişdir. Onların kənarları qısa, oturacaqları isə geniş və hamar olmaqla, bəzilərinin ağız kənarında qulpa bənzər çıxıntısı var. I və II Maxta yaşayış yerlərindən tapılan tavalərin oturacaq hissəsi bir balaca kənara çıxıntılı və qalın divarlıdır (şəkil 37, 13, 16-17). Bəzilərinin ətrafı cızma üsulla, bəziləri isə bucağa bənzər həndəsi fiqurlarla naxışlanmışdır. Onların analoqlarına Amiranis-Qora (122, c. 63, şəkl. 21, 9), Şenqavit (130, XVIII tab., 4-5), Luqovoye (81, c. 98), Yuxarı Qunib abidələrində rastlanmışdır. Tavalərdən dənli bitkilərin qovrulması (130, c. 121), çörək bişirilməsi (72, c. 132) və digər məişət işlərinin həyata keçirilməsində istifadə edilmişdir.

Yağdanlar. Od və ocaqla sıx bağlı olan bu məişət qabları hələlik Arpaçay vadisinin Aşağı Daşarx (5, s. 23), I Maxta yaşayış yerində (4, s. 58) və Naxçıvanın II Kültəpə abidəsində aşkar edilmişdir. Kültəpədən tapılan iki ədəd yağdan (şəkil 37, 2-3) formasına görə bir-birindən fərqlənsə də (72, tablo XXIV, 2; 150, şəkil 46, 5), ayaq hissələri silindrik formadadır. I Maxta yaşayış yerindən aşkar edilən yağdanın hündürlüyü 5 sm, gövdəsinin diametri 4 sm-dir.

Aşağı Daşarx yaşayış yerindən tapılan yağdan boz rəngdə olub, tərkibinə iri qum qarışdırılmış gildən düzəldilmişdir. Piyalə hissəsinin ortasındakı kiçik oyuqda yanma hiss olunur. Bu saxsı məmulatının piyalə və gövdə hissəsini birləşdirən qulpu tunc dövrünün digər qulpları kimi yarımşar formalıdır (şəkil 37, 9-11).

Qeyd etmək lazımdır ki, yağdanların hamısı, əsasən, iki hissədən ibarət olmuşdur: yuxarıda yerləşən piyalə hissə və silindrik formada olan oturacaq hissə. Onlardan işıqlandırma vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Görünür, belə qablar sonralar meydana gəlmiş gil çıraqların prototipi olmuşdur. Bu tip qablar Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyəti üçün xarakterikdir və hələlik bənzərləri aşkar edilməmişdir.

Erkən Tunc dövrü keramikası naxışlanma üsuluna görə bir neçə mərhələyə bölünür. Belə ki, ilk dövrlərdə nisbətən daha primitiv üsullar-şiş yapma bəzəklər və dairəvi batıqlar geniş yayılmışdır. Bunu Ovçulartəpəsindən əldə edilmiş bəzi keramika nümunələrinin timsalında göstərmək olar.

Erkən Tunc dövrünün ikinci mərhələsində tədricən naxışlamalarda dəyişiklik baş verir və relyef formalı naxışlar yayılmağa başlayır.

Üçüncü mərhələdə konnellyur və şamp üsulu meydana çıxır. Naxışlar qabların yalnız bir tərəfinə deyil, hər tərəfinə müxtəlif formada cızma və yapma üsulla çəkilir.

Dördüncü mərhələdə spiralvari naxışlar yayılır. Həm də geniş miqyasda tətbiq edilməyə başlayır. Onların funksiyası əvvəlkilərdən daha geniş olması ilə fərqlənir. Artıq bu naxışlar tək bəzəmə məqsədi daşmırdı, eyni zamanda yerli tayfaların inanc simvolunu əks etdirirdi. Bəzən günəş,

bəzən ilan, bəzən də suyun simvolu olan spiralvari naxışlar Erkən Tunc dövrünü tam mənası ilə əhatə etmişdir.

Bu mərhələdə həmçinin həndəsi üslubda bəzəmə tətbiq edilməyə başlayır. Bu üsul Orta Tunc dövründə də yayılmışdır (3, s. 37).

Arpaçay vadisində Erkən Tunc dövründə içəridən qırmızı boyalı qablar Ovçulartəpəsi (18, s. 16-17), I Maxta (4, s. 20-31), Ərəbyengicə (55, s. 35), Şortəpə yaşayış yerlərindən aşkar edilmişdir. Kür-Araz mədəniyyətinə aid boyalı qabların bənzərlərinə II Kültəpə (35, s. 4), Beştaşen qalası (133, c. 84), Qinçi (94, c. 62) abidələrində rast gəlinmişdir. Qabların xarici səthinin boyanmasına Naxçıvanın Orta Tunc dövrünün boyalı keramikasında rastlanır. Bəzi tədqiqatçılar bunu hər iki dövr arasında varislik əlaqəsinin olması ilə əlaqələndirirlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Kür-Araz keramikası özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Ocaq qurğuları. Arpaçay vadisində ocaq qurğularının əksəriyyəti nalşəkildir. Bu tip qurğulardan birinin orta hissəsində dördkünc çıxıntı üzərində batıq nöqtələrlə insan sifətinin cizgiləri əks etdirilmişdir (şəkil 23, 9). Bu tip ocaqlar hələ 30-cu illərdə ilk dəfə Şortəpə yaşayış yerində aşkar edilmişdir. Sonralar Ərəbyengicə, Xələc, Aşağı Daşarx, Maxta və s. yaşayış yerlərində rast gəlinən bu qurğuların ayağa bənzəyən (şəkil 37, 6) ön çıxıntıları düzbucaqlı formada olub eni 6-10 sm, hündürlükləri isə 9-20 sm olmuşdur. Aşağı Daşarx yaşayış yerindən tapılan ocaq qurğusunun biri nalşəkili formada olmaqla, iri qum qarışdırılmış gildən yoğrulmuş, hündürlüyü 5,5 santimetrdir (şəkil 37, 4). I Maxta yaşayış yerindən aşkar olunmuş ocaq qurğularından bəziləri qırmızı oxra ilə boyanmışdır (4, s. 80). Buradan tapılan iki ədəd nalşəkili ocaq qurğularının üzərindəki antropomorf və zoomorf elementlərə Naxçıvanda Kültəpə, Gürcüstan, Dağıstan (158, tablo XXIII, 11-12) və Türkiyədəki abidələrdə (67, tablo XXIII, 19) də təsadüf edilmişdir. Bu cür qurğular çox vaxt patriarxal münasibətlərin mövcudluq əlamətlərindən hesab edilir, kişi bütələrinin bir növ simvollarından sayılırdı (93, c. 56-60).

1988-ci ildə I Maxta yaşayış yerindən aşkar edilən ibadətqah (4, s. 81) və ətrafında üç ədəd daş bütün tapılması yuxarıdakı fikrin sübutlarından sayıla bilər (şəkil 49, 32, 33). Mərkəzdə nalşəkili ocaq qurğusu, ətrafında isə təxminən 87-95 sm hündürlükdə olan kişi bütələrinin düzülməsi ailənin qoruyucusu kimi kişi obrazına sitayişdən xəbər verirdi (4, s. 81). Tədqiqatçılar tərəfindən insan ayağına bənzədilən belə qurğular Şortəpə qədim yaşayış yerində (76, c. 82), həmçinin nalşəkili ocaq qurğuları Arpaçay vadisinin Aşağı Daşarx (5, s. 17), Ərəbyengicə (55, s. 43), Şortəpə (76, c. 23), I Maxta qədim yaşayış yerlərində, o cümlədən Naxçıvanda I Kültəpə (72, c. 89) və II Kültəpə (75, c. 43) abidələrində aşkar edilmişdir. Bu qurğuların od ayını ilə əlaqələndirilməsi (23, s. 21) maraqlı faktlardan sayıla bilər. O.H. Həbibullayev bunlardan qab altlığı kimi istifadə edildiyi qənaətinə gəlmişdir (75, s. 134-135). Buynuzvari çıxıntısı olan dördkünc formalı ocaq qurğuları Erkən Tunc dövründə geniş yayılmışdır (şəkil 37, 12). Nalşəkili ocaq qurğularının analoqlarına Qaraköpəktəpə (104, c. 46; 41, s. 34), Sarıqamış (120, s. 29, şəkil 2, 4), Şərqi Anadolunun Qars rayonu abidələrində (120, s. 29, şəkil 2) və s. yerlərdə rast gəlinmişdir.

İncəsənət əşyaları. İncəsənət əşyalarına sitayiş məqsədi ilə hazırlanmış gil fiqurları, amulet və müxtəlif ölçülü bəzək əşyalarını aid etmək olar. Bunlar müxtəlif funksiyaları daşımışdır. Əsasən sitayiş məqsədi ilə hazırlanan gil fiqurlar bəzən aksesuar kimi də işlədilmişdir.

Gil fiqurlar. Bu tip fiqurlar xronoloji mahiyyət daşımadığından onları bir bölmədə araşdırmağı nəzərdə tutmuşuq. E.ə. IV-III minilliklərdə Kür-Araz tayfalarının həyatında funksional dəyişiklik baş

verir və təbii ki, bu dəyişiklik sənətkarlığın növlərindən biri olan incəsənətə də sirayət edir. Beləliklə, Erkən Tunc dövründə maldarlığın əkinçilikdən ayrılması nəticəsində insanların həyatında bəzi heyvanların rolu artır. Öküz, qoç, at və it müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyindən onların kiçik heykəlcikləri yaradılmağa başlayır (şəkil 49, 11-30). Maxtadan (4, s. 19) tapılan gil fiqurlardan dördünün öküz, qalan üçünün isə qoç, inək və at fiqurundan ibarət olması öküzün insan həyatında xüsusi rolunun olmasından xəbər verir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür təhlil daha əvvəllər O.H. Həbibullayev (36, s. 25) tərəfindən tədqiq edilən I Kültəpə abidəsində də eyni nəticəni göstərmişdir. Öküz fiqurlarının ölçülərinin müxtəlif (32, s. 73) olmasına baxmayaraq eyni mahiyyət daşıyır (şəkil 30, 11-16). Belə fiqurların oxşarları Babadərviş (103, c. 77), Kültəpə (72, tablo XXV, 1-24), Göytəpə (164, tablo V, 11880), Təpə qavr (174, p. 165, pl. XXXII), Uzuntəpə (40, s. 76), Şomlu təpə (42, s. 28). Tripolye (82, c. 227, şəkil. 59, 2), Serjenyurt-Çeçen-İnquşetiya (132, c. 185-186;) və başqa arxeoloji abidələrdən məlumdur. Maxta abidəsindən aşkar edilən it fiquru salamat qalsa da, at fiqurunun ancaq boynu və ön ayaqları tapılmışdır. Onun boğazında qabarıq zolaq çəkilmişdir. Bu cür fiqurlara Babadərvişdə (102, c. 95-96), Quruçay və Köndələnçayda (42, tab. V), Göytəpədə (164, şəkil 13, 1181, 1187, 1188, tablo V, 1193), I Kültəpədə (61, s.141) və başqa yerlərdə rast gəlinmişdir. Beləliklə, tədqiqatlar belə fiqurların sitayişlə, eyni zamanda qədim tayfaların təsərrüfat həyatı ilə əlaqədar olduğunu göstərir (144, c. 35; 145, c. 176; 35, s. 74; 72, c. 14; 156, c. 22; 107, c. 42; 96, c. 41; 133, c. 126).

Zoomorf fiqurlar zaman-zaman qədim tayfaların dini inanclarını ifadə etmişdir. Qoyun fiqurları məhsuldarlıq və bərəkət rəmzi (4, c. 66-67; 72, s. 141-43), öküz fiqurları üzərindəki deşiklərinin kiçik araba modellərinə qoşulmaq üçün hazırlanması nəzərə alınarsa hərəkət, nəqliyyat (72, c. 142; 144, c. 110) simvolu rolunu oynamışdır. Bu dövrdə öküz kultunun geniş yayılması da bu fikri təsdiq edə bilər (141, c. 76). I Maxtadan tapılmış at fiquru da bu cəhətdən maraqlıdır. Onun rəngi qara-qonur olub, başı və bədəni sınımış, bəlkə də, müəyyən dini ayinlərin icrası üçün sındırılmışdır (şəkil 49, 31). Hər halda gil heyvan fiqurları qədim insanların incəsənət və ibadət anlayışının özünəməxsus təzahür forması olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, at fiqurlarının analoqları I Kültəpədə də aşkar edilmişdir (şəkil 49, 1-10, 21). Tapılan at fiquru e.ə. III minilliyə aid edilmişdir. Bu fiqurların bənzərləri Şenqavit və Karazdan (62, s. 399, şəkil 97) aşkar edilmişdir. Tapılan fiqurlar atdan qoşqu və minik vasitəsi kimi Erkən Tunc dövründən başlayaraq istifadə edildiyini göstərir. I Maxtadan tapılan at fiquru və osteoloji qalıqlar bu fikri təsdiq edir (4, s. 67).

Ovçulartəpəsi yaşayış yerindən tapılan amulet maraqlı quruluşa malikdir (5, tablo II, 3). Bu əşya həm aksesuar kimi, həm də sitayiş məqsədi ilə istifadə edilə bilərdi. Alətin üzərində təsvir edilmiş iki qayıq rəsmi daha çox Yaxın Şərq mədəniyyətini özündə ehtiva edir. Çünki yerli əşyalarda belə təsvirlərə hələlik rast gəlinmir. Məlumdur ki, Azərbaycan ərazisində qayıq təsvirləri Qobustanda (45, s. 29) və Gəmiqayada (11, s. 85) aşkar edilmişdir. Bu oxşarlığı nəzərə alan tədqiqatçılar amuleti e.ə. VII-V minilliklərin məhsulu kimi xarakterizə edirlər (102, c.16). Erkən Tunc dövrünün e.ə. V minillikdən başladığını nəzərə alsaq, alətin eyni zamanda Kür-Araz mədəniyyətinə aid olması fikrini irəli sürmək olar.

Bəzək əşyaları. Bəzək əşyalarına sancaqlar, muncuqlar, bilərzik və digər aksesuarlar daxildir (şəkil 98). Aşağı Daşarx yaşayış yerindən tapılan tunc sancaq da bu qəbildəndir. Maxta kəndi yaxınlığında yerləşən Qarabulaq nekropolundan bir neçə ədəd muncuq tapılmışdır. Sədrək kurqanından tapılmış 30 ədəd muncuq pasta və əqiqdən doqrama üsulu ilə hazırlanmışdır (5, s. 31, 34).

Təkər modelləri. Bu mərhələyə aid təkər modelləri I Maxta yaşayış yerindən tapılmışdır (4, s. 61). Təkər modellərinin səthi hamarlanmış, diametrləri 3-10 santimetr arasında dəyişir. Buradan tapılmış təkərlərin ortasında üfüqi formada dəşik açılmışdır. Onlardan birinin qalınlığı mərkəzə doğru getdikcə 1-4 santimetrlik ölçüdə tədricən qalınlaşdırılmışdır (şəkil 50, 10-14). Bu tapıntılar göstərir ki, yerli tayfalar bu dövrdə qoşqu vasitələrindən geniş istifadə etmişlər. Təkərlər təkə qoşqu vasitəsi kimi deyil, həm də nəqliyyat vasitəsi kimi (96, c. 129) də faydalı olmuşdur. Belə təkər modellərinin analoqları I Kültəpə (72, s. 132-133, tablo XXIV, 12-16), II Kültəpə (150, şəkil 43, 4), Göytəpə (164, s. 48, şəkil 13, 1438, 1453) Mingəçevir, Sarıtəpə (48, s. 6-67) və başqa abidələrdən də aşkar edilmişdir.

1.5. Kür-Araz mədəniyyətinin genezisi və xronologiyası

Arxeoloji materialların təhlili göstərir ki, yerli tayfalar bu dövrü əks etdirən «Kür-Araz mədəniyyətinin» yaradıcıları olmuşlar. Təcrübəli tədqiqatçıların fikirlərinə əsaslanaraq «Naxçıvan Kür-Araz mədəniyyətinin beşiyi olmuşdur» desək yanılmırıq (12, s. 54-56; 57, s. 45). Bir çox abidələrdə Kür-Araz təbəqəsi aşağıdan Eneolit, yuxarıdan isə Orta Tunc dövrü təbəqəsi ilə məhdudlaşır. Bu fakt Kür-Araz mədəniyyətinin mənşəyinin özündən əvvəlki Eneolit dövrü ilə bağlı olduğunu göstərir (5, s. 24). Eneolit təbəqələrinin qalınlığı ilə məşhur olan I və II Kültəpələr, Şomutəpə, Meynətəpə, Qaraköpəktəpə, Babadərviş və b. abidələrin tədqiqi göstərir ki, Kür-Araz mədəniyyəti yerli və daimi xarakter daşımaqla, böyük bir zaman kəsiyi ərzində - e. ə. VI-III minilliklərdə formalaşmışdır (53, s. 116; 135, c. 45-53). Deməli, Azərbaycan, o cümlədən, qədim Naxçıvan Kür-Araz mədəniyyətinin əsas yaranma ocaqlarından biri, bəlkə də, birincisi olmuşdur.

Elmi ədəbiyyatlarda «Kür-Araz mədəniyyəti» kimi tanınan Naxçıvanın Erkən Tunc dövrünə məxsus abidələr çoxtəbəqəli olması ilə fərqlənir. I və II Kültəpə, Ovçulartəpəsi, I Maxta Kültəpəsi, Ərəbyengicə, Xələc yaşayış yerləri, Dizə, Qarabulaq, Plovdağ və Xornı nekropollarının tədqiqi göstərir ki, bəzi abidələrdə Erkən Tunc dövrü yaşayış yerləri Eneolit yaşayış məskənləri üzərində salınmışdır. Əldə edilən materiallar Erkən Tunc dövrünün mənşəyini Eneolitdə axtarmaq lazım gəldiyini göstərir. I Kültəpə, II Kültəpə, Xələc, Ovçulartəpəsi, Ərəbyengicə, Sədərək arxeoloji abidələrinin təmsalında bu əlaqəni daha yaxşı izləmək mümkündür. Erkən Tunc dövrünün yerli Eneolit mədəniyyətindən qaynaqlandığı keramika məmulatı, arxitektura qalıqları, metallurgiya, əhalinin məşğuliyyəti və inanclarında aydın şəkildə əks olunmuşdur.

Eneolit və Erkən Tunc dövrü arasındakı yaxınlıq hər iki dövrün tikinti texnikasında da müşahidə olunur. I Kültəpənin aşağı təbəqəsindəki evlərin hamısı dairəvi planda olmuş, Eneolitin son mərhələsində isə dairəvi forma ilə yanaşı, dördkünc formalı tikililər də inşa edilmişdir. Bunu Naxçıvanda yerləşən abidələr əsasında sübut etmək olar. Bu abidələr göstərir ki, bütün Qafqazda, Cənubi Azərbaycanda (Urmiya gölü hövzəsi), Ön Asiyada (Suriya, Fələstin) geniş yayılmış Kür-Araz mədəniyyətinin əsas vətəni Naxçıvandır (12, s. 54-60; 53, s. 45-124). Çünki həmin dövrü əks etdirən I və II Kültəpə, Maxta, Ovçulartəpəsi, Daşarx və s. kimi abidələr məhz Naxçıvan ərazisindədir (14, s. 12). Ovçulartəpəsi yaşayış yerinin I və V kvadratlarında Son Eneolit dövrünə, I-VI kvadratlarında isə Erkən Tunc dövrünə aid arxitekturanın qeydə alınması hər iki mədəniyyətə məxsus özəlliklərin müqayisə edilməsinə imkan verir. Eneolit evləri üçün daş özül üzərində, möhrədən və yaxud çiy

kərpicdən hörülmüş dördkünc evlər xarakterikdir. Bu cür tikililər Leylatəpədə, Əliköməktəpədə analoqlarını tapır. Erkən Tunc dövründə arxitekturada artıq dəyişiklik nəzərə çarpır. Eneolitə çoxotaqlı və kvadratşəkili evlərindən fərqli olaraq, binalar dairəvi forma alır-VI kvadratdakı evlər buna misal ola bilər (53, s. 45-48). Dairəvi formalı evlər Naxçıvanın Eneolit dövrü ilə İlk Tunc memarlığında genetik bağlılığın olduğunu göstərir. Fərqli cəhətlərdən biri də yeni dövrdə (Erkən Tunc) yaşayış yerlərinin həcmnin böyük olmasıdır. Belə ki, onların ərazisi 0,5-1,5 hektardan 6-10 hektaradək genişlənməmişdir (13, s. 62-112; 53, s. 123). Bu genişlənmə əhalinin sayının artmasında da özünü göstərirdi (64, s. 26). Kür-Araz tayfaları Eneolit mədəniyyətini sadəcə davam etdirməklə kifayətlənməmiş, əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirərək yeni keyfiyyət vermişlər. Bunu I Kültəpədən tapılan əmək alətlərinin timsalında aydın görmək olar. Cənubi Qafqazın qədim əkinçilik aləti hesab edilən və geniş yayılmış toxa əsasən Eneolit dövrünə aid olduğundan Erkən Tunc dövrünə aid toxalardan fərqlənmişdir. Uzunmüddətli məskunlaşdırılmış yaşayış yerləri üçün xarakterik olan Eneolit toxaları sonrakı dövrdə təkmilləşdirilmiş dəstəyi olan baltalarla təmsil olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Kültəpədən tapılan təsərrüfat alətləri içərisində çoxlu sayda sümükdən hazırlanmış toxalar aşkar edilmişdir (36, tablo 18).

Eneolitdən Tunc dövrünə keçid arxitekturada müəyyən dəyişikliklərlə əlamətdar olsa da, keramikada bir qədər fərqlidir: hər iki dövr bir-birindən fərqlənir. Belə ki, Kür-Araz mədəniyyətinin gilinə qum qarışdırılmış, relsşəkili ağız kənarı olan, qara, tünd boz rəngli, geniş boğazlı və «Naxçıvan qulpları» ilə fərqlənən qabarıq küpələr və rels boğazlar Eneolitə aid olmasa da, ağzının kənarına qırmızı və narıncı rəng çəkilməsi, qum və saman qarışığı olan keramika Eneolit dövrü ilə Kür-Araz mədəniyyəti arasında fasilə olmadığını, hətta bir-biri ilə inteqrasiya olduğunu göstərir. «Proto Kür-Araz keramikası» adlandırılan bu cür keramika növləri göstərir ki, Eneolit və Erkən Tunc dövrü texnologiyasının ənənələri hardasa birləşir (18, s. 20). Keramikə növlərinin təsnifatına diqqət yetirəndə Eneolit mədəniyyətinin Erkən Tunc dövründə cüzi dəyişikliklərlə davam etməsini müşahidə etmək mümkündür. Tədqiqatçılar Eneolitlə Erkən Tunc dövrü arasında varislik əlaqəsinin e.ə. V-III minillikləri əhatə etdiyini qeyd edirlər (173, s. 66). Ovçulartəpəsi yaşayış yerinin tədqiqi bu fikri təsdiq edir. Burada saman qarışığı olan qab hissələrinə daha çox rast gəlinir. Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyətinə aid edilən abidələri içərisində tək qəbir Ovçulartəpəsindən aşkar edilmişdir. Bu fakt sübut edir ki, Eneolitə son mərhələsindən qəbir abidələri yaşayış yerlərindən kənara çıxmağa başlamışdır (64, s. 95-97). Eneolit və Erkən Tunc dövrü keramikası arasındakı oxşarlıqlar onlar arasındakı əlaqənin genetik formasından xəbər verir. Eneolit dövründən istifadə olunan qabların boyama texnikası Erkən Tunc dövründə daha da təkmilləşdirsə də, ümumi oxşarlıqlar qorunub saxlanmışdır. Oxşarlıq faktoru rənglərlə bərabər qabların və naxışların formasında da üzə çıxır. Eneolitə sonlarına yaxın küpələrin forması təkmilləşir, boğaz hissəsi daralır və silindrikləşir, ağız kənarı geriye qatlanır. Keçid dövründə ağız kənarı düz olan küpələrə, az miqdarda saman qarışığı olan gil qablara daha çox rast gəlinir (172, s. 54). Tədqiqatçılar Kür-Araz mədəniyyətinin ilk dövrünün keramikasının tamamilə Eneolit dövrü ilə bağlı olduğunu qeyd edirlər (10, s. 113; 181). Eneolitə məxsus qaba hazırlanmış, qeyri bərabər bişirilmiş keramika nümunələrində sonrakı dövrdə bəzi dəyişikliklər olmuşdur: 1) saman qarışığı qum qarışığı ilə əvəz olunmuş, 2) silindirik çıxıntılar, halqəşəkili qulplar yarımşarşəkili qulplarla əvəz olunmuş, 3) qabarıq çıxıntılar oyma naxışlarla əvəz olunmuş, 4) qırmızı rəngli qablar boz-qara rənglilərlə əvəz olunmuş, 5) dalğalı və qravürlənmiş, xaricə

və ya içəri qatlanmış ağız kənarlı, üç qulplu, samanüzlü və daraqlanmış küpələr cilalanmış, geniş boğazlı, qabarıq formalı keramika ilə əvəz olunmuşdur.

Bu fərqliliklərlə bərabər bəzi oxşarlıqlar qorunub saxlanmışdır. Qabların rəngindəki, tərkibindəki və hazırlanma texnologiyasındakı oxşarlıqları buna misal göstərmək olar. Ərəbyengicə yaşayış yerinin I-III – IV-VII və XII qatlarından tapılan keramika nümunələri (şəkil 2, 5; 32; 29; 20) Eneolitdən Erkən Tunc dövrünə keçid mərhələsi olduğunu sübut edir (55, s. 25-47; 79, c. 144). Qeyd etmək yerinə düşər ki, hər hansı arxeoloji mədəniyyətin mənşəyinin öyrənilməsində qədim tayfaların dəfn adətlərindəki varislik, oxşar və fərqli cəhətlər digər sahələrlə müqayisədə müstəsna yerə malikdir (121, c. 91).

Beləliklə, tədqiqatlar sübut edir ki, Naxçıvanda Kür-Araz mədəniyyətinin mənşəyi özündən əvvəlki Eneolit dövrü ilə bağlı olmuşdur. Kür-Araz mədəniyyətinin mənşəyi ilə bağlı bəzi fərqli fikirlərin olmasına baxmayaraq (Qafqaz, Urmiya gölü hövzəsi, Şərqi Anadolu və Arazın orta axarları), son dövrlərin tədqiqatları bu mədəniyyətin əsas rayonlarından birinin Naxçıvan olduğunu sübut edir. Bu mədəniyyətin Eneolitlə bağlılığı Naxçıvanda yerləşən I Kültəpə, II Kültəpə, Arpaçay vadisinin Ərəbyengicə, Ovçulartəpəsi, Xələc kimi qədim yaşayış məskənlərində mədəni təbəqənin qalınlığı, Kür-Araz mədəniyyətinin bütün mərhələlərinin aydın izlənilməsi, Kür-Araza aid təbəqənin Eneolit təbəqəsini örtməsi və başqa faktlardan görünür.

Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşma məkanı haqqında da fikirlər müxtəlifdir. Bəziləri bu mədəniyyətin, əsasən, Şərqi Anadolu mənşəli olub sonradan şərqlə ekspansiya olunması (123, c. 85), digərləri isə Kür-Araz mədəniyyətinin mərkəzi kimi Zaqafqaziyanın, daha dəqiq deyilsə, eyni adlı çayların arasındakı ərazi olduğunu irəli sürürlər (106, c. 35). Bu mədəniyyət mərkəzinin Elazığ (Türkiyə) olması (166, c. 145) fikri də bu mülahizələrə daxildir. Hesab etmək olar ki, ikinci fərziyyə həqiqətə daha çox yaxındır. Erkən Tunc dövrünün əsas ocağını Kür-Araz çayları arasındakı ərazilərdə axtarmaq daha məqsədəuyğundur (182). Başqa sözlə desək, Azərbaycan (53, s. 107-108; 12, s. 54-60), o cümlədən Naxçıvan Kür-Araz mədəniyyətinin əsas vətəni olmuşdur. Kür-Araz tayfaları yuxarıda adı keçən ərazilərdə məskunlaşdıqları üçün bu mədəniyyətin ilk daşıyıcıları da məhz həmin tayfalar olmuşdur. Onlar da tədricən öz mədəniyyətlərini qonşu ərazilərə yaymışlar. Təbii ki, Kür-Araz tayfaları qonşu ərazilərlə, xüsusi ilə Yaxın Şərq, Şərqi Anadolu və Zaqafqaziya ilə intensiv mədəni-iqtisadi əlaqələr qurmuş, onların inkişafına müəyyən qədər təsir göstərmiş, eyni zamanda özləri də bu əlaqələrdən geniş şəkildə faydalanmışlar.

Kür-Araz mədəniyyətinin xronologiyası ilə bağlı arxeoloji ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Buna baxmayaraq, Naxçıvan abidələrinin stratiqrafiyası Kür-Araz mədəniyyətinin dörd mərhələli dövrləşdirilməsinə imkan verir. Birinci mərhələnin tarixləndirilməsi üçün Ovçulartəpəsi və II Kültəpədən götürülən kömür analizləri olduqca mühümdür. Ovçulartəpəsindən götürülən kömür analizlərinin nəticələri e.ə. 4200-4000-ci illəri göstərmişdir (173, s. 62, fig. 6). Bu tarixi yoxlamaq üçün təkrar analizlər verilmiş və eyni nəticə alınmışdır. Birinci mərhələnin final mərhələsini tarixləmək üçün II Kültəpənin alt qatlarından götürülən kömür analizi əhəmiyyətlidir. Bu analiz e.ə. 3335-ci ili göstərmişdir. I Maxtanın alt qatlarından götürülən analiz isə e.ə. 3316-cı ili göstərmişdir (163, s. 86-87). Buna bənzər tarixlər Ovçulartəpəsindən də alınmışdır. Bu nəticələrə əsasən, birinci mərhələ e.ə. 4200-3400-cü illərə, ikinci mərhələ e.ə. 3400-3150-ci illərə, üçüncü mərhələ e.ə. 3150-2700-cü illərə, dördüncü mərhələ isə 2700—2400-2300-cü illərə aid edilmişdir. Cənubi Qafqazda Kür-Araz mədəniyyətinin tarixi bəzən e.ə. 2000-ci ilə qədər endirilsə də, bu fikir Naxçıvan abidələri üçün doğru

deyil. II Kültəpədə Kür-Araz təbəqəsinin üst qatlarından götürülən kömür analizi e.. 2561-2346-c illəri göstərmişdir (163, s. 86). Ehtimal ki, Naxçıvan, Urmiya hövzəsi v rqi Anadoluda boyalı qablarla xarakterizə edilən mədəniyyət yarandıęı vaxt Cənubi Qafqazın digər ərazilərində, o cümlədən, Azərbaycanın imalında Kür-Araz mədəniyyəti davam etmişdir.

II FƏSİL. ORTA VƏ SON TUNC DÖVRÜNÜN ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİ

Orta Tunc dövrü Şərur rayonunda Şortəpə istisna olunmaqla, başlıca olaraq qəbir abidələri ilə öyrənilmişdir. Arpaçay vadisində Orta Tunc və Son Tunc dövrünə aid yaşayış yerləri əvvəlki dövrlə müqayisədə azlıq təşkil edir. Bu dövrün yerli tayfalarının bir qismi Şortəpə (78, s. 21-22) kimi Arazboyu ovalıqlarda, yəni əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli yerlərdə məskunlaşmışdır. Buna uyğun olaraq, Qızılburun (78, c. 20), I Kültəpə (72, c. 145, 179), II Kültəpə (78, c. 25), Şahtaxtı (73, s. 23; 67, c. 31) kimi yaşayış yerləri də bu qismə aid edilir. Başqa bir qismi isə Yaycı, Kərki, Oğlanqala kimi dağlıq və dağətəyi yerlərdə məskunlaşmağa üstünlük vermişlər.

2.1. Orta Tunc dövrünün arxeoloji abidələri

Şortəpə yaşayış yeri. Bu abidənin çoxtəbəqəli olması Tunc dövrünün bütün dövrlərində əhalinin burada məskunlaşdığını göstərir. Abidənin yalnız I təbəqəsi istisna olmaqla, digər təbəqələrində Orta Tunc dövrünə aid materiallar vardır. Buna görə də Arpaçay vadisində Orta Tunc dövründə yaşayış yerlərinin mövcudluğu və inkişafı məhz bu abidənin təmsalında daha aydın görünür. Şortəpə yaşayış yeri Şərur rayonunun İbadulla kəndi yaxınlığında salınmış, yer səviyyəsindən 1,5-2 m hündürlükdə yerləşən oval təpədən ibarətdir (15, c. 31; 53, s. 134-135; 78, c. 21). Sahəsi 1500 m² olan yaşayış yerində 1936-cı ildə 3 metr dərinliyədək aparılan qazıntı nəticəsində ikinci təbəqədən Orta Tunc dövrü üçün xarakterik olan boyalı və sadə qablar əldə edilmişdir. Üçüncü təbəqədən isə Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünü əks etdirən dördkünc formalı, daş qutu tipli qəbirlər, uzunboğaz çəkmə formasında gil qab, qəbirlərdən isə qara rəngdə bişirilmiş gil qablar tapılmışdır. Dördüncü təbəqədən uşağa və yaşlı adama aid qəbirlər tapılsa da, başqa maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilmədiyindən onların dövrü müəyyənləşdirilməmişdir. 1986-87-ci illərdə burada aparılmış tədqiqatlar nəticəsində Erkən Dəmir dövrünə aid xeyli material toplanmışdır (57a s. 196). 2006-2010-cu illərdə Arpaçay vadisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı Proto Kür-Araz keramikasının üzə çıxarılması, həmçinin 2010-cu ildə müəllif tərəfindən Şərur rayon Tarix-Diyarşünaslıq muzeyində bir ədəd Ubeyd tipli keramikanın aşkar edilməsi (43a, s. 39; 20a, s. 140) Şortəpə yaşayış yerinin Eneolit dövründən məskunlaşdırılması və bu dövrdə Naxçıvanın Mesopotamiya ilə mədəni-iqtisadi əlaqələrini intensiv inkişafını haqqındakı fikirləri təsdiq etmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. 2012-2013-cü illərdə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun ekspedisiyası A.Q.Seyidovun və V.B.Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə yaşayış yerində aparılan yeni tədqiqatlar nəticəsində Erkən Tunc, Dəmir və Antik dövrə aid forma verməyən keramika parçaları və digər arxeoloji materiallar aşkar edilmiş və bu faktlara əsasən tədqiqatçılar Orta Tunc dövründə buranın mövsümi yaşayış yeri kimi istifadə edildiyini, əsasən Erkən Tunc və Erkən Dəmir dövrlərində burada məskunlaşmanın olduğunu qeyd etmişlər (57b, s. 14-15). Göründüyü kimi, abidənin aşağı qatlarından Orta və Son Tunc dövrünə aid mədəni təbəqələr üzə çıxarılmışdır. Orta Tunc dövrünə aid təbəqədən sadə və boyalı qablar aşkar edilmişdir. Abidədən əldə edilən boyalı qabların analoqlarına Qaraköpəktəpə (42, s. 34), I Kültəpə (36, tablo 37; 58, tablo XXVII), II Kültəpə (72, s. 146), Şahtaxtı (71, c. 27-36; 26, s.142), Yaycı (12, s. 174) və Azərbaycanın digər abidələrindən, həmçinin Gürcüstanın Zemo-Avçala (118, т.14, вып 1), Şimal-Şərqi Qafqazın Luqovoye abidəsində (133, c. 122-124. рис. 42; 32, s. 18) rast gəlinir .

Xələc yaşayış yeri eyniadlı kəndin cənubunda yerləşir. Abidə əsasən Eneolit və Tunc dövrünün yaşayış yeridir. Araşdırmalar zamanı Orta Tunc dövrünə aid monoxrom boyalı keramika parçalarına da

rast gəlinmişdir. Abidənin tədqiq edilən hissəsində Orta Tunc dövrü təbəqəsinə rastlanmasa da, tapıntılar həmin dövrdə burada yaşayışın olduğunu təsdiq edir.

Qız qalası Oğlanqalanın yaxınlığında - Arpaçayın sağ sahilində yerləşir. Yaşayış yerində kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar aparılmış, monoxrom və polixrom boyalı qablar, boz rəngli keramika məmulatı aşkar edilmişdir. Boyalı qabların bir qismi V.B.Baxşəliyev tərəfindən Orta Tunc dövrünə aid edilmişdir. Aşkar edilmiş qablar e.ə. II minilliyə aiddir (15, s. 50). Son illərdə buradan Orta Tunc dövrünün ilk mərhələsinə aid keramika aşkar edilmişdir. 2013-2014-cü illərdə burada davam etdirilən arxeoloji tədqiqatlar bu dövrə aid artefaktları daha da zənginləşdirmişdir.

Qəbir abidələri və dəfn adəti. Arpaçay vadisinin stratigrafiyasının, əhalinin məşğuliyyətinin, mədəni-iqtisadi əlaqələrin öyrənilməsində qədim yaşayış məskənləri ilə bərabər, qəbir abidələri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu bölgədə yaşayış yerlərinə nisbətən qəbir abidələri üstünlük təşkil edir. Bu baxımdan Şortəpə, Yaycı və Dizə kurqanları daha spesifikdir.

Şortəpə nekropolu. Tunc dövrünün tipik abidələrindən olan nekropol İbadulla kəndindən şərqdə, eyniadlı yaşayış yerinin yaxınlığında yerləşir. Nekropolun salındığı ərazi hazırda əkin sahəsinə çevrildiyinə görə yerüstü əlamətlərini itirdiyindən sahəsinə dəqiqləşdirmək mümkün olmamışdır. 1934-cü ildə kanal qazılarkən buradan əldə edilən zəngin maddi-mədəniyyət qalıqlarının bir qismi hazırda Naxçıvan MR Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılır. Aşkar edilmiş tapıntılar küpə, çölmək, kasa, çaynik tipli qablardan ibarətdir. Onlar narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə keyfiyyətli bişirilmişdir. Qabların bir qrupu qırmızı rəng üzərindən qara rənglə, həndəsi motivdə naxışlanmışdır. Polixrom boyalı qablar bir küpə ilə təmsil olunmuşdur. Onun ağzının kənarı bir qədər yanlara doğru genişlənərək ucda dəyirmiləşdirilmişdir. Boğazı silindrik, gövdəsi qabarıq, oturacağı yastıdır. Gövdəsinin mərkəzi hissəsi sarı anqobla örtülərək qara və qırmızı rəngdə çəkilmiş bir-birinin içərisində olan üçbucaqlarla naxışlanmışdır. İçəridəki üçbucaqlar qırmızı rənglə çəkilmiş torla doldurulmuşdur. Naxışlar aşağıdan və yuxarıdan qara rənglə çəkilmiş düz xətlərlə məhdudlaşdırılmışdır. Arxeoloji materialların təhlilinə əsasən nekropol e.ə. III-II minilliklərə aid edilmişdir (15, s. 39).

Dizə nekropolu. 2008-ci ildə aşkar edilmişdir. Qəbir abidələri başlıca olaraq kurqanlardan ibarətdir. Dizə kurqanlarından birində aparılan qazıntılar nəticəsində diametri 8 m olan kromlex, onun mərkəzində isə daş qutu tipli qəbir aşkar olunmuşdur. Qəbirdən aşkar edilən Orta Tunc dövrünə aid 1 ədəd küpə, çaxmaqdaşından hazırlanmış kəsici alət və başqa tapıntılar abidənin tarixinin e.ə. III minilliyin sonu-II minilliyin əvvəllərinə aid etməyə əsas vermişdir (15, s. 29). Arxeoloji araşdırmalar nəticəsində nekropolun ərazisindən xeyli monoxrom boyalı keramika nümunələri aşkar olunmuşdur.

Yaycı nekropolu. Nekropol Şərur rayonunun Aşağı Yaycı kəndindən cənubda, Dərələyəz dağlarından Arpaçaya enən yamacda yerləşir. 1976-cı ildə su anbarı tikilərkən təsadüf nəticəsində aşkar edilmişdir. Tədqiqatçılar tərəfindən burada aparılan araşdırmalar göstərmişdir ki, Yaycı nekropolunun qəbirləri daş qutu tiplidir (15, s. 40-42; 53, s. 153). Daş qutu qəbirlərin üzərində 0,5-1 m hündürlüyündə kurqanlar ucaldılmışdır. E.ə. III-II minilliklərə aid olan (15, s. 42) nekropoldan tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində kasa, küpə formalı monoxrom boyalı qablar çoxluq təşkil etdiyindən araşdırmalar daha çox onlar üzərində aparılmışdır. Monoxrom boyalı uzunboğaz küpələrin üzərində heyvan rəsmlərinə geniş yer verilmişdir. Əldə edilən materialların bir qismi Şərur rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinə verilmişdir. 2011-ci ildə Yaycı nekropolundan yeni arxeoloji materiallar tapılmışdır. Yeni tapıntılar torpaq qəbirlərdən ibarət olub üzəri daş kurqanla örtülmüşdür. Qəbirlərdə skelet qalıqları aşkar olunmasa da, keramika məmulatı əldə edilmişdir. Bu kurqanların 5 ədəd küpə, 1

ədəd badya, 1 ədəd şamdanla təmsil olunan yeni tapıntıları AMEA Naxçıvan Bölməsinin Tarix Muzeyinə verilmişdir.

2.1.1. Orta Tunc dövrünün keramikası

Anadolu, Urmiya gölü hövzəsi və Cənubu Qafqazda geniş yayılan Boyalı qablar mədəniyyətinin əsas ocağı Naxçıvan və onun qərb hissəsini təşkil edən Arpaçay vadisi olmuşdur (şəkil 3). Naxçıvanın təbii resursları və strateji mövqeyi də bu prosesə stimül yaratmışdır. Təbii ki, burada gedən dəyişikliklər vadidən yan keçməmiş, əksinə, bu proseslərə adaptasiya olunmaqla dulusçuluğun inkişafında kulminasiya dövrünü başlatmışdır. Arpaçay vadisinin Orta Tunc dövrü keramikası Naxçıvan-Urmiya-Şərqi Anadolu üçbucağına aid keramika ilə analogiya yaradır. Bu dövrə aid keramika məmulatları çoxluq təşkil etməklə bərabər, həm də rəng koloritinə, naxışlama üsuluna görə bir-birindən fərqlənir (qırmızı rənglə boyama, qara rənglə naxışlama, həndəsi fiqurların və dalğalı xətlərin üstünlük təşkil etməsi və s.). Bu dövrün keramikası keyfiyyətli hazırlanma texnologiyası, rəng koloritinin əlvanlığı və ornament müxtəlifliyinə görə əvvəlkilərdən fərqlənir. Orta Tunc dövründə dulusçuluq intibah dövrünə qədəm qoymuşdur. İstər boyalı keramikanın çoxluğu və müxtəlifliyi, istərsə də ornament zənginliyi baxımından unikal əsərlər meydana çıxmışdır. Arpaçay vadisinin Orta Tunc dövrü keramikası bəzi lokal xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Yayı, Şortəpə, Xələc keramikasında üzə çıxan bu özünəməxsus xüsusiyyətlər böyük ehtimalla, yerli mədəniyyətin –Arpaçay mədəniyyətinin təzahür formalarından hesab edilə bilər. Və bu mədəniyyət yerli çərçivədə qalmamış, ətrafa da təsirini göstərmişdir. Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan) mövcud olan Təzəkənd mədəniyyəti (hansı ki, ermənilər onu dünyaya Karmirberd kimi tanıtdırmağa çalışırlar) məhz Arpaçay mədəniyyətinin əsas əlamətlərini özündə əks etdirir. Bu dövrün keramika nümunələri rəng çalarına və temativ üslubuna görə göz oxşayır. Buna görə də, Arpaçay vadisinin monoxrom və polixrom boyalı qablarını təhlil edərkən təkə sxematik şəkillərlə kifayətlənməyib, bu incəsənətin daha canlı duyulması naminə onların fotosəkillərinə də geniş yer vermək məqsəduyğun hesab edilmişdir. Arpaçay vadisinin boyalı keramikası kasalar, küpələr, badyalar, çayniklər, çölməklərlə təmsil olunur.

Kasalar qabarıq gövdəli olub, ağız hissədə bir qədər içəri yığılmışdır. Xarici səthi qırmızı rəngə boyanmış, üzəri qırmızı məhlulla örtülmüşdür. Dizə kurqanından tapılan kasalar qabarıq gövdəli olub ağız hissədə bir qədər içəri yığılmışdır. Onlardan birinin ağız hissəsində qısa qara xətlər, bir qədər aşağıda isə üç sıra qövsvarı xətlər çəkilib (şəkil 72). Bənzərləri Qaraçuq, Qıvraq, Çalxanqala, Şahtaxtı və digər abidələrdən məlumdur (68, şəkil 9). Təqribən e.ə. III minilliyə aid edilən (156, c. 59-60) bu kasanın hündürlüyü 10 sm, ağız kənarı 14,5 sm, gövdəsi 16 sm, oturacağıın diametri 8,5 sm-dir (İnv. № 120).

Sədərek qalasından tapılan kasalar qabarıq gövdəlidir. Onlar ağız hissədə bir qədər içəri yığılmış, cızma və basma üsulu ilə naxışlanmışdır. Bəziləri qulpsuz, digərləri isə ağız kənarlarına birləşdirilmiş üfüqi, yaxud şaquli qulplara malikdir (5, s. 28). Dizədən tapılan 119 nömrəli kasanın üzəri qırmızı boya ilə örtülmüş, çəhrayı rənglə naxışlanmışdır. Naxışlar pozulsa da, qabın ağız kənarında qısa xətlər, gövdəsində çoxluq təşkil edən qövsvarı naxışların cüzi bir hissəsi qalıbdır ki, bu da onların növünü az da olsa müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. E.ə. II minilliyə aid bu kasanın hündürlüyü 11 sm, ağızının diametri 18,5 sm, oturacağıın diametri 10 sm-dir. 121 nömrəli ikinci kasa da birinci kasa kimi badya tipli olub, üzəri qırmızı məhlulla örtülərək, qara rənglə dekorasiya

edilmişdir. Qabın ağız hissəsində qısa qara xətlər, bir qədər aşağıda isə üç sıra qövsvari xətlər çəkilmişdir. E.ə. III minilliyə aid edilən kasanın hündürlüyü 10 sm, ağız kənarı 14,5 sm, gövdəsinin diametri 16 sm, oturacağıın diametri 8,5 sm-dir (şəkil 57, 3). Şortəpədən tapılan balaca kasa qırmızı rəngli və bəzəksizdir. Eyni yerdən aşkar edilən daha bir kasa kiçik həcmli, sarı rəngli və qalın divarlıdır.

Küpələr. Zəruri tələbat məhsulları saxlanılan bu qabları dekorasiya növünə görə iki qrupa bölmək olar:

Birinci qrupa tematik üslubda naxışlanmış qablar aiddir (şəkil 54, 1-2; 55, 3; 56, 2). Bu tipli qabların ən maraqlı nümunələri Yaycı nekropolundan aşkar edilmişdir. Qırmızı rənglə boyanmış küpələrin üzərində tematik üslubda şəkillər çəkilmişdir. Bunlardan bəzisinin üzərində həndəsi fiqurların əhatəsində sıra ilə quş rəsmləri çəkilmişdir (şəkil 73), başqa bir qabın gövdəsini keçi, qoyun təsvirləri, boğaza yaxın hissəsini isə quş təsvirləri bəzəyir (şəkil 54, 1). Digər qabların üzərində naxışlar müxtəlif formalarla, qismən də quş rəsmləri ilə təmsil olunmuşdur (şəkil 54, 2; 55, 3-4; 56, 2).

İkinci qrupa həndəsi motivdə naxışlanmış qablar aiddir (şəkil 54, 5; 56, 1). Bu tip naxışlar müxtəlif ölçülü romblar, üçbucaqlar, ziqzaqlar, torşəkilli, üfüqi və şaquli xətlərlə ifadə edilmişdir (şəkil 55, 5-6; 58, 1-4; 61, 1-4). Bəzi küpələr polixrom boyalıdır. Onların biri küpə (şəkil 54, 6), digəri isə çaynik tipli qaba aiddir (şəkil 62, 3).

Orta Tunc dövrünə aid qabların əksəriyyəti monoxrom boyalıdır. Onlar başlıca olaraq küpə və kasalardan ibarətdir. Küpələri quruluşuna görə üç tipə bölmək olar. Birinci tipə qabarıq gövdəli, silindrik boğazlı küpələr aiddir (şəkil 54, 1-2; 59, 3; 60, 4). Birinci tipə aid olan küpələr içərisində Şortəpə və Səderək küpələrindən fərqli olaraq, Yaycı küpələri naxışlarının çoxçeşidli olması ilə fərqlənir. Bu küpələrdə tematik bəzəmə üslubu geniş yayılmışdır. Yaycıdan tapılmış qablar özünəməxsus hazırlanması və naxışlanmasına görə fərqlənir. Buradan tapılmış uzunboğazlı, qabarıq gövdəli küpələr xaricdən tünd qırmızı anqobla örtülmüş, qara rənglə naxışlanmışdır (şəkil 74). Qablardan birinin üzəri üçbucaqlar, sınıq və dalğavari xətlərlə naxışlanmışdır. Yuxarı hissədə iki cərgə heyvan təsviri çəkilmişdir. Təsvirlərin çoxu kompozisiyasına görə Şumer mədəniyyətinə məxsus elementləri xatırladır və bu tip qablara hələlik Naxçıvanın digər yerlərində rast gəlinmədiyi tədqiqatçılar tərəfindən qeyd edilmişdir (11, s. 71-83). Qabların üzərindəki quş və heyvan rəsmləri daha bir ayrıcalıq yaradır. Küpələrdən birinin üzərində çəkilmiş düz və dalğalı xətlərin arasındakı iki sıra heyvan təsvirinin olması Yaycı keramikasının Şumer keramikası ilə oxşarlığının bariz nümunələrindəndir.

İkinci tipə boğazsız, ağızının kənarı yanlara qatlanan küpələr aiddir (şəkil 58, 2, 4; şəkil 59, 1-2). Bu tip küpələr daha çox Şortəpə və Yaycı nekropolundan tapılmışdır (şəkil 55, 3-6, şəkil 56, 1). İkinci tip küpələrdə ornament mürəkkəbliyi üstünlük təşkil edir. Bu tip dekorasiyalar romblar, tor əmələ gətirən xətlərlə naxışlanması ilə başqalarından fərqlənir, həndəsi fiqurlar çoxluq təşkil edir.

Yaycıdan tapılmış küpələrdən birinin gövdəsinin yuxarı qismi ştrixlənmiş, bitişik üçbucaqlar, sınıq və dalğalı xətlər, quş təsvirləri ilə bəzədilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sınıq xətlərlə bəzədilmiş silindrik boğazlı, qabarıq gövdəli küpələrə Şortəpə, Nəhəcir, Çalxanqala və s. yerlərdə də təsadüf olunmuşdur (27, s. 82). Küpələrdən biri boyalı-naxışlı olub, üzəri qırmızı rənglə örtülmüşdür. Qabın yuxarı hissəsi həndəsi fiqurlarla və zoomorf üslubda bəzədilmişdir. Həndəsi fiqurlar iki qat xətlərlə çəkilmiş, hər ikisindən birinin arasında ilan rəsmi çəkilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ilan və quş rəsmləri totemizmin mövcudluğundan xəbər verir. Küpənin üzərində çəkilmiş üçbucaqların daxili

və xarici hissəsi kiçik ölçülü, ikiqat dairələrlə əhatə olunmuşdur. Qabın ağız kənarı ətrafa çıxıntılıdır, aşağı hissədə qara ləkələrin olmasına baxmayaraq naxışları aydın görünür, yastı boğazı iki sıra dalğavari xətlə, ağız hissəsi isə qırıq xətlərlə əhatələnmişdir. Görünür ki, qabdan taxıl və digər məhsullar saxlamaq üçün istifadə edilmişdir. Aşağı Yaycı qədim nekropolundan tapılan bu küpənin hündürlüyü 54,5 sm, oturacağı 21 sm, gövdəsi 44,5 sm, ağızının diametri 26,5 sm olub, ağızının kənarı bir tərəfdən təqribən 25 sm ölçüdə sınısa da, mühafizə olunmuş vəziyyətdədir (İnv. № 45).

İkinci küpə hazırlanma, rəngləmə və naxışlama üsuluna görə əvvəlki ilə eyniyyət təşkil etsə də, həcminə görə fərqlənir. O, bir qədər kiçik ölçülüdür. Qabın hündürlüyü 16,5 sm, gövdəsinin diametri 17,5 sm, oturacağının diametri 8,5 sm, ağızının diametri 10 sm-dir. Ev təsərrüfatında istifadə olunan qabın ağızının kənarı üç yerdən azacıq qırılmış, gövdəsinə qara ləkələr düşmüş və naxışlarının qismən pozulmuş olmasına baxmayaraq, boğaz hissəsindəki həndəsi fiqurların içərisindəki dalğalı xətlər öz quruluşunu qoruyub saxlamışdır (İnv. №47; şəkil 75).

Yaycı nekropolundan aşkar olunmuş monoxrom küpələrdən bəzilərinin üzərində quş və heyvan rəsmləri ilə bərabər həndəsi ornamentlər də verilmişdir. Ehtimal ki, həndəsi ornamentlər heyvanlarla birlikdə təbiəti təsvir etmişdir. Bu onu göstərir ki, yerli tayfalar təkcə zəruri tələbat məhsullarının istehsalçısı deyil, eyni zamanda yüksək incəsənət anlayışına və bədii təxəyyülə sahib olmuşlar. Çünki, onlar hazırladıqları qablar üzərində sadə bir cismin rəsmini yaratmaqla kifayətlənmir, müəyyən hadisələrin ümumi obrazını yaradır, müasir dillə ifadə etsək, miniatür yaradırdılar. Ehtimal ki, bu cür yüksək təfəkkür və incəsənət Şumer mədəniyyətindən qaynaqlanırdı.

Dizə kurqanından toplanan keramika nümunələri naxışlanma üsuluna görə Yaycı materiallarına, dolayısı ilə Yaxın Şərq qablarına bənzəyir. Bunu küpələrdən birinin timsalında aydın görmək olar. Üzərində həndəsi naxışlar çəkilmiş balaca küpədən (şəkil 76) naxışlanma motivi, rəng koloritinə görə analogiya yaratdığı Yaycı keramikası yalnız üzərindəki quş rəsmləri ilə fərqlənir. Uzunboğaz formada olan küpənin üzəri qırmızı rənglə örtülmüş, qara rənglə naxışlanmışdır. Ağız hissəsində iki sıra dalğavari xətt salınmış, boğazdan gövdəyə qədər çəkilmiş enli xətlərin araları qısa xətlər və dairələrlə doldurulmuşdur. Boğazla gövdə arasında çəkilən dalğavari xətlərdən aşağıda iki sıralı üçbucaqlar verilmiş, onların da araları dalğavari qısa xətlərlə doldurulmuş, üçbucaqların sonları dairələrlə tamamlanmış, hər üçbucağın xaricində quş rəsmləri verilmişdir (şəkil 73). E.ə. III minilliyə aid olan küpənin hündürlüyü 20 sm, gövdəsi 15 sm, ağızının diametri 6,5 sm, ortasının diametri 7 sm-dir (İnv. № 122).

Arpaçay vadisindən əldə edilən keramika məmulatlarının bir qismi Şərrur rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyində saxlanıldığından bu təhlili həmin materiallar əsasında bir qədər də dərinləşdirmək olar. Bu qablar özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Şortəpədən tapılan 104 nömrəli küpənin üzəri qırmızı boya ilə örtülmüş, qara rənglə naxışlanmışdır. Qabın ağız kənarı qısa, boğazı və gövdəsi paralel dalğavari, həndəsi üçbucaqlarla bəzədilmişdir. Küpənin hündürlüyü 26 sm, gövdəsinin diametri 26,5 sm, ağız diametri 12,5 sm, ortasının diametri 11 sm-dir (şəkil 77). 105 nömrəli digər küpə də qırmızı boya ilə örtülmüş, üzərində həndəsi bəzəkdən istifadə edilmişdir. Küpənin ağızı novşəkili çıxıntıya malik olub, boğazı ilə gövdəsinə birləşdirən qulpu vardır. Qabın hündürlüyü 27,4 sm, gövdəsi 21,3 sm, ağız dairəsi 3-7 sm, oturacağının diametri isə 9 sm-dir. 106 nömrəli qara və qonur rəngli küpənin gövdəsindən 3 sıra dairəvi xətt keçir (şəkil 78). Qabın hündürlüyü 16 sm, gövdəsinin dairəsi 17 sm, ağızının diametri 5,5 sm, oturacağının diametri 7 sm-dir.

Yaycıdan tapılan küpə boyalı, naxışlı olub yuxarı hissəsi qara rəngli həndəsi fiqurlarla və quş şəkilləri ilə bəzədilmişdir. Həndəsi fiqurlar ikiqat xətlərlə çəkilmiş, hər ikisindən birinin arasında ilan rəsmi çəkilmişdir. Üçbucaqlar interyer və xaricdən kiçik ölçülü, ikiqat dairələrlə əhatə olunmuşdur. Qabın ağız forması kənara çıxıntılıdır. Yastı şəkilli boğazı iki sıra dalğavari xətlə, ağız hissə qırıq xətlərlə əhatələnmişdir. E.ə. III-II minilliyə aid edilən bu qabdan taxıl və digər məhsulların saxlanılmasında istifadə olunmuşdur. Hündürlüyü 54,5 sm, oturacağı 21 sm, gövdəsi 44,5 sm, ağızının diametri 26,5 sm-dir.

Aşağı Yaycı nekropolundan tapılan və e.ə. III minilliyə aid olan 47 nömrəli küpə boyalı, naxışlıdır. Ev təsərrüfatında istifadə edilmiş qabın üzəri qırmızı boya ilə örtülmüş, qara rəngli həndəsi fiqurlarla bəzədilmişdir. Küpənin boğaz hissəsinə üçbucaq şəkilli həndəsi fiqurlar çəkilmiş, içərisi dalğavari xətlərlə naxışlanmışdır. Hündürlüyü 16,5 sm, gövdəsinin diametri 17,5 sm, oturacağının diametri 8,5 sm, ağızının diametri 10 sm olan qabın gövdəsinin bir tərəfi sanki hissədən qaralmış, yaxud qara ləkə düşmüşdür. Ağızının kənarı 3 yerdən azacıq qırılmasına və naxışların solmasına baxmayaraq, küpə ümumi quruluşuna görə normal vəziyyətdədir. Təqribən 5-6 min il əvvəl istehsal edilmiş bir keramika nümunəsinin bu qədər uzun bir müddətdən sonra tək parça şəklində, həm də üzərindəki dekorasiyanı mühafizə edərək qalması onu hazırlayan sənətkarın yüksək qabiliyyət və texnikasının təzahürlərindəndir (şəkil 79).

Dizə kurqanından aşkar edilən 120 nömrəli küpənin də üzəri qırmızı məhlulla örtülmüş, qara rənglə naxışlanmışdır. Onun ağız hissəsinə qısa xətlər çəkilmiş, boğaz hissədə 5 yerdən üç cərgə xətt endirilmişdir. E.ə. III minilliyə aid olan bu qabın gövdəsində bir sıra dalğavari xətlər, ikinci sırada həndəsi üçbucaqlar çəkilmişdir. Üçbucaqların sonu kiçik dairələrlə tamamlanmış, içərisi də eyni dairələrlə doldurulmuşdur. Küpənin hündürlüyü 9,5 sm, gövdəsinin diametri 17 sm, oturacağının diametri 7 sm-dir. Digər iki küpə əvvəlkilərlə müqayisədə kiçik miqyaslı olması, dəyişik motivləri və rəng koloritinin tədricən tündləşdirilərək qəhvəyi-qara tonlarda olmaları ilə fərqlənir (şəkil 80-81).

Dizədən tapılan 122 nömrəli ikinci küpə də e.ə. III minilliyə aiddir. Üzərinin qırmızı məhlulla örtülməsi və qara rənglə naxışlanması əvvəlki küpəni xatırlatsa da, formasına görə ondan fərqlidir-uzunboğaz quruluşdadır. Küpənin ağız hissəsinə iki sıra dalğavari xətt çəkilmişdir. Boğazdan gövdəsinə qədər olan enli xətlərin araları qısa xətlərlə doldurulmuş, aralarda isə kiçik dairələr yerləşdirilmişdir. Qabın boğazı ilə gövdəsi arasında iki sıra dalğavari xətt, onlardan aşağıda isə iki sıralı üçbucaqlar çəkilmişdir. Üçbucaqların araları dalğavari qısa xətlərlə doldurulmuş, sonları isə kiçik dairələrlə tamamlanmışdır. Hər üçbucağın xaricində quş rəsmi çəkilmişdir (şəkil 73). Qeyd etmək lazımdır ki, Yaycı keramikasında da rast gəlinən quş və heyvan rəsmləri Qədim Şumer mədəniyyətindən süzülüb gələn incəsənət elementlərindən hesab edilir. Küpənin hündürlüyü 20 sm, gövdəsi 15 sm, ağızının diametri 6,5 sm, ortasının diametri 7 sm-dir.

Üçüncü tip küpələr şar gövdəli və qısa boğazlıdır (şəkil 58, 3). Onlar bəzəmə stilinə görə ikincilərlə bənzərdir. Həndəsi motivlərin üstünlük təşkil etdiyi bu qablar içərisində 2011-ci ildə Yaycı nekropolundan təsadüf nəticəsində aşkar edilərək AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin Tarix Muzeyinə verilən küpələr orjinal ornamentasiyası ilə diqqəti cəlb edir (117a, s. 214). Yeni tapıntılardan beşi müxtəlif həcmli küpələrdən ibarət olmuşdur ki, onlardan yalnız ikisi bütöv qalıb:

Birinci küpə qırmızı rəngdə bişirilmiş, qara rənglə naxışlanmışdır. Şarşəkilli gövdəyə malik olan bu qabın ağız azca kənara qatlanmış, üzəri həndəsi motivdə bəzədilmişdir. Bu naxışlar formasına görə əvvəlki keramika nümunələrində rast gəlinən dekorasiyalardan fərqlənir. Belə ki, bunlar daha

mürəkkəb kompozisiyalıdır. Küpənin boğazından dövrələmə qara xətt keçir. Həmin xətdən təqribən 10 sm aşağıda ikinci dövrələmə xətt çəkilib. Hər iki xəttin arası müxtəlif formalı həndəsi fiqurlarla doldurulmuşdur. Bunlardan 3 ədəd 9 sm enində olan üçbucaq, içərisi maili xətlərlə doldurulmuş kəpənək formalı şəkil (qum saati motivi), onun birinin aşağı hissəsində torşəkilli, digərində isə maili xətlər çəkilib (hər birinin eni 18,5 sm), şaquli formada üz-üzə dayanmış iki üçbucaq və onların sağında və solunda yerləşdirilmiş üçbucaqların içərisi yenə də torşəkilli və maili xətlərlə naxışlanmışdır. Küpənin hündürlüyü 27 sm, ağızının diametri 25 sm, gövdəsinin diametri 32 sm, oturacağıının diametri 11 sm-dir. Qabın boğazında təxminən 2 sm-lik yer deşilib, ağızının kiçik bir hissəsi sınıb (şəkil 52, 1). Bənzərləri Ketı (68, levha 6, 5), Arıç (68, levha 7, 10), Verin-Naver (68, levha 9, 7), Təzəkənd nekropolundan (68, levha 10, 7) məlumdur. Bu küpə Təzəkənd mədəniyyətinin keramika məmulatı ilə eynidir.

İkinci küpənin hündürlüyü 25 sm, ağızının diametri 13,5 sm, gövdəsinin diametri 28 sm, oturacağıının diametri isə 11,5 sm-dir (şəkil 51,3). Qırmızı rəngdə olub, qara xətlərlə naxışlanmışdır. Naxışlar, əsasən, dalğavari formanı xatırladan, dörd qatdan ibarət üçbucaqlarla təmsil olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tipli ornamentlər analoqlarını Naxçıvanın II Kültəpə və digər abidələrindən aşkar edilən keramikalarda tapır.

Üçüncü küpənin oturacağı, boğazı, gövdəsinin əsas hissəsi salamat qalmışdır. Qabın ağızının diametri 33 sm, gövdəsinin diametri 57 sm, oturacağıının diametri 19,2 sm, gilin qalınlığı 1,3 sm-dir. Üzəri bir-birindən təxminən 18,5 sm məsafədə yerləşən paralel dalğavari xətlərlə naxışlanmış bu qab monoxrom rəngli qablar silsiləsinə daxil edilə bilər (şəkil 52,2). Küpə 7 fraqmentdən ibarətdir. Bunlardan üçü böyük parça olduğu üçün küpənin ümumi quruluşunun rekonstruksiyası mümkün oldu. Boğaz hissəsinin hündürlüyü 12 sm, gilin qalınlığı 1,3 sm-dir. Bərpadan sonra qabın ümumi hündürlüyünün 49 sm olduğu müəyyənləşdirildi. Qırmızı rəngdə bişirilmiş, üzərində həndəsi motivdə naxışlar çəkilmişdir. Naxışlar bir-birindən 18,5 sm-lik məsafədə çəkilmişdir. Üzərindəki dekorasiyalar ikinci küpə ilə demək olar ki, eynidir, yalnız bu qabın həcmi böyükdür və digər küpədən fərqli olaraq, boğazı bir qədər qısa və ağız genişdir. Küpənin ağız kənarı içəri tərəfdən də naxışlanmışdır (şəkil 51, 2).

Dördüncü küpənin hündürlüyü 37 sm, ağızının diametri 22 sm, gövdəsinin diametri 40 sm, oturacağıının diametri 25 sm-dir. Küpənin oturacağıının ətrafında daxildə hər iki sm-dən bir batıqlar var. Üzərində ziq-zaq formalı 4 qat naxışlar, 4 qat dalğavari üfüqi formada xətlər, 4 qat şaquli formada 3 komplektdən ibarət naxışlar çəkilmişdir (şəkil 52,1). Bu küpənin də naxışlama stili II Kültəpə keramikasını xatırladır.

Beşinci küpə bir neçə fraqmentlə təmsil olunduğundan tamamilə bərpa olunmadı. Lakin uzunboğazlı, balaca küpə olduğu müəyyənləşdirildi. Hündürlüyü 13 sm, ağızının diametri 9 sm olan bu keramika da digərləri kimi qırmızı rəngdə olub, qara həndəsi fiqurlarla bəzədilmişdir. Bu qabın da ağız kənarı üçüncü küpədə olduğu kimi bəzəklidir. Qeyd etmək lazımdır ki, yeni aşkar edilmiş keramika nümunələrinin üzərində əvvəlkilərdən fərqli olaraq, heyvan və quş təsvirlərinə rast gəlinmir. Birinci küpənin spesifik cəhəti naxışlarının digərlərindən fərqli olaraq, qabın üzərində fərqli motivlərdə olmasıdır (şəkil 52, 1). Yeni tapılmış küpələrin hamısı qırmızı rəngli və qara rənglə naxışlanmasına görə oxşar olsalar da, formalarına görə bir-birindən fərqlənirlər. Naxışlarında əvvəlkilərdən fərqli motivlər özünü büruzə verir. Maraqlıdır ki, bütün naxışlarda 4 rəqəmi müxtəlif formalarda təmsil olunur: üçbucaqların 4 qat olması, ziqzaqların 4 qat olması, 4 cərgə dalğalı və düz xətlərin çəkilməsi

hansısa əsrarəngiz inancdan xəbər verir. Bu, kainatı təşkil edən 4 əsas ünsürlə (od, su, torpaq, hava) də bağlı ola bilərdi. Hər halda bu işarələr qədim insanların fəlsəfi düşüncələrini əks etdirməklə, onların sənətkarlıq təcrübəsinə sahib olduğunu göstərirdi. Yayı, Qızılburun, II Kültəpə, Nəhəcir, Şortəpə və s. yaşayış yerlərindən tapılan boyalı keramika nümunələrinin Ön Asiya keramikası ilə müqayisəli təhlili göstərir ki, burada dulusçuluq coşqun inkişaf dövrü keçirmişdir (27, c. 113-124; 161, s. 32-44). Yayı keramikası isə hazırlanma texnologiyasına, eləcə də dekorasiya növlərinin müxtəlif çalarlı və maraqlı olmasına görə tamamilə fərqlənir. Yeni tapıntılar bəzəmə motivi və formalarına görə Azərbaycanın boyalı qablar mədəniyyəti üçün xarakterik xüsusiyyətləri özündə əks etdirir (72, tablo, XXIII, 5-17; 177, 27, tablo, 1, 1-11, tablo 2, 1-2, 5-9). Son zamanlar bu tipli keramika nümunələrini tədqiqatçılar bir mədəniyyət olaraq Araz vadisindən, xüsusilə Naxçıvandan qaynaqlandığını qeyd edirlər (68, s. 108-110; 161, s. 13).

Yeni tapıntıların üzərindəki ornamentlər, xüsusilə kəpənək şəkilli üçbucaqlar və torşəkilli dördbucaqlı naxışların bənzərləri Naxçıvan (27, s. 54) və Şərqi Anadolu abidələrindən üzə çıxarılmışdır (158). Bəzi qabların dekorasiya üslubu Təzəkənd mədəniyyətinə aid keramika nümunələrinin naxışları ilə eyniyyət təşkil edir. Belə motivli bəzəmələr Ariç (68, рис 55, 16), Verin-Naver (68, рис 52, 13-14) və Ketİ (68, рис 56, 12) nekropollarından məlumdur. Lakin Yayı qablarının bəzəmə motivləri özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri ilə fərqlənməkdədir. Onların üzərindəki naxışlar zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Tapıntılar qədim tayfaların ideologiyası və incəsənətinin öyrənilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Məzarlarda insan skeletinin olmaması və onların daş kurqanlarla örtülməsi, ümumilikdə, Qafqaz boyalı qablar mədəniyyəti üçün spesifik xüsusiyyətdir. Yayı keramikası mədəniyyətlərarası inteqrasiyanın qiymətləndirilməsi baxımından da xüsusi önəm daşımaqdadır. Bu baxımdan Təzəkənd mədəniyyəti ilə oxşarlıqlar diqqətəlayiqdir. Bu qabların naxışlanma motivi Van-Urmiya boyalıları ilə də bənzərdir. Maraqlıdır ki, Yayı kurqanının kompleksində II Kültəpə tipli boyalıları var. Bu, Boyalı qablar mədəniyyətinin Naxçıvandan yayıldığını təsdiq edir. Yeni tapıntılar hansı prizmadan baxılır baxılısın, boyalı qabları ilə populyar olan bütün mədəniyyətlərin düyün nöqtəsi olan, onların qovuşma mərkəzi halına gələn Naxçıvanı hədəf göstərməkdədir. Və boyalı qablar mədəniyyətinin Naxçıvan, Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadoluda yerləşən oturaq və köçəri həyat sürən tayfalara aid olduğunu təsdiq etməkdədir.

Şortəpədən tapılan küpələrdən birinin üzəri qırmızı boya ilə örtülmüş, qara rənglə naxışlanmışdır (Arpaçay vadisinin əksər keramikasında olduğu kimi). Üzəri paralel dalğavari və həndəsi üçbucaqlarla bəzədilmişdir. Hündürlüyü 26 sm, gövdəsinin diametri 12,5 sm-dir (inv. № 104).

Dizə kurqanından aşkar edilən ikinci küpə də əvvəlkində olduğu kimi qırmızı məhlulla boyanmış, qara rənglə bəzədilmişdir. Ağız hissəsinə qısa xətlər çəkilmiş, boğaz hissədə beş yerdən üç sıra xətt şaquli formada endirilmişdir. Gövdə hissədə bir sıra dalğavari xətt, həndəsi üçbucaqlar çəkilmiş sonluqları və içəriləri kiçik dairələrlə doldurulmuşdur. Küpün hündürlüyü 9,5 sm, gövdəsi 13 sm, oturacağı və ağızının diametri 7 sm-dir (№120). Dizədən aşkar edilən küpələrdən biri silindrik boğazlı, qabarıq gövdəli, ağız kənarı xaricə qatlanmış formadadır. Onun bənzərlərinə I Kültəpə və II Kültəpədə rast gəlinir (27, tablo 2, 2). Vadinin Yayı, Xələc, Şortəpə və digər yaşayış yerlərindən (şəkil 62, 2-6; 61, 5) aşkar olunan ağız kənarı xaricə qatlanmış belə küpələrin bənzərlərinə Çalxanqala, II Kültəpə, Nəhəcir (78, табл VII, 1; c. 93-95), Şahtaxtı (71, çizim 7, 2-3), Qurddağ (20, s. 27), Qaraçuq, Qıvraq (61, çizim 9, 3-7; 80, c. 80) Sarıveli yaşayış yeri və nekropolu (68, s. 184. levha 37) və digər qədim arxeoloji məkanlarda rast gəlinmişdir.

Çölməklər. Bu tipli qablar küpələrlə müqayisədə azlıq təşkil edir və formasına görə fərqlənən iki nümunə ilə təmsil olunur. Bu tip qabların biri Şortəpədən aşkar olunmuşdur. O, qabarıq gövdəli olub çiyin hissəsi iki sıra ziq-zaq şəkilli ornamentlə naxışlanmışdır (şəkil 58, 1). Yayıdan aşkar olunmuş çölməklərdən biri çiyin hissədə qoşa xətlər, bitişik üçbucaq romblarla naxışlanmışdır. Qabların naxışlanmasında həndəsi motivlər üstünlük təşkil edir. Onlar qoşa üçbucaqlar, içərisi dalğalı xətlərlə doldurulmuş qoşa sınıq xətlər, qoşa xətlərin arasına alınmış dalğalı xətlər və digər nüanslardan ibarətdir. Tədqiqatçılar Yayı keramikasını Boyalı qabların birinci mərhələsinə aid edirlər. Bu qabların başlıca ornament motivlərini dairələrlə tamamlanan bucaq, üçbucaq və romblar təşkil edir. Bəzilərinə isə həndəsi təsvirlərin arasına kiçik dairələr, quş və heyvan rəsmləri əlavə edilmişdir. Bu cür mürəkkəb kompozisiyalı, təkmil naxışlara I Kültəpə, II Kültəpə, Nəhəcir, Çalxanqala, Şahtaxtı, Göytəpə və Haftavəntəpədə rastlanmışdır (68, s. 17-116).

Şortəpədən tapılan qara rəngli çölmək parçasının restavrasiyası onun quruluşu haqqında təsəvvür yaradır. Qısa boğazlı çölməyin üzəri 5 sıra paralel xətlərlə naxışlanmışdır (İnv. №85).

Badyalar. Badya tipli qabların bir qismi Aşağı Yaycı kəndindəki qədim nekropoldan tapılmışdır (İnv. №44). Monoxrom boyalı qablar sırasına daxildir. Üzəri qırmızı boya ilə örtülmüş, gövdəsi qara rənglə, həndəsi fiqurlarla bəzədilmişdir. Badyanın ağız kənarı qısa xətlərlə əhatə olunmuş, üçbucaqların aşağı hissələri kiçik dairələrlə əhatə olunmuş, içərisi üfüqi və şaquli xətlərlə bəzədilmişdir. Bu tip qablar e.ə. III minilliyə aid edilir. Yaycı nekropolundan əldə edilən ikinci qab da badya tipli olub, üzəri qırmızı boya ilə örtülmüş, qara rənglə və həndəsi fiqurlarla bəzədilmişdir (İnv. №46). Qabın gövdəsi geniş, qalın divarlı, ağız hissəsi girdədir. Ağız kənarı iki sıra dalğavari və maili çəkilmiş qısa xətlərlə əhatə olunmuşdur. Ağız kənarına dairəvi qalın xətlər çəkilmiş, xəttə bitişik olaraq aşağıya doğru ellipsvari naxışlar yerləşdirilmişdir, naxışların arası və içərisinə isə dalğavari xətlər çəkilmişdir. E.ə. III minilliyə aid edilən bu badyadan ehtimal ki, süd məhsullarının saxlanılmasında istifadə edilmişdir. Qabın hündürlüyü 19 sm, gövdəsinin diametri 27,5 sm, oturacağıın diametri 13 sm, çəkisi 10,5 kq-dır (ŞTDM.İnv. № 46). Qabın ağzından gövdəyə doğru çat əmələ gəlmişdir. Yaycı nekropolundan tapılan digər badya tipli qablar da maraqlıdır. Badyalardan biri küpələrdə olduğu kimi qırmızı boya ilə boyanmış, üzəri qara rənglə və həndəsi fiqurlarla bəzədilmişdir. Geniş gövdəyə, qalın divara malik olan bu keramikanın girdə formalı ağzının kənarı iki sıra dalğavari və maili çəkilmiş qısa xətlərlə əhatə olunmuşdur. Ağız kənarına xaricdən dairəvi, qalın xətt çəkilmiş, ona bitişik olaraq aşağıya doğru ellipsvari qalın naxışlarla bəzədilmiş, naxışların arası və içərisinə dairəşəkilli ornamentlər, içərisinə isə dalğavari xətlər çəkilmiş şəkillər əlavə olunmuşdur (şəkil 57, 1). Tədqiqatçıların dalğavari xətləri suyun rəmzi kimi təqdim etməsinə fərqli prizmadan yanaşmaq olar. Belə ki, batıq dalğavari ornamentlərin suyu, qabarıq dalğavari xətlərin isə ilan simvolizə etməsi tamamilə təbiidir. Böyük ehtimalla, vadilərdə yaşayan tayfalar məhsuldarlığın mənbəyi hesab edilən çayları əks etdirmək istəmişlər, yaxud totemə çevrilən ilan profiline daha sadə formada göstərmək istəmişlər. Hər halda çəkilən şəkillər qədim tayfaların dini inancları ilə əlaqədar idi. Aşağı Yaycı nekropolundan əldə edilən bu qabın bənzəri aşkar olunmamışdır. Bu qab e.ə. III minilliyə aid edilir.

Şortəpə keramikası içərisində rastlanan boz-qara rəngli badya sındığından həcmi dəqiqləşdirilməmişdir. Lakin gövdəsindəki balaca və bir birinə paralel olaraq şaquli formada yerləşdirilmiş naxışlar aydın görünür (İnv. № 89). İkinci qab - qırmızı rəngli badya çölmək tipli olmaqla (İnv. № 88), qısa boğazlıdır. Boğazından keçən qara xətdən aşağıya doğru, təqribən 5-6 sm aralıda başqa bir paralel xətt keçir. İki xəttin arası üçbucaqlarla, onların içərisi isə torşəkilli naxışlarla

bəzədilmişdir. Digər badya da eyni formada naxışlanmış, ağız kənarı qısa xətlərlə əhatə olunmuş, qabın üzərindəki üçbucaqların aşağı hissələri kiçik dairələrlə əhatə olunmuş, içərisi isə üfüqi və şaquli xətlərlə bəzədilmişdir (şəkil 57, 4). Artıq qeyd edilmişdir ki, Yaycı nekropolunun qabları mürəkkəb ornamentləri və özünəməxsus palitrası ilə digər qablardan fərqlənməklə, motiv olaraq Yaxın Şərqi keramikasını xatırladır. Bu fikir Arpaçay vadisinin ticarət, mədəni–iqtisadi əlaqələrinin genişliyini, xüsusi ilə cənubdan gələn türkdilli tayfalardan əxz etdiyi mədəniyyətin Cənubi Qafqaza ötürülməsində vasitəçi, bəlkə də mərkəz rolunu oynadığını düşünməyə əsas verir. 2011-ci ildə Yaycı yaşayış yerindən əldə edilən fraqmentlərdən biri də badya tipli qaba aid olmuşdur. Geniş ağıza, qabarıq formaya sahib olan bu məmulatın ağızından təxminən 2,5 sm-lik məsafədə dövrələmə batıq xətt çəkilmiş, onun aşağısında isə 4 qat ziq-zaq formalı naxışlar salınmışdır (şəkil 51, 2).

Çayniklər. Bir qədər mürəkkəb quruluşa malik olan çayniklərin boyalı və boyasız formaları məlumdur. Boyasız çayniklər boz rəngli olub cizma ornamentlə naxışlanmışdır (şəkil 54, 3-4; 81). Şortəpə yaşayış yerində aşkar edilmiş boyalı çaynik naxışlıdır (şəkil 60, 1). Qabarıq şəkilli gövdəsindən boğazına doğru üçbucaqlar çəkilmiş, üçbucaqların içərisi torşəkilli üslubda naxışlanmışdır. Bu tipli qabların bənzərlərinə Qızılburun, Şahtaxtı (29, s. 24), Yurdçu (48, s. 23), Haqqıxlıq (50, s. 60), Mərdangöl və Muncuqlutəpə (85, şəkil 6, 8, şəkl. 9, 2), I Kültəpə (72, tablo 30), II Kültəpə, Culfa (27, c. 65) və başqa abidələrdə rast gəlinmişdir. Şortəpədə ikinci qrupa aid edilən boyasız çayniklər də aşkar edilmişdir. Bunlar boz və qara rəngdə hazırlanmış və yaxşı bişirilmişdir. Bu qablar incə bəzəmə motivləri ilə fərqlənilir. Bu tipli çayniklərin analoqları Şahtaxtı, Qızılburun, Naxçıvan abidələri ilə yanaşı, Göytəpənin Orta və Son Tunc dövrünə aid edilən «B» və «C» təbəqələrindən (164, şəkil 32, 37), Rəşt yaxınlığındakı Mərliktəpə (65, s. 19, pic. 29) və Ön Asiya abidələrindən (125, c. 169) aşkar edilmişdir.

Nimçələr. Şortəpədən tapılan qara rəngli nimçə təəssüf ki, bir neçə hissəyə bölünmüşdür. Ortasında və kənarlarında balaca oyuqlar açılmışdır. Üzərində oyma naxışlar salınmışdır (İnv. № 95).

Gil çıraq qab formasındadır. Ağız hissəsi bir qədər yığılaraq uzunsov çıxıntı yaradır. İçərisi və kənarı yəqin ki, hisin təsirindən qaralıb. E.ə. II miniliyə aid edilən çırağın hündürlüyü 4,7 sm, gövdəsi 8,5 sm, ağızının diametri 1,5 sm, oturacaq diametri 7,5 sm-dir (İnv. № 107). Bu tip qablar Qız qalası və Dizə nekropolundan məlumdur.

Fraqmentlər. Şortəpədən əldə edilən keramikanın bir qismi fraqmentlər halında olduğundan onları da ayrıca tədqiq etmək məqsədəuyğundur. Belə ki, bu keramika məmulatları kifayət qədər forma vermir. Bunlar qırmızı, ya da çəhrayı rəngdə bişirilmiş, xaricdən qırmızı boya ilə örtülərək cilalanmışdır. Qırmızı rəngli fraqmentlər 4 parça ilə təmsil olunmuşdur: bunlardan biri qara naxışlarla bəzədilmiş küpə parçasıdır. Hündürlüyü 26 sm, eni 13 sm, diametri 27 sm-dir. Digər qırmızı rəngli keramika parçası 0,6 sm qalınlığında olub, üzərində qara rəngli naxışlar salınıb. Xətdən aşağıya doğru içərisi sünbülü xətlərlə doldurulmuş üçbucaqlar çəkilmişdir (İnv. № 85). Üçüncü keramika parçası üzərindəki naxışlar da spesifikliyi ilə diqqəti cəlb edir. Qabın üzərində qara rəngli paralel xətlər çəkilmiş, içərisi diaqonal şəkildə kiçik xətlərlə doldurulmuşdur. Bir qədər aralıda üç paralel cizgi çəkilmiş və onlar da perpendikulyar düz xətlərlə kəsilmişdir (İnv. № 88). Dördüncü fraqment kasaya aiddir. Onun ağızı azca kənara doğru qatlanıb, boğaz hissəsindən qara xətt keçir. Gövdəsi üçbucaq naxışlarla örtülmüş, onların içərisi torşəkilli ornamentlərlə bəzədilmişdir (İnv. № 82).

Sarı-çəhrayı rəngdə olan fraqmentlər azlıq təşkil edir: cəmi iki nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Hər ikisi sadə və bəzəksizdir (İnv. № 2128).

Xələcdən aşkar olunan forma verməyən fraqmentlərin ikisi boyalı, biri isə basma naxışlıdır (şəkil 61, 2-4). Qeyd etmək yerinə düşər ki, qırmızı rəngli basma naxışlı keramikaya ilk dəfədir ki, rastlanır. Ümumiyyətlə, basma naxışlı qablar Boyalı qablar mədəniyyətinin xarakterik cəhətlərindən biridir. Qabların üzərindəki bəzi şəkillər (quş və heyvan şəkilləri) Yaxın Şərqi qabları ilə bənzərlik yaradır (Yaycı və Dizədən tapılan qablar).

Arpaçay vadisində yerləşən qəbir abidələrindən tapılan materialların müqayisəli təhlili Boyalı Qablar mədəniyyətinin vətəninin Qədim Naxçıvan diyarı olması haqqında tədqiqatçıların fikrini bir daha təsdiq edir, Arpaçay vadisi tayfalarının Yaxın Şərqi ölkələri ilə sıx əlaqəsi olduğunu isbatlayır. Tədqiqatlar göstərir ki, Orta Tunc dövrü özündən əvvəlki dövrlə sonrakı dövr arasında varislik əlaqəsi yaratmışdır. Tikinti texnikası, keramikanın hazırlanma mexanizmi və gil məmulatlarında olan analogiyalar, həmçinin bu dövrə aid bəzi yaşayış məskənlərinin Erkən Tunc dövrünə aid yaşayış məskənləri üzərində salınması yuxarıdakı fikri təsdiq edir. Bunu Şortəpə abidəsinin təmsalında izləmək mümkündür. Abidənin aşağı təbəqələri Erkən Tunc dövründə, sonrakı təbəqələr isə Orta Tunc dövründə məskunlaşdırılmış və burada həyat Son Tunc dövrünə qədər davam etmişdir. Bu proses yaşayış yerinin çoxtəbəqəli olmasına şərait yaratmışdır. Lakin bəzi yerlərdə sanki Erkən Tunc dövrü ilə Orta Tunc dövrü arasında əlaqə qırılmışdır. Bu paradoksallığı dulusçuluq məmulatlarının təmsalında izləmək mümkündür. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Orta Tunc dövründə yayılan qara cilalı cızma və basma naxışlı keramika Kür-Araz mədəniyyətinin bilavasitə davamıdır (8, s. 163). Bunu Naxçıvanda II Kültəpə (27), Nəhəcir (53, s. 135, şəkil 37, 12; 54, s. 68, tablo 20, 3), Kükü kurqanlarından (50, şəkil 29, 1-4) aşkar edilən materiallar əsasında aydın görmək olar. Ümumiyyətlə, Arpaçay vadisinin Orta Tunc dövrünü əks etdirən keramikanın böyük əksəriyyəti qara rənglə naxışlanmış qablarla təmsil olunmuşdur. Belə hesab etmək olar ki, Naxçıvan-Urmiya zonasına daxil olan Arpaçay vadisində Orta Tunc dövrünün Boyalı qablar mədəniyyəti Son Tunc dövrünədək davam etmişdir.

Orta Tunc dövründə sənətkarlıq çiçəklənmə dövrü keçirmişdir. Artıq istehsal edilən məmulatın təkə hansı tələbatı ödəyəcəyi deyil, keyfiyyəti, gözəlliyi də diqqət mərkəzində olmuşdur. Gil məmulatları üzərindəki naxışlar təkmilləşdirilərək göz oxşayan səviyyəyə gətirilmiş, bəzən də insanların ideologiyalarının, arzularının ifadəçisi olmuşdur. Qabların naxışlanmasında mürəkkəb kompozisiyalar, həndəsi motiv və temativ üslubun ön planda olması Orta Tunc dövrü tayfalarının tərəqqisindən xəbər verirdi. Bu dövrə aid yaşayış yerləri tədqiq edilmədiyindən əmək alətləri, demək olar ki, yox dərəcəsidir. Kompleksdən kənar aşkar olunan muzey materialları üzərində apardığımız təhlillər haqqında aşağıda məlumat veriləcəkdir. Çətinlik törədən daşdan hazırlanan əmək alətlərinin dəqiq xronologiya verməməsidir. 2008-ci ildə «Şərur arxeoloji ekspedisiyası» tərəfindən Dizə kurqanları yenidən tədqiqat obyektinə çevrilmiş, 3 kurqan və yer səthindən yalnız daş düzümləri ilə seçilən qəbir abidələrinin qeydə alınması, eyni zamanda Orta Tunc dövrünə aid boyalı qab qırıqlarının aşkar edilməsi abidə haqqında yeni fikir deməyə imkan vermişdir. Məlum olmuşdur ki, Dizə kurqanları e.ə. III-II minilliklərə aid olub, Arpaçay vadisinin qədim tayfalarının həyat tərzini, mədəni iqtisadi əlaqələri və mənəviyyatını öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Qazıntılar nəticəsində diametri təqribən 8 m olan kurqanın mərkəzində daşlardan qurulan qəbir tədqiq edilmiş, üst qatlardan 1 kəsici alət, aşağı qatdan isə Orta Tunc dövrünün erkən mərhələsinə aid olan 1 ədəd küpə əldə edilmişdir (6, s. 29-32). Ümumiyyətlə, Arpaçay vadisində yerləşən hər 3 kurqan-Yaycı, Dizə və Şortəpə nekropolları vadinin kompleks tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Quruluşuna, tapıntılarının

hazırlanmasına, eyni zamanda stratiqrafiyasına görə bir-birinə bənzər olub, təxminən eyni dövrü əks etdirirlər.

2. 2. Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünün arxeoloji abidələri

2.2.1. Yaşayış yerləri

Oğlanqala yaşayış yeri. Xalq arasında «Qaratəpə» kimi tanınan Oğlanqala arxeoloji abidəsi 1936-cı ildə Ə.K.Ələkbərov tərəfindən qeydə alınmışdır. 1979-1980-ci illərdə V.H. Əliyev burada kəşfiyyat işləri apararaq qala divarının ölçüsünü götürmüşdür. Bu dövrdə aparılmış araşdırmalar nəticəsində abidənin 40 hektara yaxın böyük bir ərazini əhatə etdiyi və e.ə. II-I minilliklərə aid qədim şəhər məskəni olduğu deyilmişdir (75, s. 249-254; 78, s. 39). Arpaçayın sağ sahilində, Dizə kəndi yaxınlığında yerləşən bu möhtəşəm abidənin qədim Şərur şəhəri olması tədqiqatçılar tərəfindən qeyd edilmişdir (78, c. 39). V.B. Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə AMEA-nın Naxçıvan Elm Mərkəzinin 1988-1989-cu illərdən başlayaraq apardıqları intensiv araşdırmaları nəticəsində aşkar edilmiş xeyli material burada əsas yaşayışın Dəmir dövrünə aid olduğunu göstərmişdir (94, s. 106-120). Arxitekturanın siklopik tikililərə uyğun olmasını, bu cür tikililərin isə Son Tunc dövründə meydana gəldiyini nəzərə alsaq, Oğlanqala abidəsinin Son Tunc dövründən başlayaraq məskunlaşdırıldığı qənaətinə gəlmək olar. Oğlanqalada 280 m² sahədə aparılan tədqiqat işləri nəticəsində mədəni təbəqə 150 m² sahədə 4,5 m dərinliyədək-xam torpaqadək qazılmış, buradan Dəmir dövrünün müxtəlif mərhələsi üçün xarakterik olan xeyli miqdarda saxsı məmulatı, tikinti qalıqları aşkar edilmişdir (94, s. 106-120). 2006-cı ildən başlayaraq aparılan yeni araşdırmalar nəticəsində abidənin Dəmir dövrünə aid olduğu öz təsdiqini tapmış (19, s. 1-118; 180), həmçinin müəyyən edilmişdir ki, burada insanlar Son Tunc və Erkən Dəmir dövründən məskunlaşmışlar. Tədqiqatçıların fikrinə görə Oğlanqala Şərur düzünü əhatə edən dövlətin paytaxtı olmuş, e.ə. II minilliyin sonundan burada məskunlaşan tayfalar Urartu mənbələrində xatırlanan «Etiunu» tayfaları ilə ittifaqda olmuşlar (19, s. 75).

Sədərək qalası. Bu abidə Şərur rayonunun Dəmirçi (Quşçu Dəmirçi) kəndi ilə sərhəddə, eyni adlı kəndin şimal-şərq qurtaracağında 2001-ci ildə qeydə alınmışdır. Narınqalanın cənub-şərq hissəsi terraslara uyğun olaraq pilləlidir. Qala divarları yonulmuş sal daşların üst-üstə qoyulması yolu ilə hörülmüşdür. Bu cür sal daşlardan Oğlanqala abidəsində geniş istifadə edilmişdir. Lakin Oğlanqalanın dairəvi və qövsvari tikililərindən fərqli olaraq Sədərək qalasının divarları dördkünc formada hörülmüşdür (7, s. 26). Sədərək qalası relyefə uyğun tikilməsinə görə Hattuşa şəhərinin e.ə. XII əsrə aid qala divarları ilə müqayisə edilir. Beynəlxalq Azərbaycan ekspedisiyasının tədqiqatları zamanı buradan Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid keramika parçaları aşkar olunmuşdur (57, s. 57).

Kərki yaşayış yeri. Sədərək kəndi yaxınlığında, Tejkar dağının qərbində yerləşən bu yaşayış yeri 1977-ci ildə V.H. Əliyev tərəfindən qeydə alınmışdır. Yaşayış yerində siklop tipli tikinti qalığı, Orta Tunc dövrünə aid çəhrayı və boz rəngli monoxrom boyalı qablar, daş alətlər, keramika məmulatı aşkar edilmişdir. Yerüstü keramika tərkibi və texnologiyasına görə I və II Kültəpələrin Orta və Son Tunc dövrlərinə aid edilən keramika ilə bənzərlik yaratdığına görə Kərki yaşayış yerinin məskunlaşdırılması e.ə. III minilliyin sonu, e.ə. I minilliyin əvvəllərinə aid edilmişdir (47, s. 85-86).

Sədərək yaşayış yeri. Bu abidə eyniadlı rayonun ərazisində, Qaraağac kəndinin cənub-qərbində yerləşir. Yerüstü materiallar arasında xeyli miqdarda Erkən Dəmir dövrü materiallarına rastlanır. 2010-cu ildə A.Q. Seyidov və V.B. Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə 5x5 m sahədə qazıntı aparılmış, qazıntı xam

torpağadək davam etdirilmişdir. Mədəni təbəqənin qalınlığı 2-2,2 m olmuşdur. Qazıntılar nəticəsində buradan Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid xeyli keramika, sümük və obsidian parçaları, daş alətlər aşkar olunmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, Sədərək Erkən Dəmir dövrünün ən böyük yaşayış yerlərindən biridir (57, s. 47-66).

Xələc yaşayış yerində araşdırmalar zamanı Erkən Dəmir dövrünə aid xeyli maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Bu dövr üçün xarakterik olan keramika qara və boz rəngdə bişirilməsi ilə fərqlənir. Yaşayış yerində aparılan araşdırmalar zamanı bu dövrə aid xeyli keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Xələc Arpaçay vadisində Sədərəkdən sonra ikinci ən böyük yaşayış yeridir (56, s. 85-86).

Qız qalası. Tunc və Erkən Dəmir dövrünü əks etdirən bu abidə Aşağı Yaycı kəndinin cənub-qərbində, Uzunqaya dağ silsiləsinin Arpaçaya endiyi yerdə yerləşir. O, şərqdə Arpaçay vadisi və su anbarı ilə cənubda düzənlik sahə, şimal və qərbdə isə dağlarla əhatələnmişdir. Yaşayış yerində təsadüf edilən tikinti qalıqları burada vaxtilə daşdan tikilmiş binaların olduğunu göstərir. Abidənin cənub qərb tərəfində iri daşlardan tikilmiş divar qalıqları tikinti texnikasına görə Oğlanqala tikililərini xatırladır. Yerüstü materiallar çəhrayı və boz rəngdə bişirilmiş gil qab hissələrindən, dən daşları və əmək alətlərindən ibarətdir. Boz rəngli gil məmulatı narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmiş, bəzi qabların üzərində qonur ləkələr saxlanmışdır. Onlar əsasən qabların gövdə və oturacaq hissəsindən ibarət olub forma verməyən fraqmentlərlə təmsil olunmuşdur. Keramika məmulatı cızma ornamentlə naxışlanmışdır. Çəhrayı rəngli gil məmulatı küpə və kasa tipli qabların fraqmentlərindən ibarət olub, narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Qabların xarici səthi qırmızı boya ilə örtülərək yaxşı cilalanmışdır. Çəhrayı rəngli gil məmulatının bir qismi boyalı qablardan ibarətdir. Kasa, küpə, badya tipli qabların bir qrupunun üzəri qırmızı rəng üzərindən qara rənglə çəkilmiş xətlərlə naxışlanmışdır. İkinci qrup boyalı qabların mərkəzi hissəsi sarı anqobla örtülmüş, qırmızı və qara rənglə naxışlanmışdır. Yerüstü materialların analizinə əsasən yaşayış yeri e. ə. II-I minilliklərə aid edilmişdir (14, s. 48-50).

Cənnət qayası yaşayış yeri. Tunc və Dəmir dövrünün abidəsi olub Yuxarı Yaycı kəndinin şərqində, «Ağ zirət» deyilən yerin yaxınlığında yerləşir. Yaşayış yeri təbii təpənin üzərində salınmış və hər tərəfdən dağlarla əhatə olunmuşdur. Sahəsi 6 hektara yaxındır. Abidənin mərkəzi hissəsində daşdan inşa olunmuş dördkünc formalı tikintilər, onun yaxınlığında isə divar qalıqları var. Yaşayış yerinin bəzi hissələrində tikinti qalıqlarının uçub tökülməsi nəticəsində daş yığınları əmələ gəlmişdir. Aşınma nəticəsində bəzi yerlərdə mədəni təbəqənin kəsiyi alınmışdır. Olduqca az saxlanılan mədəni təbəqə bəzi yerlərdə 50 sm qalınlığındadır. Yerüstü materiallar saxsı qab sınıqlarından və dən daşlarından ibarətdir. Gil məmulatı çəhrayı və boz rəngli olmaqla iki qrupa bölünür. Çəhrayı rəngli gil məmulatına küpə və kasa tipli qabların sınıqları aiddir. Onlar hər iki üzədən yaxşı sığallanmış, bəzisinin üzəri çəpinə çəkilmiş çərtmələrlə naxışlanmışdır. Boz rəngli gil məmulatı narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Onlar küpə və kasa tipli qablardan ibarətdir. Qabların xarici səthi yüngülcə cilalanmışdır. Yaşayış yerindən aşkar edilmiş saxsı məmulatı əsasən Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü üçün xarakterikdir. Lakin dən daşları öz arxaik formaları ilə seçilir. Şübhəsiz ki, yaşayış yerində həyat mövsümi xarakter daşımış, ondan uzun müddət istifadə olunmuşdur. Abidə e.ə. II-I minilliklərə aiddir (14, s. 51).

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Arpaçay vadisində Son Tunc dövrü yaşayış yerləri Erkən Tunc dövrü ilə müqayisədə nisbətən azlıq təşkil edir. Hansı ki, Azərbaycanın Mingəçevir, Qarabağ,

Daşkəsən, Gəncəçay, Gədəbəy, Şamxorçay hövzəsi kimi ərazilərində daha çox qeydə alınmışdır (30, s. 36; 107, c. 32; 62, c. 18; 47, s. 24). Böyük ehtimalla bu, köçmə maldarlığın üstünlük təşkil etməsi ilə bağlı olmuşdur.

2.2.2. Qəbir abidələri və dəfn adətləri

Aşağı Daşarx nekropolu eyniadlı kəndin şimal-qərbində yerləşib, hər tərəfdən əkin sahələri, şimal tərəfdən isə suvarma kanalı ilə məhdudlaşır. Onun cənub tərəfində yer səthindən 5 m hündürlükdə olan oval təpə vardır. Hazırda heç bir yerüstü əlaməti qalmamışdır. 1983-cü ildə nekropolun ərazisində təsərrüfat işləri görülərkən təsadüfən bir neçə torpaq qəbir dağıdılmış və zəngin maddi mədəniyyət qalıqları tapılmışdır. Abidənin Şərur rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində saxlanılan (15, s. 37; 51, s. 77-78) arxeoloji materialları əsasən gil qablar və fraqmentlərdən ibarətdir. Qabların gilinə narın qum qatılmış, boz rəngdə yaxşı bişirilmiş, bəzən üzərində qonur rənglər saxlanmışdır. Qabların interyeri yaxşı hamarlanmış, xaricdən isə cilalanmışdır. Tapıntılar piyalə, parç və kasa tipli qablarla təmsil olunmuşdur. Kasa tipli qablar tapıntılar içərisində üstünlük təşkil edir. Onların gövdəsi konusvari olub ağzı geniş, oturacağı yastıdır. Bəzi kasaların ağzının altı və oturacağı batıq xətlə əhatələnmişdir. Kasaların ağzının kənarında şaquli formada deşilmiş olan qulaqcıqşəkilli çıxıntısı vardır. Onların bir qrupu xaricdən konnellyur ornamentlə naxışlanmışdır. Parç tipli qab armudu formada olub, ağzının kənarı bir qədər yanlara doğru əyilmişdir. Onun boğazı dar, gövdəsi qabarıq, oturacağı yastı olub, ağzının kənarından gövdəsinin yuxarı hissəsinə birləşən qulpu vardır. Belə keramika Naxçıvan abidələri üçün xarakterikdir. Aşkar olunmuş materialların analizinə əsasən Aşağı Daşarx nekropolu e. ə. II-I minilliklərə aid edilmişdir (15, s. 37)

Dəmirçi nekropolu. Şərur rayonunun Dəmirçi kəndinin şimalında, Naxçıvan-Sədərək avtomobil yolunun 70 kilometrliyində yerləşən bu arxeoloji abidə qədim karvan yolunun yaxınlığında salınmışdır. 1967-ci ildə qeydə alınan nekropolun sahəsi 6 ha-dır. Buradakı daş qutu tipli qəbirlərin bəzisi qərbdən şərqə doğru, bəzisi isə şimaldan cənuba doğru istiqamətlənmişdir (47, s. 78). Hündürlüyü 1244 m olan Vəlidağdan şərqdə yerləşən təpənin üzərindəki nekropoldan 1998-ci ildə üç qatdan ibarət müxtəlif ölçülü sal daşlar, müxtəlif formalı və boz rəngli keramika nümunələri, odadavamlı boyaqlar aşkar edilmişdir (20, s. 79). Nekropol Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünün abidəsidir. Abidədən tapılan küpə, kasa, badya, tava, muncuq və digər əşyaların həmdövr abidələrin materialları ilə oxşarlıq təşkil etməsi bu qənaətə gəlməyə əsas verir.

Qarabulaq nekropolu kurqanlardan ibarətdir. Bu kurqanlar 1988-ci ildə Maxta kəndindən şimalda yerləşən eyni adlı ərazidə-Naxçıvan-Sədərək şose yolunun yaxınlığında meliorasiya və tikinti işləri görülərkən təsadüf nəticəsində aşkar edilmiş, elə həmin ildə arxeoloji kəşfiyyat qazıntıları nəticəsində S.H. Aşurov və A.H. Əsgərov tərəfindən 18 kurqan qeydə alınmışdır. 1989-1990-cı illərdə tədqiq edilmiş 5 kurqandan Son Tunc dövrünə aid saxsı məmulatı və bəzək əşyaları üzə çıxarılmışdır (15, s. 37-39).

Çapacaq kurqanı 2002-ci ildə Dəmirçi kəndindən Sədərəyə gedən ensiz yolun sağında, Vəlidağ silsiləsinə daxil olan təpə üzərində, Şərur suvarma kanalının yaxınlığında qeydə alınmışdır (5, s. 30). Kurqanın yerüstü hissəsi konusvari olmaqla 0,5 metrdir. Daş qutudan ibarət olan dəfn kamerası cənub-şimal istiqamətində olmaqla kurqanın şərqində aşkar edilmişdir. Uzunluğu 1,85 metr, dərinliyi 0,6 metr, eni isə 1,50 metr olan dəfn kamerasının divarları ovalvari şəkildə olan yastı daşlardan, üzəri isə

eyni ölçülü daşlardan hörülmüş və maraqlıdır ki, heç bir bərkidici məhlul işlədilməmişdir. Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də kurqanda nə insan skeletinin əlamətlərinin, nə də sümük və kül qalığının tapılmamasıdır. Yalnız obsidian lövhə, üç ədəd saxsı məmulatı və daş kasa aşkar edilmişdir.

Səderək kurqanı. Səderək qalasının Narınqala hissəsindən cənuba doğru uzanan yamacın Araza tərəf istiqamətində Naxçıvan-Səderək avtomobil yolunun çəkilişi zamanı dağıldığından buradakı daş qutu qəbirlərin forması tamamilə itmişdir. Qəbirlərdən birinin şimal-şərq divarı iri sal daşlardan hörülmüşdür, digər divarlar isə kiçik ölçülü daşlardan qurulmuşdur. Çapacaq kurqanında olduğu kimi burada da insan skeleti aşkar edilməyib. Kurqanın cənub-şərq divarı boyunca küpə, badya tipli keramika məmulatı və 30 ədəd pasta muncuq qoyulmuşdur. Həm skeletlərin, həm də kremasiya əlamətinin tapılmaması bu ərazidə dəfn etmə adətinin fərqli xüsusiyyət daşdığını göstərir (5, s. 28-29).

Zeyvə nekropolu. Erkən Dəmir dövrünün abidəsi olan nekropol Zeyvə kəndinin yaxınlığında tikinti işləri görülərkən təsadüfən aşkar olunmuşdur. Dağıntı zamanı aşkar olunmuş materialların bir qismi toplanaraq Şərur rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinə verilmişdir. Qəbirlərin formasını və tipini müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Ola bilsin ki, onlar torpaq qəbirlərdən ibarət olmuşdur. Buradan tapılan qabların xarici səthi cilalanmış, bəzisinin xarici səthi konnellyur ornamentlə naxışlanmışdır. Kasaların ağzının kənarında şaquli formada deşilmiş qulaqcıq şəkilli çıxıntı vardır. Küpələrdən birinin ağzının kənarından gövdəsinə birləşən qulpu ziqzaq şəklində dişəklənmişdir. Gil məmulatı əsasən boz rəngdə bişirilmiş kasa, piyalə və küpə tipli qablardan və onların müxtəlif hissələrindən ibarətdir. Zeyvə nekropolunun materialları Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü abidələri içərisində özünə geniş analogiya tapır. Bu nekropoldan aşkar olunmuş kasa və küpə tipli qablar I Kültəpə və II Kültəpə yaşayış yerlərinin üst təbəqəsindən, Sarıdərədən, Kolanıdan və Şahtaxtıdan məlumdur. Zeyvədən tapılmış kasalar I Kültəpə və Şahtaxtıdan tapılmış kasalarla eyniyyət təşkil edir. Qulpu ziqzaqvari dişəklənmiş küpələr Naxçıvanda Qızılburun abidəsindən məlumdur (10, s. 90; şəkil 6, 11).

Qazxan nekropolu Şərur rayonunun Çərçiboğan kəndindən cənubda, eyni adlı yaşayış yerinin yaxınlığında yerləşir. Nekropolun ərazisi xalq arasında «Kasxan» da adlandırılır. Nekropol təsərrüfat işləri görülərkən təsadüfən dağıdılmış və qəbirlərdən boz rəngdə, orta dərəcədə bişirilmiş gil qablar aşkar olunmuşdur. Küpə tipli qablardan birinin Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti üçün xarakterik olan göbələkşəkilli çıxıntısı vardır. Digər küpənin üzəri ağ inkrustasiyalı həndəsi ornamentlə naxışlanmışdır. Aşkar olunan keramika məmulatı Naxçıvan üçün xarakterik olub Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aiddir. Nekropoldakı qəbirlər tamamilə dağıldığından onların tiplərini müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Arxeoloji materiallara əsasən Qazxan nekropolu e.ə. II-I minilliklərə aid edilmişdir (15, s. 98-99). Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu, skeleti olmayan ilk və yeganə kurqan deyil. Naxçıvanın, o cümlədən Arpaçay vadisinin əksər qəbir abidələri kenotaf məzarlar hesab olunur. Qarabulaq, Qarabağlar, Şahtaxtı, Çapacaq, Zeyvə kurqanları da eyni dəfn adətini paylaşır. Lakin bütün bunların müəyyən bir izahı olmalıdır. Bəziləri belə qəbirlərin yadellilərə aid olması və gedərkən də ölənlərini aparması (58, s. 164) ilə bu vəziyyətə aydınlıq gətirməyə çalışır, bəziləri müvəqqəti qəbirlər olduğunu (82, c. 65) irəli sürür, digərləri isə kənarında ölənlərin şərəfinə yaradılmış simvolik qəbirlər (82, t. 1, 80) haqqında mülahizələr yürüdürlər. Amma bütün bunlar hipoteza xarakteri daşıyır və hələlik tam mənada özünü doğrultmur. Artıq bu bir aksiomadır ki, yaşayış yerlərinin hər hansı bir şəkildə qəbristanlığı da olmalıdır. Bu zaman iki versiya meydana çıxır: yerli əhalinin ölüyandırma adətinə əməl etməsi, hansı ki, bunun da heç bir əlaməti hələlik üzə çıxarılmayıb. Halbuki, Hetlərdə

(158, s. 275), Niç və Vartaşen kurqanlarında bunun izləri tapılmışdır. İkinci versiya daha çox həqiqətə yaxındır: ölümlərin əvvəl «sükut evləri»nə qoyulması, çürüdükdən sonra küplərin və ya qutuların içərisinə qoyularaq dəfn edilməsi. Qarabulaqdan tapılmış küplərdən birinin çiyin hissəsində dəşik qoyulması insan ruhunun geri qayıtması haqqında qədim tayfaların mifoloji təsəvvürlərinin məhsulu ola bilər. Sədrək nekropolunun şimalında aşkar edilmiş bina qalığı kenotaf qəbirlər dilemmasına aydınlıq gətirə biləcək arqumentlərdən hesab edilə bilər. Qazma formasında tikilmiş binanın divarlarının qalınlığı 20-25 santimetrdir. Binanın döşəməsi nazik formada suvanmış, əlavə olaraq şərq divarı boyunca daşdan səki hörülmüşdür. Səkinin eni 1,3 m, uzunluğu 1,5 m, hündürlüyü isə 15-20 santimetrdir. Binada xeyli kül yığınının olması, səkinin üzərində yanma izlərinin olması belə düşünməyə imkan verir ki, bina ölüyandırma məqsədi ilə inşa edilmişdir. Deməli, yerli tayfalar bu cür «ölü dam»larında cəsədləri yandırdıqlarından, yaxud çürütdüklərindən qəbirlərin heç birində insan skeletinə rast gəlinmir. Hər halda bu həqiqətə ən yaxın versiyadır (5, s. 32-33).

2.2.3. Memarlıq və tikinti texnikası

Son Tunc dövrü abidələrinin memarlıq və tikinti texnikası əvvəlki dövrlərin arxitekturasının bəzi xüsusiyyətlərini əxz etmiş və daha da təkmilləşdirmişdir. Belə ki, dağlıq ərazilərdə qala divarları bəzən yarım dairəvi, bəzən isə girintili-çıxıntılı ziqzaqlarla möhkəmləndirilmişdir. Yaşayış yerinin mərkəzində salınmış Narınqala möhkəm qala divarları ilə əhatə olunmuşdur. Təqribən 3 metrədək hündürlükdə olan qala divarlarının içərisində ona bitişik olan əlavə müdafiə divarları tikilmişdir (72, s. 46; 27, s. 31; 15, s. 127; 51, s. 28). Ehtimal ki, bu ayrı-ayrı tayfaların hücumundan qorunmaq məqsədi daşmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Kərki yaşayış yerində də kobud yonulmuş iri qaya parçalarından tikilən siklopik divar qalıqları aşkar edilmişdir. Bu dövrün yaşayış yerləri məkanına görə iki tipə ayrılır. Birinci tip yaşayış yerləri gur sulu çayların sahilində, əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli vadilərdə salınmışdır (Şortəpə, Sədrək, Xələc). İkinci tip yaşayış yerləri isə nisbətən dağlıq yerlərdə, hücumlardan qoruna bilmək üçün əlverişli sahələrdə salınmışdır (Oğlanqala, Sədrək qalası, Qız qalası). Dağlıq yerlərdə salınmış yaşayış yerlərinin mərkəzində yerləşən Narınqalada əsilzadə və varlı ailələr, kənarında isə istehsalla məşğul olan sadə əhali yaşamışdır. Narınqala eyni zamanda düşmən hücumlarından qorunmaq üçün ideal sığınacaq rolunu oynamışdır. Sədrək qalasının dağıdılmış divarlarının salamat qalmış hissəsinin hündürlüyü bəzi yerlərdə 1-1,5 m-dir. Oğlanqalada olduğu kimi burada da divarların arasında arabir bürclər tikilmişdir, lakin fərqli cəhəti bu bürclərin dördkünc olmasıdır. Yalnız qərb tərəfə gəldikcə divarlar və bürclər öz yerini sıldırım qayalıqlara vermişdir. Abidənin Narınqala hissəsi cənub-şərqdə terraslara uyğun olaraq pilləli olması ilə diqqəti cəlb edir. Şərur düzü istiqamətində salınmış qalanın girişini qoruyan birinci pillədə qalanın əsas qapısı və dördkünc bürclər yerləşir. Yuxarıya doğru qalxan terraslarda kiçik ölçülü yaşayış evlərinin qalıqları aşkar edilmişdir. Görünür, orta və aşağı təbəqə insanlarına məxsus olmuşdur. Narınqalada isə yuxarı təbəqəyə məxsus evlər salınmış və müdafiə qurğusu ilə əhatə olunmuşdur. Oğlanqala və Sədrək qalası arxitektura quruluşuna görə Hett memarlığı ilə analogiya yaradır (27, s. 32; 72, s. 47-48). Yaşayış yerlərindən Qız qalası, Cənnət qayasının divarları iri daşlardan relyefə uyğun olaraq inşa edilmişdir. Ümumiyyətlə, qala divarının relyefə uyğun tikilməsi Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü üçün xarakterikdir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Arpaçay vadisində Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü arxitekturasının özünəməxsus xüsusiyyəti var. Belə ki, bu dövrdə iri daşlardan hörülmüş divarlar çiy kərpic tikintilərlə tamamlanmışdır (142, c. 57). Yaşayış binaları dördkünc formalıdır. Qeyd edək ki, Orta Tunc dövrünün binaları da dördkünc formada inşa edilməsi ilə fərqlənir. Belə tikililərə II Kültəpədə (78, c. 35), Üzərliktəpədə də rast gəlinmişdir. Lakin Üzərliktəpədəki evlərin divarları qalın çubuqlardan hazırlanmış, döşəməsi isə gillə suvanaraq həsirlə örtülmüşdür. Bu tipli evlər Sərkərtəpə yaşayış yerində də aşkar edilmişdir (13, s. 144-145; 133, c. 257-259).

2.3. Arxeoloji materialların təhlili

Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid arxeoloji materialları əsasən daş, keramika və metaldan hazırlanmışdır. Onları da aşağıdakı kimi qruplara bölə bilərik: əmək alətləri, silahlar, bəzək əşyaları, təsərrüfat və məişət qabları.

Əmək alətləri. Əmək alətləri içərisində daşdan hazırlananlar üstünlük təşkil edir. Onları Şərur rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində saxlanılan nümunələrinə əsasən təhlil etmək daha məqsədəuyğundur.

Daş alətlər. Bu alətlərin demək olar ki, hamısı bir qayda olaraq boz rəngli daşdan hazırlanmışdır. Onların içərisində dən daşı, həvəng, asma, çəkiç, sürtkəc daşına daha çox rast gəlinir.

Dən daşları Arpaçay vadisində, o cümlədən, Şortəpə və Dizə kurqanlarında çox aşkar edilmişdir. Yayı nekropolundan tapılan dən daşı boz rəngli daşdan hazırlanmışdır (şəkil 83). Alətin yarısı sındığından yararsız hala düşüb. Lakin bir tərəfinin bütöv qalması onun haqqında müəyyən fikrə gəlməyə imkan verir. E.ə. II minilliyə aid edilən bu alətin işlək üzü hamar, alt qismi ovaldır (İnv. № 1335). Digər dən daşı qara rəngli daşdan hazırlanmışdır. Böyük həcmli və qalın təbəqəli olan bu təsərrüfat alətinin bir tərəfi qalın, digər tərəfi bir qədər nazikdir və təqribən birinci alətlə eyni dövrün məhsuludur (şəkil 84). Alətin uzunluğu 18, 5 sm, eni 15 sm, qalınlığı isə 7 sm-dir (İnv. № 152). Qeyd etmək lazımdır ki, dən daşları kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində istifadə edilmişdir, xüsusilə taxılçılığın inkişafında mühüm rol oynamışdır. Dizə kurqanlarından əldə edilən dən daşları da təxminən eyni quruluşa malikdir. Bunlardan biri kvadrat formalı olub, qara rəngli tuf daşından hazırlanmışdır. İşlək üzü hamar, oturacağı isə nahamardır. Bir tərəfi qalın, digər tərəfi nazik olan bu təsərrüfat alətinin uzunluğu 15,5 sm, qalınlığı 6-8,5 sm, eni 12 sm-dir (İnv. № 200).

Boz rəngli bazalt daşından hazırlanmış dən daşı uzunsov formalı olmaqla hər iki tərəfin qurtaracağı azacıq yuxarı doğru meyillənir. Bənzərlərinə əsasən aləti e.ə. II minilliyə aid etmək olar (İnv. № 1340). Eyni dövrə aid edilən digər dən daşı boz rəngli daşdan hazırlanmış, alt hissəsində təbii şəkildə oyulmuş çuxur vardır (şəkil 84). Tərəfləri bir-birindən fərqli hündürlükdədir (İnv. № 1331). Daha bir dən daşı boz rəngli daşdan hazırlanmış, oturacağı yatımlıdır, uc tərəfi yuxarıya doğru mailidir. Çapacaq kurqanından tapılan daş kasa hər iki tərəfdən yaxşı cilalanmış, hündürlüyü 3,8 santimetrdir. Qara rəngli tuf daşından hazırlanmış kasanın ağız kənarı qövşşəkilli formada azacıq daxilə doğru əyildiyindən gövdəsi ilə oturacaq hissəsini ayırmaq olmur. Cilalanmış daş dəstənin uc hissəsi nazik, yuxarı hissəsi enlidir. Alətin hündürlüyü 11 sm, qalınlığı 4-5 sm-dir (İnv. № 156). Bənzərlərinə əsasən bu aləti e.ə. II-I minilliklərə aid etmək olar.

Daş asmalar iki ədəddir. Hər iki alətin ortasında oyduğu var və dairəvi formadadır. Sadəcə həcminə görə biri digərindən fərqlənir (İnv. № 157; İnv. № 158). Bu tip alətlər e.ə. II-I minilliklərə aiddir.

Həvəng ovalvari formada olub, ortası çalaşəkillidir (şəkil 84). Boz rəngli tuf daşından hazırlanmışdır. Hündürlüyü 7 sm, eni 1 sm-dir (İnv. № 155).

Silahlar. Arpaçay vadisi tayfalarının həyatında silahların özünəməxsus rolu olmuşdur. Bu alətlər əhalinin düşmənlərdən və vəhşi heyvanlardan qorunmasını, eyni zamanda heyvanların ovlanması və qida ehtiyatını təmin etmişdir. Bu alətlərə nizələr, ox ucluqları və s. aid etmək olar. Ox ucluqları başlıca olaraq obsidiandan hazırlanmışdır. Belə ox ucluqları Maxta Kültəpəsi və Qız qalasından məlumdur (şəkil 96).

Bəzək əşyaları. Şortəpədən tapılan tunc bilərzik e.ə. II-I minliklərə aid olub, ucları bir qədər aralı və nazikdir, ortaya doğru getdikcə qalınlaşır. Üzərində heç bir bəzək nümunəsi olmayan aksesuarın çəkisi 420 q, diametri 5,5 sm-dir. Tədqiqatçılar kənarları nazik və ortasına doğru genişlənən bu tipli bilərziklərin Dağıstanın Orta Tunc dövrünün ilk mərhələsi üçün xarakterik olması qənaətindədirlər (44, s. 81). Sədərək qalasının cənub ətəklərindən aşkar edilmiş 4 ədəd muncuqdan biri mavi rəngli olan pastadan hazırlanmış, qabarıq-dəyirmi quruluşa malikdir. Muncuğun kənarları kəsmə üslubda incə formada bəzədilmişdir. Digər üç muncuq isə əqiqdən doğrama üsulu ilə, kiçik ölçüdə hazırlanmışdır. Cəmi 30 ədəddir. Qeyd etmək lazımdır ki, boyunbağı, 1 ədəd sırğa nümunəsi və pasta muncuqlar Dəmirçi nekropolundan da aşkar edilmişdir (şəkil 97). Buradan tapılan materiallar içərisində böyük ehtimalla aksesuar kimi istifadə edilən iynələrin də olduğunu qeyd etmək yerinə düşər (şəkil 98).

Keramika. Bunlar müxtəlif çeşidli keramika nümunələri ilə təmsil olunur. Orta Tunc dövrünün boyalı keramikasından (şəkil 72-77, 79, 81) fərqli olaraq, Son Tunc və İlk Dəmir dövrü keramikası (şəkil 78, 80-82, 86-95) boz-qara rənglərlə təmsil olunmuşdur. Bunların içərisində küpələr, kasalar, badyalar, çayniklər mühüm yer tutur.

Küpələr formasına görə dörd tipə bölünür. Birinci tip küpələr dar boğazlı və qabarıq gövdəlidir (şəkil 63, 1-2, 4; 64, 1, 2). I tip küpələrə Dəmirçi, Sədərək və digər abidələrdən tapılmış qabları aid etmək olar. Sədərək qədim yaşayış yerindən tapılan küpələrin əksəriyyəti şar gövdəli olub, ağız kənarı xaricə doğru qatlanması ilə fərqlənir. Bu qabların üzərində yapma və cızma üsullarla həndəsi motivli naxışlar çəkilmişdir. İkinci tipə şarşəkili, qısa boğazlı küpələr daxildir (şəkil 64, 3-7). Bu tip küpələrə Şortəpə keramikasında rast gəlinir. Sədərəkdən tapılan küpələr çərtmə ornamentlə naxışlanmışdır (şəkil 64, 7). Buradan aşkar edilən küpələrdən birinin üzəri bəzəksizdir, boğazı ilə gövdəsini birləşdirən qulpa və novşəkili çıxıntılı ağıza malikdir. Hündürlüyü 27,4 sm, gövdəsi 21,3 sm, oturacağı 3,7 sm-dir (İnv. № 105). Dəmirçi nekropolundan tapılan küpə dar boğazlı, şargövdəli və bəzəksizdir (şəkil 86). Gövdəsinin boğaza yaxın yerində - çiyin hissəsində Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti üçün spesifik olan göbələkvari çıxıntı yerləşir. Hansı ki, bənzərləri Xaçbulaq (134, c.27-42) və digər abidələrdə aşkar edilmişdir. Qabın ağızının bir hissəsi sınsa da, formasını qoruyub saxlayıb. Belə ki, qabın ağız hissəsi azacıq geriye qatlanmış formadadır. Küpənin hündürlüyü 45 sm, gövdəsinin diametri 35 sm, oturacağının və ağızının diametri 25 sm-dir. İkinci küpə qara və qonur rəngdə olub gövdəsindən üç sıra dairəvi xətlər keçir. Hündürlüyü 16 sm, gövdəsinin diametri 17 sm-dir (inv. № 106). Üçüncü tip küpələrin gövdəsi bikonik formalıdır (şəkil 63, 10; 67, 3-4, 6). Onların ağızının kənarı yana qatlanmışdır. Dördüncü tip küpələr geniş ağızlıdır (şəkil 64, 6). Küpələrin bəziləri cızma ornamentlə naxışlanmışdır.

Kasalar. Arpaçay vadisində bu qabların müxtəlif çeşidləri aşkar edilmişdir. Onları formasına görə iki tipə bölmək olar. Birinci tipə dəyirmi oturacağı malik konusvari formalı kasaları aid etmək

olar. Onların bəzisinin ağzının altı batıq xətlə əhatə olunmuşdur (şəkil 67, 2, 7, 9-11). Bəzi kasaların ağzının kənarı xaricə doğru köbəlidir (şəkil 66, 4). Bənzərləri Kolanıdan (10, s. 110-111, şəkil 26, 12, şəkil 27, 1), Aşağı Daşarx (10, s. 19, şəkil 6, 1-2), Zeyvədən (10, s. 19, şəkil 6, 8-10), Bayəhməddən (52, s. 27, şəkil 8, 6), Haqqıxlıqdan (52, s. 95, şəkil 41, 2) və Sədərəkdən (57, s. 148, 3) məlumdur. Dəmirçi nekropolundan tapılmış sarı-çəhrayı rəngdə gildən hazırlanmış, konusvari quruluşa malik olan kasa ağız hissəyə doğru genişlənir. Digər kasalardan fərqli olaraq oturacağında ayağabənzər və üçbucağı xatırladan iki çıxıntısı var. Kasanın hündürlüyü 17 sm, ağzının diametri 15 sm-dir (şəkil 87). Digər kasa oval oturacağa malik olmaqla qara-qəhvəyi rəngdədir (şəkil 89).

İkinci tip kasalar qabarıq gövdəli olub, ağız hissədə bir qədər içəri yığılmışdır. Ağzının kənarı köbəlidir (şəkil 67, 5-8). Bu tip kasalar Erkən Dəmir dövründə və Dəmir dövrünün sonrakı mərhələlərində geniş yayılmışdır (şəkil 87). Bənzərləri Sədərəkdən (57, s. 158, 4), Oğlanqaladan (10, s. 123, şəkil 39, 4-6) Qurdağ və digər abidələrdən məlumdur.

Üçüncü tipə bikonik formalı kasalar aiddir (şəkil 65, 1). Qabarıq gövdəli bəzi kasaların ağzının kənarı yana qatlanmışdır (şəkil 65, 3). Bənzərləri Sədərəkdən (52, s. 146, şəkil 10, 1), Kolanı nekropolundan (10, s. 107-108, şəkil 23, 11, şəkil 24, 5), Sarıdərədən (10, s. 95, şəkil 11, 16), Qalacıqdan (10, s. 88, şəkil 4, 9) və digər abidələrdən aşkar edilmişdir.

Dördüncü tip kasaların gövdəsi konusvari olub, ağız hissədə bir qədər içəri yığılmışdır. Onların ağzının altı bir, bəzən isə bir neçə batıq zolaqla əhatələnmişdir (şəkil 65, 2, 5). Bu tip kasaların bənzərləri Sədərəkdən (57, şəkil 10, 2-5), Sarıdərədən (10, s. 93, şəkil 9, 8), Haqqıxlıqdan (10, s. 103, şəkil 19, 2), Şərurun digər abidələrindən (10, s. 90, şəkil 6, 9) məlumdur.

Beşinci tip kasalar qabarıq gövdəli olub, ağız hissədə bir qədər içəri yığılmışdır (şəkil 65, 4). Ağzının kənarı xaricə doğru çıxıntılıdır.

Badyalar. Dəmirçi nekropolundan aşkar edilmiş badya qara rəngli, geniş ağızlıdır. Qabın ağız hissəsi azca içəriyə doğru yığılmışdır. Şarşəkilli formada olan gövdənin yuxarı yarısında dövrələmə və üçqatlı, ziqzaqa bənzər naxışlar salınmışdır. Naxışlardan bir balaca yuxarıda isə üfüqi istiqamətdə çıxıntı xatırladan yastı qulp yerləşir. Qulpların hər ikisində şaquli istiqamətdə açılmış deşiklər güman ki, asmaq məqsədi daşmışdır. Qabın hündürlüyü 30 sm, gövdəsinin diametri 25 sm, ağzının diametri 20 sm, oturacağıın diametri isə 18 sm-dir (şəkil 90). Bu tipli qablar Qarabulaqdan (şəkil 67, 5, 7-8), Dizə və Daşarxdan da aşkar edilmişdir (şəkil 91-93). Qeyd etmək lazımdır ki, üzərlərindəki basma naxışlar onları digərlərindən fərqləndirir. Dəmirçi nekropolundan tapılan qara rəngli badyanın fraqmentləri üzərində basma naxışdan əlavə üfüqi istiqamətdə yerləşmiş şüa şəkilli naxışlara da rast gəlinir (şəkil 94).

Çayniklər. Son Tunc və İlk Dəmir dövründə bu qabların istehsalı genişləndirilmişdir. Əvvəlkilərdən fərqli olaraq, yeni çayniklərin boğaz hissəsində hündürlük müşahidə edilir. Şortəpədən aşkar edilən çaynikin lülək hissəsi boğazına çatsa da ağız hissəsindən qısadır. Gövdəsindən yuxarıda yerləşdirilmiş balaca qulpu üfüqi istiqamətdə incə formada deşilmişdir. Qabın üzərində torşəkilli və şüaşəkilli ornamentlərlə naxışlanmış üçbucaqlar çəkilmişdir (şəkil 62, 3). Qeyd edək ki, Oğlanqaladan da çaynik tipli qabların lüləkləri tapılmışdır. Qarabulaqdan üzə çıxarılan çaynik bir qədər fərqli quruluşa malik olması ilə diqqəti cəlb edir (10, s. 90, şəkil 6, 6). Şortəpə tapıntısından fərqli olaraq, hündür və dar boğaza malikdir. Qulpu sındığından quruluşunu müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Üzərində boğazından gövdəsinə doğru şüaşəkilli üçbucaqlar çəkilmişdir (şəkil 62, 1). Yeri gəlmişkən

qeyd etmək lazımdır ki, bu cür şüaşəkili ornamentlər Naxçıvanın Tunc və Dəmir dövrü mədəniyyəti üçün xarakterikdir (27, s. 155, tablo 15, 3).

Nimçələr. Dəmirçi nekropolundan aşkar edilmiş nimçə sınsa da ümumi quruluşunu qoruyub saxlamışdır. Əsasən dayaz seyin formasında olub, kənarları azacıq yuxarıya qatlanmışdır. Qabın üzərində dalğavari naxışlar salınmışdır (şəkil 97).

Parç tipli qablar. Bu qabların bir qismi hündür olub, aşağıdan yuxarıya doğru genişlənir (şəkil 66, 3). Gövdəsi ortada bir qədər çökükdür. İkinci parç qabarıq gövdəlidir. Ağzı genişdir. Ağzının kənarı azacıq xaricə qatlanmışdır (şəkil 66, 2). Onun boğaz hissəsindən dövrələmə 9 paralel xətt keçir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür paralel bəzək xətləri ayrı-ayrı fraqmentlərdə də ifadə edilmişdir (şəkil 66, 1). Bu tip qablar Sədərəkdən aşkar edilmişdir (57, s. 150, şəkil 13, 2-3).

Qədəh tipli qab bir nümunə ilə təmsil olunur. Oturacaqdan boğaza doğru tədricən daralaraq və boğaz hissədə xəfifcə içəriyə doğru meyillənərək ağız hissədə genişlənmişdir (şəkil 62, 2). Bu qab Qarabulaq nekropolundan aşkar olunmuşdur (10, şəkil 6, 7).

Son Tunc dövrünün keramikası üzərindəki qulplar da maraqlıdır. Onlar qabların tam ağız hissəsində üfüqi formada (şəkil 67, 9-10), gövdə hissəsində isə ilgəkşəkili formada qalmışdır (şəkil 67, 3). Qeyd etmək lazımdır ki, Arpaçay vadisinin Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü keramikası Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan üçün xarakterikdir.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, Son Tunc dövründə tərəqqi kulminasiya nöqtəsinə çatmış və sinfi təbəqələşmə güclənmişdir. Bu dövrdə yeni tayfa ittifaqları və dövlətlər yaranmışdır. Təbii ki, bu proses üçün zəmin daha əvvəl yaranmışdır. Bu mövzuya müxtəlif aspektdən yanaşmaq mümkündür. Son Tunc dövrünün mənşəyi haqqında suallara keramikanın köməyi ilə aydınlıq gətirmək olar. Ehtimal ki, Kür-Araz mədəniyyəti tayfaları həyatlarını Orta Tunc dövründə kompakt halda Azərbaycanın şimal rayonlarında davam etdirmiş və Orta Tunca aid Qarabağ mədəniyyətinin əsasını qoymuşlar. Hesab etmək olar ki, Son Tunc dövrünün boz rəngli keramikasının əsasını məhz bu mədəniyyət qoymuşdur. Tədqiqatlar bəzi yaşayış yerlərində Boyalı qablar mədəniyyətinin az olduğunu, hətta olmadığını göstərir. Belə abidələrdə Kür-Araz mədəniyyəti Orta Tunc dövrü ilə qovuşur. Bunu əsas götürən tədqiqatçılar haqlı olaraq hesab edirlər ki, Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə Azərbaycanda yayılan arxeoloji mədəniyyət, bilavasitə Kür-Araz mədəniyyətinin davamıdır (13, s. 237). Bunu hər iki dövrə aid keramikanın hazırlanma texnikasında və formasında görmək olar. Digər tərəfdən, Orta Tunc dövründə Azərbaycanın cənub rayonlarında boyalı qabların yayıldığı bir zamanda, şimal rayonlarında, o cümlədən Arpaçay vadisinin bir qrup yaşayış yerlərində Kür-Araz mədəniyyəti öz hakimiyyətini sürdürmüşdür. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Şortəpə abidəsində boz-qara rəngli qablar digərləri ilə müqayisədə hiss ediləcək bir üstünlüyə sahib olmuşdur. Bu vəziyyət Cənubi Qafqazın Trialeti abidəsinin bəzi kurqanlarında da müşahidə olunmuşdur (114, s. 51-60). Mil düzündə Üzərliktəpə abidəsi istisna olmaqla eyni vəziyyət mövcud olmuşdur. Belə görünür ki, Kür-Araz mədəniyyəti öz varlığını Orta Tunc dövründə davam etdirərək, e.ə. II minillikdə yeni bir mədəniyyətin yaranmasına təkan vermişdir. Hər iki mədəniyyətin bir-birinə diffuziyası özünü daha çox keramika nümunələrində büruzə vermişdir (160, s. 37). Şortəpə abidəsində çaynik tipli qabların həm boyalına, həm də boyasızına rast gəlinməsi bu fikri təsdiq edə biləcək faktlardan sadəcə biri hesab edilə bilər. Belə faktlar hər iki mədəniyyətin türkmənşəli xalqlardan qaynaqlandığını düşünməyə əsas verir.

III FƏSİL. ƏHALİNİN MƏŞĞULİYYƏTİ, İCTİMAİ QURULUŞU VƏ İDEOLOGİYASI

3.1. Arpaçay vadisi tayfalarının məşğuliyəti

Araşdırmalar göstərir ki, Arpaçay vadisi təbii-coğrafi şəraiti və məhsuldarlığına görə sıx məskunlaşdırılmış ərazilərdən biri olmuşdur. Münbit torpaqlar, şirin su mənbələri, zəngin metal yataqları, yerli əhalinin empirik biliyi, qədim şərq xalqları ilə mədəni-iqtisadi əlaqələrin olması əhalinin məşğuliyəti və ideologiyasında öz əksini tapmışdır. Əhalinin məşğuliyəti də coğrafi mövqeyə uyğun olaraq formalaşmışdır. Arpaçayın yuxarı axarında ovçuluq və maldarlıq, aşağı axarında isə əkinçilik üçün əlverişli şərait olmuşdur. 2001-2008-ci illərdə Ovçulartəpəsi yaşayış yerində aparılan qazıntılar nəticəsində əldə edilən taxıl dənələri, osteoloji qalıqlar, dən daşları, həvəng-dəstələr və təsərrüfat quyuları göstərir ki, əkinçilik burada başlıca təsərrüfat sahəsi olmuşdur. Buradakı eneolit evlərindən döşəməyə basdırılmış təsərrüfat küpləri tapılmışdır. Böyük ehtimalla, bu küplərin içərisində taxıl ehtiyatı saxlanılmışdır. Bəzi evlərin içərisində təsərrüfat quyuları düzəldilmişdir. Əhalinin ərzaq ehtiyatını saxlaması üçün ayrıca təsərrüfat-məişət binalarının olması yüksək əkinçilik mədəniyyətindən xəbər verir. Uzunsov anbar və ya təsərrüfat binasının döşəməsində ərzaq ehtiyatının saxlanması üçün iri küplərin basdırılması taxılçılığın önəmli yer tutduğunu göstərir. Taxılçılığın klassik növü sayılan arpa və buğda əhalinin həyat mənbəyi olmuşdur. İnformatorların məlumatına görə arpa güclü və dözümlü zoğlara malik olduğu üçün yabani torpaqlarda əvvəlcə onu əkərmişlər ki, taxılın inkişafına mane olan çayırı kəssin. Təmizlənmiş torpağa buğda əkilərmiş. Arpa qayğı tələb edən bitki olmadığından dəmyə əkinçiliyində də ondan geniş istifadə edilmişdir. Çayın sahilində, yamaclarda çox olduğu üçün suyun üzərində çox vaxt onun toxumları axarmış. Bəlkə də buna görə çay öz adını da burdan götürmüşdür. Bu dövrün əmək alətləri əsasən daşdan, sümük və metaldan hazırlanmışdır. Tuncun kəşfi əkinçilik və maldarlığın yeni mərhələyə qədəm qoymasına, texniki tərəqqinin yüksəlməsinə, məhsuldarlığın artmasına rəvac vermişdir.

Arpaçayın Arazla qovuşduğu nisbətən düzənlik ərazilərdə (Ərəbyengicə, Xələc, Aşağı Daşarx, Şortəpə və s.) əkinçilik geniş yayılmışdır. Tunc dövründə Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, Arpaçay vadisində də əkinçilik coşqun inkişaf dövrü keçirmişdir. Dəmyə və süni suvarmaya əsaslanan xış əkinçiliyi tətbiq edilmişdir. Aşağı Daşarx yaşayış yerindən tapılan qonur rəngli araba təkəri modeli təsərrüfatda qoşqu qüvvələrindən istifadə edildiyindən xəbər verir. Tədqiqatlar zamanı bəzi yaşayış yerlərindən üzə çıxarılan araba təkəri modelləri bu fikri isbatlayır (şəkil 100). Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür təkər modellərinə Ovçulartəpəsi yaşayış yerinin materialları arasında da rastlanılmışdır (şəkil 50, 3, 10-13). Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə təkər modelləri hələ İlk Tunc dövründən başlayaraq qoşqu qüvvəsinin tətbiq edildiyini göstərirdi (150, s. 122; 4, s. 65; 56, c. 142; 144, c. 110). I Maxta yaşayış yerindən (4, s. 65), Göytəpədən (164, tablo V, 1188, 1193) tapılan öküz fiqurları bu dövrdə qoşqu alətlərindən sıx-sıx istifadə edildiyindən xəbər verir. Lakin öküzdən arabaya qoşmazdan əvvəl də təsərrüfatda geniş istifadə edilmişdir (96, s. 298; 113, c. 320). Öküz fiqurlarına sitayiş də, yəqin ki, onların təsərrüfatdakı mövqeyi ilə bağlı olmuşdur.

Taxılçılığın inkişafını dən daşlarının çoxluğundan da müəyyənləşdirmək olur. Bu tip alətlərə demək olar ki, vadinin əksər yaşayış yerlərində rast gəlmək mümkündür. Taxılçılıqda bəzi yerlərdə

oraqlardan istifadə edildiyi qeyd edilsə də Arpaçay vadisində qurama orağ dişləri az miqdarda qeydə alınmışdır. Hansı ki, onların analoqlarına I Kültəpə (72, s. 104-108) və II Kültəpə (150, c. 86), Üzərliktəpə (121, c. 410, şəkil 17, 1-3, 5-7), Qaraköpəktəpə (104, s. 32), Qobustan (42, s. 44-65) və başqa yaşayış yerlərində rast gəlinmişdir. 1984-1986-cı illərdə aparılan tədqiqatlar nəticəsində Ərəbyengicədən dən daşları, sürtkəc və təsərrüfat qabları tapılmışdır. Torpağın münbitliyi, su mənbələrinə yaxın olması üzümçülüğün və bağçılığın inkişafına zəmin yaratmışdır. 1988-1989-cu ildə V.B. Baxşəliyevin Oğlanqalada apardığı araşdırmalar zamanı xeyli üzüm çəyirdəyi tapılmışdır. Üzüməzən daşlardan məhz bu sahədə istifadə edilmişdir (94, s. 106-120). Ehtimal ki, Araz və Arpaçay daşan zaman məhsuldar torpaq layları yaranmış, nəticədə isə əkinçilik, üzümçülük və bağçılıq kimi müxtəlif təsərrüfat sahələri intişar tapmışdır.

Ovçuluq da yerli tayfaların əsas məşğuliyyət sahəsi kimi geniş yayılmışdır. Xələc yaşayış yerindən tapılan primitiv üsulla obsidiandan hazırlanmış ox ucluqları bu fikri təsdiq edir. Qazıntılar zamanı əldə edilən osteoloji qalıqlara əsasən təsərrüfatda iribuynuzlu və xırdabuynuzlu heyvanların əsas yer tutduğunu qeyd etmək olar. Bununla belə, yerli tayfalar balıqçılıqla da məşğul olmuşlar. Təbii ki, Arpaçayın bol suyu buna zəmin yaratmışdır. Ovçulartəpəsi yaşayış yerinin 8051 nömrəli çuxurundan aşkar edilən balıq sümüklərinin çoxluğu göstərir ki, balıqçılıq dietanın əsas sahələrindən biri olmuşdur. Eyni zamanda I kvadratdan üzə çıxarılan sümükdən hazırlanmış qarmaq burada balıq tutma praktikasının inkişaf etdiyini göstərir (18, s. 18-19).

İlk Tunc dövründə maldarlıq inkişaf edərək əkinçilikdən ayrılmış, bir qədər sonra isə yeni otlaq sahələrinin axtarılması ilə baş verən yerdəyişmələr yarımköçəri maldarlığın sürətli inkişafına səbəb olmuş, əhali Qərbi Azərbaycan, Şərqi Anadolu, Gürcüstan, Suriya və Fələstin istiqamətində yayılmışdır (5, s. 24). Bununla əlaqədar iribuynuzlu mal-qaraya tələbat artmışdır. At və öküz təsərrüfatda mühüm yer tutduğundan onların kiçik bütələri də incəsənət əsərlərində özünəməxsus mövqə qazanmışdır (5, s. 67). Atın əhliləşdirilməsini Hind-Avropaya bağlayan bəzi tədqiqatçıların (149, s. 30) illüziya xarakterli fərziyələri Əliköməktəpə (129, c. 56), Şahtaxtı (70, c. 42) tapıntıları, qayaüstü rəsmlər (10, s. 182), I Maxta, I Kültəpə və II Kültəpə abidələrindən əldə edilən xeyli miqdarda heykəl, at sümükləri və digər tapıntılarla əməli surətdə təkzib edilmişdir.

Tunc dövründə Arpaçay vadisində üzümçülük və bağçılıq da müəyyən qədər geniş yayılaraq inkişaf etmişdir. Təbii ki, bu proses Azərbaycanın digər bölgələri ilə-Qarabağ, Ağdam, Zəngilanla (76, 21; 117) əlaqədar surətdə tərəqqi etmişdir.

Arpaçay vadisi tayfaları sənətkarlıqda da nailiyyətlər əldə etmişlər. Buradakı yaşayış yerlərindən əldə edilmiş müxtəlif çeşidli boz, çəhrayı astarlı anqoblanmış qablar eyni zamanda yaxşı cilalanması ilə diqqəti cəlb edir. Aşağı Daşarx yaşayış yerindən əldə edilən badya, banka, yağdan, parç və nalşəkilli ocaq qurğusu əhalinin məişətində dulusçuluğun mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. Ovçulartəpəsi yaşayış yerindən üzə çıxarılan materiallar burada daşışlənə, sümükişlənə, dulusçuluğun geniş yayıldığını göstərir. Buradakı tapıntıların əksəriyyətini məişətdə istifadə edilən qabların hissələri, keramika, yağdan, manqal qalığı, təkər modeli təşkil edir (13, s. 132-134; 18, s. 3-20). Bu faktlar vadidə sənətkarlığın hələ Eneolit dövründə formalaşdığını, Tunc dövrünün bütün mərhələləri daxil olmaqla uzun bir inkişaf yolu keçdiyini göstərir. Deməli, Arpaçay vadisində e.ə. V-III minilliklərdə dulusçuluq sənətinin coşqun inkişafı baş vermişdir. Və bu sənətin inkişafında keyfiyyətli gilini seçilməsi və bişirilmə amili mühüm rol oynamışdır (148, c. 97). Bu fikirlər eyni ilə Ovçulartəpəsi və Xələc keramikasına da aid edilə bilər. Buradan tapılan cilalanmış çəhrayı astarlı Kür-Araz qabları

özündən əvvəlki saman qarışıqı olan daraqvari naxışlanmış Eneolit qablarının təkmilləşdirilməsinin məhsulu və nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır (12, s. 54-60; 5, s. 24). Bu proqres özünü boyalı keramikanın timsalında daha aydın formada biruzə verir. Şərur rayonundan aşkar olunan boyalı qabların özü də iki böyük qrupda birləşir: monoxrom, polixrom.

Monoxrom boyalı qablar Naxçıvan abidələrində, o cümlədən Arpaçay vadisində tez-tez təsadüf edilən dalğalı və düz xətlər, üçbucaq formasında həndəsi naxışlarla bəzədilmiş və Cənubi Qafqazın digər keramika məmulatları içərisində də rast gəlinir. Xüsusilə Şərqi Anadolu, Mil-Muğan, Urmiya hövzəsi, Göyçə hövzəsi, Gürcüstanın Trialeti kurqanlarından aşkar edilən dulusçuluq materiallarının naxışlanma motivləri Naxçıvan (68, s. 51-62) və Arpaçay keramikası üzərindəki motivləri sanki təkrarlayır. Bu, Naxçıvanın, o cümlədən Arpaçay vadisinin mərkəz rolu oynadığını təsdiq edir.

Polixrom tipli boyalı qablar Arpaçay vadisinin Yaycı, Şortəpə kimi abidələrində daha çox aşkar edilmişdir. Bunların analoqları Şərqi Anadolu və Urmiya hövzəsində geniş yayılmışdır (68, s. 51-60). Bəzi tədqiqatçılar boyalı qabların Naxçıvanda dörd inkişaf mərhələsindən keçdiyini (27, s. 43-89), digərləri isə aralıq mərhələlərin də olduğunu qeyd edirlər (160, s. 33). Dizə kurqanlarından tapılan saxsı fraqmentləri (2007) boyalı qablar mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini əks etdirir. 2008-ci ildə bu tapıntılara çaxmaqdaşından hazırlanmış kəsici alət və küpə tipli saxsı qablar əlavə olunmuşdur. Bu tapıntılar e.ə. III-II minilliklərdə dulusçuluqda boyalı qabların xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini, eyni zamanda geniş yayıldığını göstərir.

Arpaçay vadisində gümüş yataqlarının olması metallurgiyanın inkişafı üçün zəmin hazırlamışdır. 2008-ci ildə Ovçulartəpəsində qazıntılar zamanı VI və XII kvadratlardan əldə edilən qurğuşun filizinin qalıqları burada metalışləmənin inkişafından xəbər verir. Şübhəsiz ki, lazım olan filiz Gümüşlü yatağından əldə edilir və müxtəlif çeşidli alətlərin hazırlanmasında istifadə edilmiş. Gümüşlü filiz yatağı Naxçıvan MR-ın Şərur rayonunda, Arpaçayın sol sahilində-daha konkret desək 1100-1200 metrlik məsafədə yerləşmişdir. Bu yataq Naxçıvanın şimal-qərb hissəsini əhatə etmiş, Dan yeri və Sədərəklə birlikdə vahid metallurgiya sahəsi təşkil edirdi (90, s. 20). Gümüşlü yatağından əldə edilən filizin spektral analizi göstərir ki, onun tərkibində 0,04-0,65% sürmə, 0,22-0,03% gümüş, 0,07-0,25% sink, 0,03% dəmir olmuşdur (86, c. 10-21). 2007-ci ildə aparılan tədqiqatlar zamanı səkkizinci kvadratda xeyli mis filizi qalığı, yeddinci kvadratda hazır metal əşyalar və metal iynə parçalarının tapılması yerli sakinlərin metal emalı ilə yaxından tanış olduğunu, eyni zamanda toxuculuq sənətinə yiyələndiklərini göstərirdi. Yaşayış yerində Eneolit dövrünə aid qızıl boyunbağının tapılması artıq zərgərliyin də müstəqil sənət kimi formalaşmasından irəli gəlirdi. Lakin Arpaçay vadisində qızıl əşyalara Qızılburun (153, c. 3-15), Şahtaxtı (72, c. 56; 27, s. 70-82) nekropollarında olduğu miqdarda rast gəlinmir. Bu da müxtəlif amillərlə bağlı ola bilər. Vadidə aşkar edilən abidələrin qarət edilməsi ehtimalı daha böyükdür, yaxud zəngin məzarlarının azlıq təşkil etməsi.

Yerli tayfalar içərisində tədricən zərgərliyin müstəqil bir sənət kimi formalaşdığını Ovçulartəpəsindən tapılan qızıl boyunbağı, Sədərək yaşayış yerindən əldə edilən əqiq və pastadan doğrama üsulu ilə düzəldilmiş 30 ədəd muncuq, Dəmirçi nekropolundan tapılan sırğa, biləzik və muncuqlar, və başqa incəsənət nümunələrinin timsalında izləmək mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür aksesuarlar qədim Şərqdə geniş yayılmışdır və mədəni-iqtisadi əlaqələrin inkişafından xəbər verir. Ovçulartəpəsindən aşkar edilən amuletin üzərindəki qayıq təsviri də Yaxın Şərq təsvirləri ilə oxşarlıq təşkil edir.

Yerli tayfalar zəngin memarlıq təcrübəsi toplayaraq bunu yaratdıqları tikintilərdə tətbiq etmişlər. Ovçulartəpəsi, Oğlanqala və başqa yerlərdəki arxitektura qalıqları bu fikri təsdiq edir. Əvvəllər tikintidə işlədilən möhrə, daş və çiy kərpic sonralar daha möhkəm vasitələrlə təkmilləşdirilmiş və nəticədə möhtəşəm qala divarları, dairəvi, dördkünc evlər meydana gəlmişdir. Eyni zamanda əkinçilikdə suvarma kanallarının çəkilməsi və hələ də qalıqlarının qalması Arpaçay vadisi tayfalarının tikinti vərdislərinin yüksək səviyyədə olmasından xəbər verirdi.

3.2. Arpaçay vadisi tayfalarının ictimai quruluşu

Sivilizasiyanın beşiyi sayılan Yaxın Şərqi ictimai quruluşunda baş verən dəyişikliklər tədricən Arpaçay vadisində və onun vasitəsi ilə qonşu ərazilərdə, o cümlədən Naxçıvanda, Zaqafqaziyada da özünü göstərirdi. İctimai quruluşu müəyyənləşdirmək üçün ən yaxşı mənbə qəbir abidələri və tikinti qalıqlarını hesab etmək olar. Bu sahədə Arpaçay vadisinin Tunc dövrü abidələri mühüm rol malikdir. Çünki, ictimai bərabərsizliyin rüşeymləri məhz bu dövrdə meydana çıxmışdır. Məlum olduğu kimi, Tuncun meydana çıxması ictimai quruluşda böyük çevriliş yaratmış, əkinçilik, maldarlıq, metallurgiya, dulusçuluq, ev sənətkarlığının inkişafı sürətlənmiş və təbii ki, bununla əlaqədar olaraq əmək məhsuldarlığı da artmış, həmçinin Erkən Tunc dövrünün spesifik cəhəti olan patriarxal münasibətlər formalaşmışdır. Bu prosesdə xış əkinçiliyinin meydana gəlməsi, eyni zamanda yarımköçəri maldarlığın özünəməxsus rolunu oynamışdır. H.F. Cəfərov (24) patriarxal münasibətlərin yaranmasını ilk ictimai əmək bölgüsünün meydana gəlməsi ilə izah edərək yazırdı ki, daha çox fiziki güc tələb edən xış əkinçiliyi mədəşahlığın (anaxaqanlığının) padəşahlıqla (ataxaqanlığı) əvəz olunmasına şərait yaratmışdır (160, s. 27). Bu dövrün yaşayış evlərinin kiçik həcmli olması 2-3 ailədən ibarət patriarxal kollektivlərin formalaşdığını göstərirdi (11, s. 38; 140, c. 55-56). İri ictimai binaların, ümumi taxıl quyularının, kollektiv dəfnətin meydana çıxması məhz bu prosesin nəticəsi idi. Ümumi yığıncaqların keçirildiyi ictimai binaların meydana çıxması ictimai idarə təşkilatlarının olduğunu göstərirdi. Bu özünü ilkin dövlət qurumları formasında da göstərmişdir (11, s. 38; 72, s. 229; 150, s. 25).

Qeyd etmək lazımdır ki, Tunc dövrünün bütün mərhələlərində yerli tayfalar öz yaşayış yerlərini tərk etməmiş, daha da sıxlaşmışlar. Yaşayış yerlərinin çox təbəqəli olması bu fikri təsdiq edir.

Orta Tunc dövründə cəmiyyətdə sosial bərabərsizlik dərinləşmiş, ikinci böyük əmək bölgüsü meydana çıxmışdır. Arpaçay vadisində yerləşən abidələrin əksəriyyətindən tapılan keramika məmulatları sübut edir ki, dulusçuluq yerli tayfaların məişətində müstəsna rol malik olmuşdur (17, s. 27; 27, s. 133-135; 160, s. 29). Xələcdən tapılan boyalı və boyasız keramika nümunələri göstərir ki, yerli əhalinin əkinçilik mədəniyyəti bütün mərhələlərdə Yaxın Şərqlə əlaqəli şəkildə inkişaf etmişdir (56, s. 83-84). Bu əlaqə təkcə əkinçiliklə məhdudlaşmır, sənətkarlıq məmulatlarının mübadiləsində də özünü göstərmişdir. Sənətkarlığın coşqun inkişafı əmtəə mübadiləsinin inkişafı üçün stimül yaratmış, nəticədə insanlar arasında təbəqələşmə güclənmişdir. Bunu qəbir abidələrinin konstruksiyasında, arxitektura qalıqlarının timsalında izləmək mümkündür. Bəzi yaşayış yerlərinin çoxotaqlı olması və qala divarları ilə əhatə olunması, tayfa başçılarına məxsus qəbirlərin qiymətli avadanlıqlarla zəngin olması sosial bərabərsizliyin mövcudluğundan xəbər verirdi. Bu proses əhalinin məskunlaşmasında da özünü ciddi şəkildə göstərirdi: tayfa başçılarının evləri narınqalada-yaşayış məskənlərinin mərkəzində

yerləşdiyi halda, istehsalçıların evləri qala divarlarından kənarında salınmışdır. Təbəqələşmə dərinləşdikcə yoxsullaşmış ailələr varlıqların əsarətinə düşmüş, bəzən isə qula çevrilmişlər. Yerli əhalinin müflisləşmiş hissəsindən duz və gümüş mədənlərində, təsərrüfat işlərində və kanalların qazılmasında istifadə edilmişdir (27, s. 135). Oğlanqalanın ətrafında çəkilməmiş Qalacıqarxı və Fərhadarxı, o cümlədən Naxçıvan duz mədənləri ucuz, çox vaxt isə pulsuz işçi qüvvəsinin ən sıx tətbiq edildiyi yerlər ola bilərdi (78, s. 164). Naxçıvan ərazisində, o cümlədən Arpaçay vadisində qeydə alınmış siklopik tikililər on minlərlə işçi qüvvəsinin səyi nəticəsində ucaldıla bilərdi. Bu tikililərə sərf olunan əmək bütövlükdə Misir ehramlarına sərf olunan əməkdən geri qalmırdı (179).

Qeyd etmək lazımdır ki, məhsuldar qüvvələrin artması iqtisadiyyatın inkişafını sürətləndirməklə bərabər problemlər də gətirmişdir. Belə ki, tayfalararası ziddiyyətlər güclənmiş, işğal təhlükəsinin artması silah növlərinin, müdafiə qurğularının yaranması ilə nəticələnmişdir (28, s. 35). Bu isə iri tayfa ittifaqlarının yaranması ilə müşayiət olunurdu. V.H. Əliyev tayfa ittifaqlarının formalaşdığı bölgələr içərisində Arpaçay, Naxçıvançay, Gilançay, Əlincəçay hövzələrinin mühüm rol oynadığını qeyd edərək yazır ki, iri tayfa ittifaqlarından biri Şərur düzənliyində yaranmış, mərkəzi isə Oğlanqala olmuşdur (26, s. 121; 78, s. 163). Bu dövrün yaşayış məntəqələri müdafiə divarları ilə qorunmaqla yanaşı əlçatmaz yüksəkliklərdə salınması ilə xarakterikdir. Oğlanqala abidəsi məhz bu cür təbii mühafizə mövqeyində yerləşməsi ilə fərqlənir. O.H. Həbibullayev (72, s. 255) Oğlanqalanın ətrafındakı müdafiə divarlarını tayfalararası ziddiyyətlərin artması və qarətçi hücumların çoxalması ilə izah etmişdir. Hansı ki, bu cür qurğulardan Çalxanqala (61, s. 29-30, şəkil 17-18), Qazançı qalası (61, s. 30), Şahtaxtı (73, s. 23-24) və II Kültəpədə (27, s. 135, şəkil 4; 72, s. 30-34) eyni məqsədlə istifadə edilmişdir. Yüksək dağ yerlərində məskunlaşma yaylaq maldarlığının inkişafına, eyni zamanda yeni metal mədənlərinin aşkar edilməsinə şərait yaratmışdır. Bu proses sənətkarlığın müstəqil sahəyə çevrilməsi üçün zəmin hazırlamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə dulusçuluq ön sıralarda dayanmışdır. Ərəbyengicədən əldə edilən arxeoloji materiallar içərisində küpə, kasa, çölmək və s. keramika növlərinin üstünlük təşkil etməsi bu fikri təsdiq edir. Maraqlıdır ki, ictimai quruluşdakı dəyişiklik sənətkarlığa da sirayət etmişdir. Sadə üslubda hazırlanan qablar 60% təşkil etdiyi halda, içərisinə qırmızı boya çəkilənlər 11% təşkil etmişdir (78, s. 31). Təbii ki, daha çox zəhmət və professionallıq tələb edən boyalı qablar ancaq varlı ailələrə məxsus olduğundan sayca azlıq təşkil edirdi. Tədricən sənətkarların da içərisində təbəqələşmə getmişdir. Belə ki, metalişləmə ilə məşğul olan sənətkarlar xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur (98, s. 77-81). Çünki hazırladıqları məhsul üçün qiymətli və keyfiyyətli metal əldə etmək asan başa gəlmirdi. Ovçulartəpəsi, Xələc, Şortəpə və digər abidələrdən tapılan metal məmulatı Arpaçay vadisində metallurgiyanın inkişafından xəbər verirdi (173, s. 69-72, foto 14).

Orta Tunc dövründə ictimai bərabərsizliyin meydana çıxmasını boyalı qabların timsalında izləmək mümkündür. Boyalı qabların təbəqələşmə ilə əlaqəsinə aid paradoksal fikirlər də var. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar boyalı qabların əsasən varlı ailələrə məxsus olduğunu və bu istehsal növünün cəmiyyətdəki sosial təbəqələşmənin təzahürü olduğu fikrini irəli sürsə də (53, s. 272), digərləri Yayıcı, Şortəpə, Dizə kurqanlarından əldə edilən boyalı qablar nümunəsində qeyd edir ki, Naxçıvanda boyalı qablar Cənubi Qafqazın digər bölgələrindən fərqli olaraq, aşağı təbəqənin də qəbirləri üçün xarakterik olmuşdur. Sosial bərabərsizlik yalnız qəbir avadanlığının zənginliyində özünü göstərirdi (11, s. 87; 61, s. 51-62). Qəbir avadanlığındakı fərq, şübhəsiz ki, təbəqələşmənin əlaməti olmuşdur.

Son Tunc və İlk Dəmir dövründə köçmə və yarımköçmə təsərrüfatının inkişafı ilə əlaqədar hərbi demokratiya inkişaf etmişdir (27, s. 135-136; 72, s.225). Bu, Azərbaycanın cənubunda artıq formalaşmış olan dövlət qurumlarının bəlkə də rüşeym forması idi. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın cənubu ilə şimalı arasında fərq olmamışdır. Yəni, inkişafın bir qədər gecikməsi ilə bağlı fikirlər arxeoloji materiallarla təsdiq edilmir. Məsələn, Manna və Şərurda formalaşan dövlətlər Urartuya qarşı mübarizə aparmışdır. Arpaçay vadisi tayfaları da bu münasibətlərdən faydalanmış və tayfa ittifaqları ilə bərabər dövlət qurumlarının da formalaşmasına nail olmuşlar. Bunu Oğlanqaladakı siklopik tikilinin–hökmdara məxsus saray qalıqlarının timsalında izləmək mümkündür. Bu ərazidə arxeoloji qazıntılar hələlik davam etdiyindən mövzunu açıq saxlamaq daha məqsədəuyğundur. Ovçulartəpəsindəki araşdırmalar Son Eneolit dövründən başlayaraq qəbilə quruluşunun dağıldığını göstərir (173, s. 71). Bu şahzadə qəbirinin olması ilə təsdiq edilir. Hər halda gələcəkdə tədqiqatçılar bu barədə yekdil qənaətə gəldikdən sonra Arpaçay vadisində iri dövlət qurumunun yaranması haqqında qəti fikir söyləmək mümkün olacaqdır.

Beləliklə, tədqiqatlar göstərir ki, Arpaçay vadisi tayfaları Tunc dövründə yeni bir sosial dəyişiklik içərisində olmuşlar. Belə ki, əmək məhsuldarlığının artması, ictimai əmək bölgüsünün yaranması ictimai bərabərsizliyin artmasına və sinifli cəmiyyətin formalaşmasına şərait yaratmışdır. Arpaçay vadisində Erkən Tunc dövründə bu cəmiyyət tayfa ittifaqı kimi təzahür etmişdir.

3.3. Arpaçay vadisi tayfalarının incəsənəti və ideologiyası

Qədim tayfalar dini inanclarını incəsənət əsərlərində nümayiş etdirmişlər. Başqa sözlə, incəsənət ideologiyasının təzahür formalarından biri kimi meydana çıxmışdır. Məlumdur ki, qədim insanlar ilk vaxtlar anlaya bilmədikləri təbiət qüvvələrinə sitayiş etmiş və bunları müxtəlif əşyaların üzərində əbədiləşdirmişlər. Qabların üzərindəki düzbucaqlı və üçbucaqlılar insanı əhatə edən dağların, sınıq və dalğalı xətlər isə suyun, yaxud yağışın rəmzi olmuşdur (11, s. 226; 72, s. 252). Su həyat bəxş etdiyi üçün məhsuldarlıq onunla bağlı olmuşdur (2, s. 71-84). Yayı nekropolundan əldə edilən keramika bu baxımdan çox maraqlıdır. Buradan tapılan küpələrdən birinin gövdəsində üçbucaqlı, rombşəkilli həndəsi motivlər, digərinin üzərində sınıq və dalğavari xətlər yuxarıdakı fikri təsdiq edir (şəkil 61, 3, 6-7; 60, 4-5). Qeyd etmək lazımdır ki, dalğavari xətlər tətbiqi incəsənətdə tez-tez rast gəlinən motiv olduğundan bəzən «su ornamentləri», «ilan yolu» və s. kimi adlarla xatırlanır (11, s. 224; 72, s. 252-255). Etnoqrafik materiallardan göründüyü kimi, dalğavari xətlər təkcə axar suyu deyil, bərəkət və məhsuldarlığın qoruyucusu kimi ilanın da simvolu ola bilərdi (56, c. 252). Bu tipli naxışlara Xələc qədim yaşayış yerindən tapılan qablardan da nümunə vermək olar. Buradan əldə edilən boz rəngli qablardan biri üçbucaq şəkilli batıq ornamentlə, digəri dalğavari batıq xətlərlə naxışlanmışdır (şəkil 63, 7; 62, 14). Arpaçay vadisindən aşkar edilən keramika məmulatları üzərində tez-tez rastlanan bu naxışlar yerli tayfaların ideologiyasında suyun və ilanın mühüm yer tutduğunu göstərir. Bəzi saxsı parçaları üzərində sünbülşəkilli ornamentlərin olması da bolluq, bərəkət rəmzi hesab oluna bilərdi (şəkil 54, 3). Arpaçay vadisinin digər abidələrindən fərqli olaraq kəsmə, cızma naxışlara Ovçulartəpəsi yaşayış yerində az təsadüf edilir. Buradan əldə edilən keramika üzərindəki naxışlar batıq və döymələrlə təmsil olunmuşdur (16, s. 103-143).

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Tunc dövrü insanları təbiət qüvvələri ilə yanaşı, həmçinin iri və xırda buynuzlu heyvanlara sitayiş etdikləri üçün bu ideologiya onların mənəvi dünyasını

zənginləşdirmişdir (10, s. 45, 113, 126). Onlar tapındıqları varlıqları düşündükləri kimi müxtəlif materialların üzərinə köçürmüş, yaşayış yerlərində onların forma və ritualını yaratmışlar (56, s. 143). Bunu öküz başı formasında hazırlanmış ocaq qurğularının timsalında izləmək mümkündür (şəkil 37, 4, 6). Bir vaxtlar Şortəpə qədim yaşayış yerində qazıntı aparmış Ə.K. Ələkbərov bu cür ocaq qurğusuna rast gələrkən bunun öküz kultu ilə bağlı olduğunu qeyd etmişdir (4, c. 68-69). Buradan tapılan fiqurun buynuzvari çıxıntısı qırılmışdır. Buna baxmayaraq öz quruluşunu qoruyub saxlamışdır. Bəzi tədqiqatçılar buynuzvari çıxıntısı olan ocaq qurğularını «buynuzlu altarlara» müqayisə etmişlər (116, s. 70-72) Ərəbyengicədən manqal tipli ocaq qurğusunun (şəkil. 37, 13) bir hissəsinin tapılması göstərir ki, Arpaçay vadisində ocağa sitayiş ayini mövcud olmuşdur (55, s. 146, şəkil 29). Qeyd etmək lazımdır ki, Kür-Araz mədəniyyəti qablarının üzərində rast gəlinən yarımşar formalı qulplar da öküz kultu ilə əlaqələndirilir (130, s. 126). Tədqiqatçılar onların mühafizə xarakterli olduğunu göstərirlər (44, s. 55-75; 116, s. 70-72). Q.S. İsmayılovun fikrincə, malın burnuna bənzər yarımşar şəkilli qulplar od püskürən öküzün simvolu olmuşdur (103, c. 16). Arpaçay vadisinin Şortəpə yaşayış yerində bu tipli qulplar daha çox təmsil olunmuşdur. I Maxta Kültəpəsindən tapılan öküz və inək formasında hazırlanmış heyvan fiqurları daha maraqlı quruluşa malikdir. Bu fiqur təkə insanların gördüklərinin deyil, eyni zamanda zəngin təxəyyülünün məhsulu idi. Buynuzların ayparaya bənzədilməsi (şəkil 49, 25) qədim insanların məhsuldarlığı göy cisimləri ilə əlaqələndirməsinin təzahür forması hesab edilir (11, s. 203-223).

Faktlar göstərir ki, Arpaçay vadisində səma cisimlərinə sitayiş edildiyi qədər ocağa sitayiş də geniş yayılmışdır. Şortəpədən, Ərəbyengicədən və digər abidələrdən aşkar edilən manqal tipli ocaqların içərisində, bəzilərinin ətrafında müxtəlif heyvan sümüklərinə rast gəlinməsi onların dini ritual olaraq qurban vermə simvolunu ifadə etdiyinin əlamətlərindəndir. Bundan başqa bütün ocaq qurğularının yaxınlığında sitayiş əşyalarının olması da bu dövrdə ocağın müqəddəs tutulmasının sübutlarından sayıla bilər. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, qədim zamanlardan süzülüb gələn bu ənənə bu gün də aktualdır. Ocaq müqəddəsliyinin bariz nümunələrindən biri Arpaçay vadisinin ayrı-ayrı kəndlərində bu gündə yaşadılmaqdadır. Tənənəm kəndində kənd camaatının yazda və payızda elliklə kəndin kənarındakı hər ailəyə məxsus ayrıca ocaqda aş bişirərək qocalara və yaşları ötən qızlara paylaşması ocağa olan ayrıca bir inancdan xəbər verir. Bu mərasimdə uşaqlar nimçələrinə bütün ocaqlardan “aş qoy” deyərək pay aldıkları üçün artıq unudulmaqda olan bu adət də “Aşqoy” adlanır. Beləliklə, bu gün od-ocağın müqəddəs tutulmasının kökləri məhz qədim dövr inamlarına bağlıdır. Bəzən iki inancı bir arada tutmaq üçün ocaqların yanında heyvan fiqurları qoyulmuşdur ki, bu da totemizmin varlığından xəbər verir. Yerli tayfalar öz ideologiyalarını bəzən ocaq qurğuları, bəzən də qabların üzərindəki təsviri sənət nümunələri ilə ifadə etməyə çalışmışlar. Qədim tayfaların bədii təxəyyülünün inkişafı özünü daha çox boyalı keramikada göstərmişdir. Yayı, Qızılburun, Şahtaxtı, Kültəpədən tapılan monoxrom və polixrom boyalı qablar üzərindəki ornamentlər orijinal və mürəkkəb kompozisiyası ilə fərqləndiyi üçün diqqət mərkəzində olmuşdur. Tədqiqatçılar keramika məmulatları üzərində təsvir edilən quş, keçi, maral, at və insan rəsmlərinin simvolik mənə daşdığını, qədim miflərlə, insanların mənəvi mədəniyyəti ilə əlaqədar olduğunu qeyd edirlər (11, c. 75-78; 56, s. 251; 78, s. 171). V.H. Əliyevin fikrinə görə qabların naxışları insanı əhatə edən təbiətlə, onların dünyagörüşü ilə bağlı olmuşdur (78, s. 251) V.B. Baxşəliyev bu təsvirlərə bir qədər də aydınlıq gətirmiş və vəhşi heyvanların quşlara hücumunu göy aləmi ilə (zərif quşlar) qaranlıq aləmin (vəhşi quşlar) mübarizə səhnəsi kimi xarakterizə etmişdir (11, s. 206-207). Qədim Şərqi nağıllarında rast

gəlinən qaranlıqla işıq, xeyirlə şər arasında mübarizə tarixin bu əlaqədarlıq səhifələrindən süzülüb gəlirdi. Bəlkə də qabların üzərindəki təsvirlər nağıllarımızın ilk rüşeymləri idi. Yayıcdan tapılan küpə üzərindəki mənzərə bu baxımdan daha diqqətəlayiqdir: iki cərgə heyvan təsvirləri çəkilmiş qab üzərindəki birinci cərgə quş, ikinci cərgə isə maral, it, keçi və qoyun təsvirləri ilə bəzədilmişdir (şəkil 54, 1). Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür ornamentlər, həmçinin spiral, dairə, rombşəkilli, ilana bənzər naxışlar Gəmiqayada təsvirlərində və şumer işarələrində analoqlarını tapır. Bu ornamentlərin semantikasi astral təsəvvürləri özündə ehtiva edir. Tədqiqatçıların bu cür mürəkkəb kompozisiyaları Şumer mədəniyyəti ilə əlaqələndirməsi (11, s. 224) Arpaçay vadisində yaşayan tayfaların onlarla ideoloji yaxınlığından və bir-birinə olan inteqrasiyadan xəbər verir. Bəzi qabların üzərində şaquli istiqamətdə ziqzaq formalı bir neçə qatlı xətlərin çəkilməsi də təbiət hadisələrinin–şimşək çaxmasının simvolu hesab edilir (şəkil 58, 1, 4). İlk vaxtlar qayalara çəkilən sonra isə keramika üzərində tətbiq edilən və qədim tayfaların müxtəlif inanclarını əks etdirən bu cür ornamentlər hazırda xalçalarımızı bəzəməkdədir.

Qədim tayfaların ideologiyası onların dəfn adətlərində də özünü göstərir. 1969-cu ildə Dizə kurqanından aşkar edilən qəbirlər bu barədə fikir yürütməyə imkan verir. Qəbirlərdən üzə çıxarılan parç və banka tipli qablar yerli tayfaların axirət dünyasına inanclarından xəbər verir (6, s. 32). Bəzi qəbirlər istisna olmaqla Arpaçay vadisində salınan nekropolların skeletsiz olması yerli tayfaların dəfn adətlərində olan fərqliliyi nümayiş etdirir. Bu barədə bir neçə versiya irəli sürülmüşdür: Birinci versiyada belə qəbirlərin yadellilərə məxsus olması irəli sürülür və hesab edilir ki, müxtəlif məqsədlərlə buraya gələn tayfalar ölənlərini əvvəl burada dəfn etmiş, sonradan isə öz yerlərinə apardıqları üçün məzarlıqlar boş qalmışdır. Lakin bu fikir o qədər də real deyil. Çünki burada daimi olaraq yadellilər yaşamayıb, buranın yerli sakinləri də olub ki, onların da məzarlığı olmaya bilməzdi. İkinci və üçüncü versiyalar həqiqətə daha yaxındır. Belə ki, ikinci versiya burada ölüyandırma və kollektiv dəfn etmə adətinin mövcud olması faktına söykənir. Artıq bizə məlumdur ki, bu ənənə Erkən Tunc dövründə Azərbaycan ərazisində mövcud olmuşdur. Üçüncü versiya da maraqlıdır. Bu fikrə əsasən qədim tayfalar ölənləri çürümək üzrə əvvəlcə ölümlərin saxlanması üçün tikilmiş xüsusi yerlərdə saxlayır, çürüdükdən sonra isə sümüklərini iri küplərə yığaraq basdırırdılar. Belə küplərin ağzından başqa, çiyin hissəsində də xüsusi açıq yer qoyurdular ki, ölənin ruhu geri qayıda bilsin. Maraqlıdır ki, bu tipli küplər Arpaçay vadisində aşkar edilmişdir. Hər üç dəfn növü yerli tayfaların dini inanclarındakı müxtəliflikdən xəbər verir.

Arpaçay vadisi tayfalarının ideologiyasında tayfa başçısının ilahiləşdirilməsi amilinə də təsadüf edilir. Bu özünü tapılan bütələrdə də aydın göstərir (şəkil 101). Ərəbyengicə qədim yaşayış yerindən əldə edilən yuvarlaq tuf daşı üzərindəki antropomorf təsvir (şəkil 48, 2) bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır (55, s. 148, şəkil 31, 2). Şəkildə insan sifətinin əsas cizgilərinin çəkilməsi insan amilinin dəyərləndirilməsinin göstəricisi hesab edilə bilər. Tayfa başçıının ilahiləşdirilməsini kurqan qəbirlərin nümunəsində izləmək mümkündür. Məlumdur ki, kurqanlar yalnız tayfa başçılarına məxsus olmuşdur. Onların yanında yaxınlarının, xidmətçilərinin, bəzən də heyvanların basdırılması qəbirlərin böyük və hündür olmasına zəmin yaradırdı. Kurqanların kromlexlə əhatə edilməsi tədqiqatçıları tərəfindən əhalinin dini inancları ilə əlaqələndirilir. Tədqiqatçılar konsentrik dairələrin incəsənətdə və arxitekturalarda qədim tayfaların günəş sitayişinin təzahür forması olduğunu (78, c. 169) qeyd edirlər. Beləliklə, tədqiqatçıların fikirlərinə istinad edərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, dəfnlərdə dairəyə alma günəş sitayiş və tayfa başçısının ilahiləşdirilməsini göstərirdi. I Maxta Kültəpəsindən aşkar

edilən ziyarətqah, onun içərisində bir sırada düzölmüş üç büt, onların yaxınlığındakı nalşəkili ocaq qurğusu da qədim insanların inandığı tanrılara, tayfa başçılarına və əcdadlara olan inanclarının ən bariz nümunələrindəndir. Tədqiqatçılar bu ziyarətqahın qəbilə mərasimlərinin həyata keçirilməsi üçün istifadə edildiyini irəli sürürlər (4, s. 81).

Arpaçay vadisində rast gəlinən buta təsviri maraqlı naxışlardan biridir. Bu cür ornamentlərə Xələc (56, s. 154, şəkil 1) və Ovçulartəpəsi (18, s. 145, foto 32) keramikasında təsadüf edilmişdir. Bu ornamentasiya yerli incəsənətin təkmilləşdiyini göstərməklə bərabər, həm də qədim dini inanclardan hesab olunurdu. Bu təsvirin bənzərinə I Maxta Kültəpəsində də rastlanmışdır (şəkil 45, 1, 3, 7).

Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, Arpaçay vadisində yaşayan tayfalar Tunc dövründə güclü təxəyyülə, zəngin ideologiyaya və yüksək bədii zövqə sahib olmuşlar. Bu tayfalar digər türk tayfalarında olduğu kimi səma cisimlərinə, məhsuldarlıq və bərəkət ilahələrinə, ocaqlara, əcdadlara, totemlərə, axirət dünyasına inanc gətirmiş, təbiət qüvvələrini, tayfa başçılarını müqəddəsləşdirmişlər. Onlar öz inanc və ideologiyalarını qabların, məişətdə və təsərrüfatda istifadə etdikləri əşyaların üzərində əks etdirərkən öz zəngin təxəyyüllərinin məhsullarını da əlavə etməklə bir-birindən maraqlı incəsənət nümunələri yaratmışlar. Bu sənət əsərlərinin bir qisminə qonşu tayfalarla mədəni-iqtisadi əlaqənin də əlamətləri hiss olunur. Və bu əlaqələrdən vadinin tayfaları yalnız özü bəhrələnməklə qalmamış, eyni zamanda ətrafındakı tayfaların da qarşılıqlı mübadiləsinə vəsilə olmuşdur. Bu baxımdan Naxçıvanın Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqlə əlaqələrində Arpaçay vadisinin xüsusi yeri olmuşdur

3.4. Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqlə əlaqələrində Arpaçay vadisinin yeri

Bəzi tədqiqatçılar Naxçıvan adını «Dünyanı su basması haqqında əfsanə» nin qəhrəmanı Nuhun adı ilə bağlayırlar. Bu fikrin nə qədər doğru olduğunu yəqin ki, gələcək tədqiqatlar müəyyənləşdirəcək. Amma Şərq dünyası üçün xarakterik olan miflərin Naxçıvanda yayılması Naxçıvan-Yaxın Şərq əlaqələrinin intensivliyindən xəbər verir. Arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, 4000-5000 il bundan əvvəl Naxçıvan Yaxın Şərqi, eləcə də Şumer dövlətlərinin mərkəzi ilə sıx əlaqələr şəraitində inkişaf etmişdir (11, s. 272; 53, s. 290-291; 72, s. 255). O. H.Həbibullayev Naxçıvan-Şumer əlaqələrini I Kültəpə arxeoloji abidəsinin təmsalında təhlil edərək qeyd etmişdir ki, burada aşkar edilən dairəvi tikililər öz analoqlarını Şimali Mesopotamiyada, Yaxın Şərqdə, Təbriz yaxınlığındakı Yanıqtəpədə, Urmiya gölü hövzəsindəki Göytəpədə tapır (72, s. 177-204). Fərq ondadır ki, Yaxın Şərq arxitekturasında əsasən düzbucaqlı, qismən dairəvi evlərə rast gəlinir, I Kültəpədə isə dairəvi evlər üstünlük təşkil etmiş yalnız Erkən Tunc dövrünün sonunda öz yerini düzbucaqlı evlərə vermişdir (11, s. 38). II Kültəpənin qala divarlarının tikinti planına, memarlıq xüsusiyyətlərinə və möhtəşəmliyinə görə Yaxın Şərqi qədim şəhər-qalalarını xatırladığını qeyd edən tədqiqatçılar Naxçıvanın bu qədim qalasını Fələstinin İyerixon (e.ə. III-II minilliklər), Yaxın Şərqi Ur (e.ə. III m.-VI ə), Egey mədəniyyətinin mərkəzi Troya (e. ə. III-II minilliklər), hettlərin Karxemiş (e.ə. XX-VII əsrlər) Xattuşaş (e. ə. II minillik) və başqa məşhur şəhərləri və qalaları ilə müqayisə edirlər (11, s. 15).

Faktlar göstərir ki, Naxçıvanda qədim memarlıq sənəti e.ə. VI- II minilliklərdə yüksək inkişaf edərək, Qədim Şərqi sivilizasiya ocağı sayılan Yaxın Şərq ilə eyni səviyyəyə çatmışdır (11, s. 61; 53, s. 141). Mədəni-iqtisadi əlaqələr nəticəsində Naxçıvan və Urmiya əyalətlərinin əhalisi qədim Şumerlərin ilkin şəhər mədəniyyətləri ilə tanış olmuşlar. Və elə bu tədqiqatlara əsaslanaraq cəsarətlə

demək olar ki, Naxçıvanda ilkin şəhər mədəniyyətinin yaranmasında, eyni zamanda inkişafında Yaxın Şərqi özünəməxsus rolu olmuşdur. Naxçıvandakı Kültəpə, Təbriz yaxınlığındakı Yanıqtəpə və Urmiyadakı Göytəpə yaşayış yerlərinin dairəvi binalarının öz planına, tikinti xüsusiyyətlərinə görə Yaxın Şərqi Arpaçı və Gavurtəpə abidələrinin dairəvi planlı binaları ilə bənzərliyi təsadüf ola bilməzdi. Bu uzunmüddətli sıx əlaqələrin nəticəsi idi. Qədim Naxçıvan və Şumer tayfaları arasında mədəni iqtisadi əlaqələrin olmasının ən gözəl sübutlarından biri də Kültəpədən Naxçıvanın Orta Tunc dövrü üçün səciyyəvi olan mədəniyyət nümunələri ilə birlikdə Yaxın Şərqi mədəniyyəti üçün xarakterik nəfis boyalı qabların və firuzə bəzəklərin tapılmasıdır (27, s. 138; 53, s. 155). II Kültəpənin boyalı qablarının Yaxın Şərqi, Urmiya, Elam və digər qədim şəhər dulusçuluq mədəniyyətinə aid boyalı qablarla eyni səviyyədə qiymətləndirildiyini irəli sürən tədqiqatçılar Naxçıvan tayfa ittifaqının Yaxın Şərqi ölkələri ilə geniş əlaqə yaratdığını və bu əlaqələrdə yeyinti məhsullarının o cümlədən, metal yataqlarının, Naxçıvan duzunun önəmli rolu olduğunu istisna etmir (78, s. 39). Qeyd etmək lazımdır ki, II Kültəpədən və digər abidələrdən əldə edilən Yaxın Şərqi və Misir mənşəli şirli pasta muncuqlar və boyalı qab nümunələri yuxarıdakı fikri təsdiq edir. Tədqiqatçılar qeyd edir ki, Kür-Araz tayfalarının Yaxın Şərqi ölkələri ilə ticarət münasibətləri Eneolit dövründən mövcud olmuş, İlk Tunc dövründə isə daha da genişlənmişdir. Bu mübadilədə iribuynuzlu heyvan, duz və metal əsas yer tutmuşdur (12, s. 54-60; 53, s. 117-125). Tədqiqatçılar Naxçıvanın Eneolit mədəniyyəti Urmiya gölü hövzəsi və Yaxın Şərqi qədim mədəniyyəti ilə iqtisadi-mədəni əlaqələr şəraitində inkişaf etdiyini, onun təşəkkülündə Übeyd tayfalarının böyük rolunun olduğunu (178, s. 3) qeyd edirlər. Urmiya hövzəsindən bir neçə istiqamətdə Azərbaycana yayılan bu tayfalar şübhəsiz ki, Naxçıvanı da əhatə etmişlər. I Kültəpənin Eneolit mədəniyyətinin Übeyd mədəniyyəti ilə bağlılığı boyalı keramika və arxasıüstə uzadılmış skeletlərlə öz təsdiqini tapır (17, s. 16). I Kültəpədə bu tipli qəbirlər 20,8 m dərinlikdən başlayaraq müxtəlif dövrlərə aid tikinti qatlarından aşkar olunmuşdur. Übeyd mədəniyyətinin protoşumerlərə və şumerlərə aid olduğunu nəzərə alsaq, Naxçıvan-Şumer əlaqələrinə daha bir arqumentini göstərmiş olarıq. Belə qəbirlərin birindən tapılan və Yaxın Şərqi qəbirlərinə gətirildiyi güman edilən boyalı çölmək, dolayısı ilə Yaxın Şərqi mənşəli boyalı keramikanın yalnız mübadilə nəticəsi deyil, məhz şumerlərin Naxçıvan ərazisində yayılmasının məhsuludur (17, s. 17). Qeyd etmək lazımdır ki, Tunc dövrü keramikasında rast gəlinən “S”, “T”, “M” işarələri, həmçinin bucaq, svastika, şüaşəkilli ornamentlər qədim şumer işarələri ilə oxşar elementlərdən olub Mesopotamiya-Naxçıvan əlaqələrinin intensivliyindən xəbər verir. Şübhəsiz ki, bu əlaqələr sonrakı dövrlərdə inkişaf etmişdir. Son illərin araşdırmaları duz, gil və metal yataqlarının bu əlaqələrdə mühüm yer tutduğunu göstərir. I Kültəpədən aşkar edilən qəbirlər bu tayfaların uzun müddət Naxçıvanda məskunlaşdığını sübut edən faktlardan sadəcə biridir. Aşağıdakı fikir öz aktuallığı ilə xüsusi diqqət çəkir: Azərbaycanın cənub rayonları, o cümlədən I Kültəpə üçün xarakterik olan samanüzlü keramikanın Cənubi Qafqazda yayılması qədim tayfaların şimala doğru hərəkəti ilə bağlı olmuşdur (17, s. 16-17). Bu fakt tariximizi süni surətdə ermənilərlə bağlamağa, qədim Naxçıvan mədəniyyətini saxtalaşdırmağa çalışan əsassız fərziyələrə tutarlı cavabdır. Naxçıvanın Eneolit abidələrində boyalı keramikanın Yaxın Şərqi əhalisinin şimala doğru miqrasiyası ilə əlaqələndirilməsi fikri ilə bağlı görkəmli tədqiqatçıların düşüncələrinin üst-üstə düşməsi yuxarıdakı fikrin təsdiqinə sübutdur. Tədqiqatçıların vaxtı ilə Naxçıvan boyalı qablarını Elam, Göytəpə, Turenqtəpə və başqa abidələrin keramikası ilə müqayisə etməsi Naxçıvan-Yaxın Şərqi əlaqələrinin bariz nümunəsi hesab edilə bilər (17, s. 29-35). Bu münasibətlərin həyata keçirilməsində Naxçıvanın qərbində yerləşən Arpaçay vadisi müstəsna rola malik olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar

nəticəsində buradan əldə edilən maddi-mədəniyyət nümunələri vadinin Yaxın Şərqlə əlaqələrinə dair mühüm fikirlər irəli sürməyə imkan verir. Xələc və Ovçulartəpəsindən aşkar olunan Übeyd tipli boyalı qablar bunu təsdiq edir. Bölgədə aparılan arxeoloji araşdırmalar göstərir ki, Şərur ərazisi Naxçıvan-Şərqlə əlaqələrində dəhliz rolunu oynamışdır. Burada yerləşən Yaycı, Ərəbyengicə, Xələc, Şortəpə qədim yaşayış yerlərindən üzə çıxarılan materiallar bu fikri təsdiq edir. Son zamanlar yeni aşkar olunan abidələr əsasında Ön Asiya tayfalarının Azərbaycana miqrasiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər səslənmişdir (15a, s. 52-53). Bu fikirlər Yaxın Şərqlə sıx əlaqələrdən danışmağa əsas verir. Çünki, Cənubdan gələn miqrasiyalar Naxçıvan və təbii ki, onun tərkib hissəsi olan Arpaçay vadisindən yan keçə bilməzdi. Naxçıvanın Eneolit abidələri, o cümlədən Arpaçay vadisində yerləşən Xələc, Ərəbyengicə, Yaycı və s. yaşayış yerlərinin tədqiqi belə miqrasiyaların olduğunu təsdiq edir. Məhz bu faktorlara əsaslanaraq arxeoloqlar Naxçıvan mədəniyyətinin Yaxın Şərqlə sıx əlaqələr şəraitində formalaşdığını irəli sürürlər (17, s. 35; 72, s. 255). Azərbaycanda şumer dilinin yayılması faktoru miqrasiyaların geniş vüsət almasından irəli gəlmişdir. E.ə. III-I minilliklərdə Cənubi Azərbaycanda yaşayan əhalinin kuti və lullubi tayfalarından ibarət olduğu və onların Elam və Zaqro-Elam dil qrupuna aid tayfalarla yaxın olduğu (17, s. 26-27; 55, s. 57), bu dillərin isə Ural-Altaylarla (türk dilləri ilə) bağlı olduğu müxtəlif tədqiqat əsərlərində qeyd olunmuşdur (160, s. 44, 119).

Artıq bizə məlumdur ki, e. ə. III-II minilliklərdə Yaxın Şərqlə qədim şəhər dövlətləri ilə əlaqələr şəraitində olan Lullubi, Su və Turukki tayfalarının Urmiya gölü hövzəsində siyasi qurumları meydana gəlmişdir (53, s. 335-337; 55, s. 58). Deməli, bu proseslərdə yuxarıda qeyd etdiyimiz Ön Asiya tayfalarının bilavasitə rolu olmuşdur. Naxçıvanın zəngin toponimləri də bu fikri təsdiqləyir (54, s. 114-117; 55, s. 58-59). Eyni zamanda əhalinin məşğuliyyətindəki oxşarlıq bu əlaqələrə misal ola bilər. Araz və Arpaçay arasında yerləşən Ərəbyengicə yaşayış yerinin əhalisinin əkinçilik və maldarlıqla məşğul olması bir tərəfdən əlverişli təbii coğrafi şəraitin nəticəsi idisə, digər tərəfdən əkinçiliyin ilk dəfə yayıldığı Ön Asiya tayfaları ilə sıx münasibətlərin məhsulu ola bilərdi. I Maxta Kültəpəsi, I-II Kültəpələrin Eneolit təbəqəsindən əldə edilən gil təkər modelləri Qədim Şərqlə ölkələrində istifadə olunmuş iri ağac təkərli ağır arabalarla bağlı olmuşdur. (4, s. 62).

Arpaçay-Yaxın Şərqlə əlaqələrini Xələc qədim yaşayış yerinin timsalında da izləmək mümkündür. Son dövrdə burada qazıntı aparən arxeoloqlar Xələc yaşayış yerinin keramikasında rast gəlinən spesifik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, Yaxın Şərqlə mədəniyyətinin də əlamətlərini qeydə almışlar. Burdan tapılan halqavari qulplar formasına görə Uruk qulplarını xatırladır. Xələc boyalı qabları bəzəmə motivlərinə görə Übeyd tipli qablara bənzəyir. Yaşayış yerinin ikinci sahəsində tapılan sarı keramika parçasının üzərinə Uruk tipli qabartma bəzək vurulmuşdur (56, s. 52). Şərur rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin Xələcə aid eksponatlarından biri üzərində təsvir edilən şüaşəkilli ornamentlər Übeyd mədəniyyətinin əlamətini özündə ehtiva edir. Saman qarışıq gildən hazırlanmış, hər iki üzü hamarlanmış və ağzının kənarı xeyli geriyyə əyilməklə, divarları arasında boz gil layı qalmış küplər arxeoloji ədəbiyyatda «Übeyd tipli» adlandırılır (56, s. 46). Qeyd etmək lazımdır ki, bu əlamət Şortəpə keramikasında da izlənilmişdir. Ümumiyyətlə, Xələcdən tapılan Eneolit dövrünə aid keramika məmulatı Arpaçay vadisində yerləşən Ovçulartəpəsi, Aşağı Daşarx, Şortəpə həmçinin Səderək materialları ilə bənzərlik təşkil etməklə yanaşı, eyni zamanda Urmiya gölü hövzəsi və Şərqlə Anadolunun Son Eneolit abidələri ilə bənzərlik təşkil edir. Bu faktlar Arpaçay vadisinin cənubdan gələn tayfalarla sıx əlaqəsinin olduğuna sübut olmaqla bərabər, onların şimala doğru miqrasiyasında da fəal iştirak etdiyini düşünməyə əsas verir. Bəlkə də cənubdan gələn türk mənşəli tayfaların yerli

tayfalarla qaynayıb-qarışmasının nəticəsi olaraq, yeni bir mədəniyyət formalaşmışdır. Arpaçay vadisindəki tapıntıların həm özünəməxsus cəhətləri, həm də Yaxın Şərq mədəniyyətinin əlamətləri bu çulğalaşmanın bəhrəsi olmuşdur.

NƏTİCƏ

Naxçıvan diyarının qərbində yerləşən Arpaçay vadisi qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Burada uzaq daş dövründən başlanan sivilizasiya Tunc dövründə daha da təkmilləşərək inkişafının kulminasiya nöqtəsinə çatmışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, Erkən Tunc dövründə vadidə yaşayış məskənləri daha sıx yerləşmişdir. Onların bəzən dağlıq, bəzən isə düzənlik yerlərdə salınması əhalinin məşğuliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Əkinçiliklə məşğul olan tayfalar Ərəbyengicə, Xələc, Şortəpə, Aşağı Daşarx, Maxta, Dəmirçi, Səderək kimi düzənlik yerlərdə, maldarlığa üstünlük verən tayfalar isə Ovçulartəpəsi, Oğlanqala, Dizə kimi nisbətən dağlıq yerlərdə məskən salmışlar. Buna baxmayaraq, əhalinin məşğuliyyəti, məişəti hər iki qrup yaşayış yerlərində təxminən eyni olmuşdur.

Erkən Tunc dövründə maldarlıq inkişaf edərək əkinçilikdən ayrılmış, əkin sahələri genişləndirilmiş və süni suvarma qurğuları meydana gəlmişdir. Kür-Araz tayfaları arasında ideoloji bağlılıq yaranmışdır. Şortəpədən, Ovçulartəpəsi və digər yerlərdən əldə edilən ocaq qurğuları bu birliyin əlamətlərindən hesab edilə bilər. Bəzi ocaq qurğularının kişi fiqurunu xatırlatması patriarxal münasibətlərin hegemonluq etməsini göstərirdi. Artıq təsərrüfatda olan dəyişiklik, qoşqu vasitələrinin meydana çıxması kişi gücünə tələbatı artırmış və ona itaət hissənin formalaşmasına şərait yaratmışdı. Vadidən tapılan gil araba təkərləri təsərrüfatda qoşqu alətlərinin ortaya çıxması fikrini təsdiq edir.

Tədrisən cəmiyyəti idarə edən təşkilatlar yaranmışdır. Bu da bəzi yaşayış yerlərinin müdafiə divarları ilə əhatə olunmasına tələbat yaratmışdır. İri ictimai binaların tikilməsi qəbilə və tayfa birləşmələrinin yaranmasından xəbər verir.

İqtisadiyyatın inkişafı sənətkarlığa da sirayət etmişdir. Dulusçuluq materiallarının təhlili göstərir ki, bu dövrdə yaxşı cilalanmış, keyfiyyətli bişirilmiş, bəzən qara rənglə boyanmış qablar geniş yayılmışdır. Ərəbyengicə, Ovçulartəpəsi, Xələc və başqa yerlərdən aşkar edilən keramika nümunələrinin timsalında bu fikir öz təsdiqini tapır.

Orta Tunc dövründə sənətkarlıq özünün intibah dövrünə qədəm qoymuşdur. Boyalı qablar mədəniyyəti kimi xarakterizə edilən bu dövrdə artıq yeni bir mədəniyyət formalaşmışdır və əminliklə demək olar ki, bu mədəniyyətin vətəni Naxçıvan, o cümlədən Arpaçay vadisi olmuşdur. Yayıdan, Şortəpənin Orta Tunc təbəqəsindən tapılan qablar yeni və daha keyfiyyətli hazırlanma texnologiyası, zəngin rəng çalarları, ornament müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, bu naxışlarda temativ üslub, müxtəlif həndəsi fiqurlar, xüsusi ilə quş və heyvan rəsmlərinin olması Arpaçay vadisinin digər materiallarında görünür və daha çox şumer mədəniyyətinə bənzərliyi ilə seçilir. Bəzi qabların üzərində simvolik təsvirlərin olması insanların dini inanclarında da inkişafın getdiyini göstərir. Lakin bəzi yaşayış yerlərində Kür-Araz mədəniyyətinin əlamətləri qorunub saxlanılmışdır. Bu da belə ehtimal etməyə əsas verir ki, vadinin bəzi yerlərində Kür-Araz mədəniyyəti öz yerini Boyalı qablara versə də, bəzi yerlərdə Son Tunc dövrünə kimi davam etmişdir.

Son Tunc dövründə boz-qara rəngli qabların üstünlük təşkil etməsi onun formalaşmasında Orta Tuncla bərabər Erkən Tunc dövrünün də rolunun olduğunu göstərir. Bu da həmin dövrün genezisində dair bəzi problemlərə aydınlıq gətirilməsinə stimül verir.

Bu dövrdə tayfa ittifaqları güclənmiş, toqquşmalar artmışdır. Nəticədə isə tayfa başçıları ilahiləşdirilmiş və təbəqələşmə güclənmişdir. Bunu qəbir abidələrində izləmək mümkündür. Tayfa başçısına məxsus qəbirlər zənginliyi ilə başqalarından fərqləndiyi halda, sıradan insanlara aid

qəbirlərdə yalnız bəzi sadə keramika nümunələri aşkar edilmişdir. Təbəqələşmə arxitektura quruluşunda da özünü biruzə verir. Bəzi abidələrdə (Oğlanqala) aşkar edilən Narınqala varlı insanların yaşayış məskəni, ətrafındakı yerlər isə nisbətən yoxsul insanların məskəni olmuşdur.

Siklopik tikililər də bu dövrdə meydana gəlmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür tikililər xarici hücumlardan qorunmaq məqsədi daşımışdır. Oğlanqala yaşayış yerində hər biri təxminən 2-3 ton ağırlığında olan iri sal daşlardan hörülmüş divar qalıqları, həmçinin demək olar ki, əlçatmaz hündürlükdə yerləşməsi göstərir ki, Son Tunc dövründə tayfalararası toqquşmalar gücləndiyindən basqınlardan qorunmağa ciddi zərurət meydana çıxmışdır. Belə toqquşmalar yerli tayfaların birləşməsinə, güclü tayfa ittifaqlarının, bəzi hallarda isə dövlət qurumlarının meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. E.ə. III minillikdə Urmiya gölü hövzəsində Aratta, Lullubi və Kutu dövlət qurumlarının mövcudluğunu göz önündə tutulmaqla və bu tayfaların Naxçıvan ərazisində də yayılması faktoru nəzərə alınarsa, Arpaçay vadisində dövlət qurumunun yaranması fikrinə şübhə yeri qalmaz.

Arpaçay vadisinin coğrafi mövqeyi şərq-qərb, şimal-cənub əlaqələrində vasitəçi olmasına şərait yaratmışdır. Naxçıvan-Anadolu-Cənubi Qafqaz-Yaxın Şərq tranzitində bu ərazi qızıl körpü rolunu oynamışdır. Nəticə olaraq mədəni iqtisadi əlaqələrin inkişafı bura təsirsiz qalmamış, iqtisadiyyatda, əhalinin məşğuliyyətində proqres baş vermişdir. Yayıcdan aşkar edilən şumer tipli keramika, Ovçulartəpəsindən tapılan amuletin üzərindəki qayıq təsviri, siklopik tikililərin meydana çıxması bu dəyişikliyin əlamətlərindən hesab edilə bilər. Lakin vadi yenilikləri əxz etməklə qalmamış, eyni zamanda onu təkmilləşdirərək daha təkmil və özünəməxsus bir mədəniyyət formalaşdırmışdır ki, hazırda tək-tək ünsürləri üzə çıxarılan bu yeni oluşum haqqında son sözü yəqin ki, yeni tədqiqatlar deyəcək. Hələlik, Arpaçay vadisində Tunc dövründə əhalinin daha sıx məskunlaşmasını, əldə edilən materialların əvvəlki və sonrakı dövrlə müqayisədə zəngin və çoxçeşidli olmasını, yaşayış yerlərinin çoxluğunu nəzərə alaraq Arpaçay vadisinin Azərbaycanın Tunc dövrü mədəniyyətində mühüm yer tutduğunu qeyd etmək olar. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq Arpaçay vadisi arxeoloji abidələrinin tədqiqi əsasında aşağıdakı yekun fikrə gəlmək olar:

- Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşma mərhələsi Ovçulartəpəsi və Arpaçay vadisinin digər abidələrində əks olunmuşdur.

- Arpaçay vadisi Kür-Araz mədəniyyətinin vətəni olmuş və dörd inkişaf mərhələsindən keçmişdir. Birinci mərhələ e.ə. 4200-3400, ikinci e.ə. 3400-3150, üçüncü mərhələ e.ə. 3150-2700, dördüncü mərhələ e.ə. 2700-2400-cü illərə aid edilir. Bu tarixlər Ovçulartəpəsi və II Kültəpədən götürülmüş kömür analizlərinə əsaslanır.

- Kür-Araz mədəniyyəti Naxçıvandan, o cümlədən Arpaçay vadisindən digər regionlara yayılmışdır.

- Orta Tunc dövrünə aid abidələr başlıca olaraq nekropollarla təmsil edilmişdir. Bu, köçmə maldarlığın inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Naxçıvanda Orta Tunc dövrünə aid I Kültəpə və II Kültəpə kimi möhtəşəm abidələri nəzərə alaraq, bu mədəniyyətin oturaq əkinçilik və köçmə maldarlığı mənimsəyən türkdilli tayfalar tərəfindən yaradıldığını demək olar.

- Yayıc nekropolunda Təzəkənd mədəniyyəti və II Kültəpə üçün xarakterik boyalı qablar aşkar edilmişdir. Bunun əksinə olaraq, Təzəkənd abidələrində II Kültəpə üçün xarakterik qablar aşkar olunmamışdır. Bu fakt düşünməyə əsas verir ki, Təzəkənd mədəniyyəti Yayıc tayfaları tərəfindən yaradılmışdır.

- Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü abidələrinin tədqiqi qala tipli yaşayış yerlərinin və dövlətlərin mövcud olduğunu göstərir.

- Arpaçay abidələrinin tədqiqi bu vadedə əmlak bərabərsizliyinin və dövlət qurumlarının Erkən Tunc dövrünün əvvələrində, təqribən e.ə. 4200-cü ildə yarandığını göstərir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan arxeologiyası. Altı cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 448 s.
2. Azərbaycan Etnoqrafiyası. Üç cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 384 s.
3. Aşurov S.H. Qarabulaq qəbristanlığı // Azərbaycan dövlət quruluşunun bərpa edilməsinə həsr olunmuş elmi konfransın əsərləri. Bakı, 1991, s. 9-11.
4. Aşurov S.H. Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikası. Bakı: Nafta-Press, 2002, 158 s.
5. Aşurov S.H. Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar (2001-2002- ci illər) Bakı: Nafta-Press, 2003, 120 s .
6. Aşurov S.H., Baxşəliyev V.B. Şərurda arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı: Xəzər Universiteti, 2008, 152 s.
7. Aslanov Q.M., Kəsəmənli H.P. Daşkəsən rayonunun Xaçbulaq kəndindəki bir qrup daş qutu qəbir haqqında // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə, hüquq), 1975, № 1, s. 81-84.
8. Асланов Г.М., Кашкай С. М. Погребения некрополя Мунджуклутепе // Советская археология, 1991, № 3, с. 221-223.
9. Baxşəliyev V.B. Xornu nekropolu ilk tunc dövrünün yeni abidəsidir // Naxçıvanın regional Elm Mərkəzinin əsərləri. VII buraxılış, Bakı: Elm, 2003 b, s. 11-12.
10. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2002, 128 s.
11. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti (e.ə. VI-I minilliklərə aid arxeoloji abidələr əsasında). Bakı: Elm, 2004, 320 s.
12. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyəti // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2007, № 1, c. 54-60.
13. Baxşəliyev V.B. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: Elm, 2007, 240 s.
14. Baxşəliyev V.B., C. Marro, Aşurov S.H. Ovçulartəpəsi yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar, Bakı, 2008, c. 140-143.
15. Baxşəliyev V.B . Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2008, 304 s.
16. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanda Erkən Tunc dövrünə aid yeni tapıntılar // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2011, №1, s.71-78.
17. Baxşəliyev V.B., Seyidov A.Q. Naxçıvanın qədim tarixi. Bakı: Azərbaycan, 1995, 62 s.
18. Baxşəliyev V.B., C. Marro, Aşurov S.H. Ovçulartəpəsi (2006-2008-ci il tədqiqatlarının ilk nəticələri // (First Preliminary Report: the 2006-2008 seasons).-Bakı: Elm, 2010, 156 s.
19. Baxşəliyev V.B., Ristvet L., Gopnik H, Aşurov S.H. Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 118 s.
20. Baxşəliyev V.B., Novruzov Z.H. Sirabda arxeoloji qazıntılar. Bakı: Oskar, 2010, 160 s.
- 20a. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın Eneolit mədəniyyətində Ubeyd mədəniyyətinin izləri // Axtarışlar, 2011a, № 2 s. 138-141.
21. Baxşəliyev V.B., Seyidov A.Q. Aşağı Daşarx. Bakı: Elm, 2012, 186 s.
22. Babayev S.H. Naxçıvan MR coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 298 s.
23. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda əkinçiliyin inkişafı tarixinə dair. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1964, 152 s.

24. Cəfərov H.F. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı-I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzəsinin materialları əsasında), Bakı: Elm, 2000, 187 s.
25. Əliyev V.H. Naxçıvan MSSR-də arxeoloji tədqiqatlar // Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası, Bakı: Azərnəşr, 1975, s. 71-75
26. Əliyev V.H. Azərbaycanda Tunc dövrünün Boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 140 s.
27. Əliyev V.H. Şahtaxtının Tunc dövrü abidələri // Azərbaycan CCP EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1974, №4, s. 70-82.
28. Əliyev V.H. Qədim Naxçıvan. Bakı: Elm, 1979, 76 s.
29. Əliyev V.H., Baxşəliyev V.B., Seyidov A.Q., Aşurov S.H. Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyasının 1985-ci il çöl tədqiqat işlərinin hesabatı. Azərbaycan SSR EA TİÇTŞA, h- № 403.
30. Əliyev V.H., Baxşəliyev V.B. II Kültəpədə 1986-cı ildə aparılmış arxeoloji qazıntıların hesabatı.- Az. SSR EA TİÇTŞA, h-№ 444.
31. Əliyev V.H., Aşurov S.H. Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyasının 1988-ci il hesabatı. Azərbaycan EA Tİ EA inv. № H-487, 28 s. və şəkillər.
32. Əliyev V.H., Aşurov S.H. Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyasının 1989-cu il qazıntılarının hesabatı. Azərbaycan SSR EA TİÇTŞA. H-№ 4 66 a.
33. Əliyev V.H. Ovçulartəpəsində aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işlərinin hesabatı. Az. SSR EA TİÇTŞA. H-№ 487. 77.
34. Əliyev V.H., Göyüşov R.B. Arpaçay vadisində İlk Tunc dövrünə aid qəbir abidəsi // Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, XI cild, Bakı: Elm, 1993, s. 14-19.
35. Əliyev V.H. Naxçıvan . Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2002, 320 s.
36. Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1959, s. 134 s.
37. Xəlilov C.Ə. Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri(Şamxor və Zəyəm çayları hövzələri). Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı ,1959, 170 s.
38. İsmayılov Q.S. Azərbaycan ərazisində ən qədim əkinçi-maldar qəbilələrin tarixinə dair // Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi jurnalı, Bakı, 1969, №: 6, s. 48.
39. İsmayılov Q.S., Əliyev V.H. Baba-Dərviş qədim yaşayış yerində qəbir abidələri // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1972, №: 2, s. 41-43.
40. İsmayılov Q.S. Fizuli rayonunda Uzuntəpə ilk tunc dövrü yaşayış yeri // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (TFHS), №: 4, 1973, s. 70-79.
41. İsmayılov Q.S. Çoxsəhifəli tarixi səlnaməmiz // Elm və həyat, 1979, № 6, s.
42. İsmayılov Q.S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı: Azərnəşr, 1981, 63 s.
43. İbrahimli B., Qədirzadə H.Q. Plovdağda arxeoloji qazıntılar // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2008. Bakı: Xəzər Universiteti, 2008, s. 55-60.
- 43a. Quliyeva Z.K. Şortəpə qədim yaşayış yeri // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2009, № 2, s. 39-42.
44. Muradova F.M., İsmayılov Q.S. Azərbaycan ərazisində “Kür-Araz mədəniyyətinə” aid ocaq qurğuları / Azərbaycan SSR EA Xəbərləri Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1971, № 2, s. 55-75.
45. Мурадова F.M. Qobustan Tunc dövründə. Bakı: Elm, 1979, 117 s.
46. Naxçıvan Ensiklopediyası, Bakı: Əcəmi, 2002. s. 260.

47. Naxçıvan abidələri Ensiklopediyası. Naxçıvan: Əcəmi, 2008, 522 s.
48. Nərimanov İ.Q. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1958, 142 s.
49. Nərimanov İ.H., Xəlilov C.Ə. Sarıtəpə arxeoloji qazıntıları (1956–cı il) // AMM, 1962, № 4, s. 6-67.
50. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1992, 144 s.
51. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Şərurun arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1993, 184 s.
52. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Culfa bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1993, 108 s.
53. Seyidov A.Q. Naxçıvan e. ə. VII-II minilliklərdə. Bakı: Elm, 2003, 339 s.
54. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B. Nəhəcirdə arxeoloji qazıntılar. Bakı: İqtisad Universiteti, 2002, 202 s.
55. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B. Ərəbyengicə. Bakı: Nurlan, 2009, 160 s.
56. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B., Mahmudova V.Ə. Xələc. Bakı: Elm, 2010, 218 s.
57. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B. Səderək. Bakı: Elm, 2011, 184 s.
- 57a. Seyidov A., Baxşəliyev V., Məmmədov S., Aşurov S., Qədim Şərur. Bakı, 2012, 466.
- 57b. Seyidov A., Baxşəliyev V. Şortəpə (İbadulla), Bakı, 2013, 200 s.
58. Göyüşov R.B. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: Işıq, 1986, 186 s.

Türk dilində

59. Baaheddin Ögel. Türk kültürünün gelişme çağları. Ankara, 1988, 761 s.
60. Bahşəliyev V.B. Nahçıvan arkeolojisi // Archaeology of Nahcivan. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1997, 128 s.
61. Belli Oktay, Bahşəliyev Veli. Middle and Lat Bronze Age Painted Pottery culture of the Nahchivan Region. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2001, 120 s.
62. Koşay H.Z. Erzurum-Karaz Kazısı raporu, Belleten, 91, 1959, s. 349-413.
63. Koşay H.Z., Vary H., Pulur kazısı 1960. Mevsimi çalışmaları raporu. Ankara: Atatürk Üniversitesi yayımları, 1964, 109 s.
64. Koşay H.Z., Vary H. Güzelova kazısı. Ankara: Atatürk Üniversitesi yayımları, 1967. 120 s.
65. Ezat O. Negahban, Preliminary Report on Marlik, Excavation Gohar Rud Expedition Rudbar 1961-1962 Tehran / Iran, 1964, s. 19 -25.
66. Esin, Arsebük, Tülintepe kazısı 1971 / Türk Arkeoloji dergisi, 1972 XX, 63-78.
67. Ufuk Esin Tülintepe kurtarma kazıları. // Türkiye arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, Ankara, 2000, s. 88-90.
68. Özfırat A. Doğu Anadolu yayla kültürleri. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2001, 224 s.
69. Çilingiroğlu A. Van-Urmiye boyalıları ışığında değerlendirilmesi. Türk Tarih Kongresi, 1990, X, s. 169-173.

Rus dilində

70. Абибуллаев О.А. К изучению холма Кюльтепе / ТИИФ, Баку, 1956, s. 14.
71. Абибуллаев О.А. Материалы Шахтахтинского погребения / Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права, 1961, с. 27-36.

72. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванский АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
73. Агаев Г.Г. Шахтасты в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку: Агридаг, 2002, 202 с.
74. Алекперов А.И. Терракота древнего Азербайджана. Автореф. дисс. канд. ист. наук, Киев, 1986, 14 с.
75. Алекперов А.К. Крашенная керамика Нахичеванского края и Ванское царство // Советская археология, 1937, № 4, с. 249 -264.
76. Алекперов А.К. Исследования по археологии этнографии Азербайджана. Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР, 1960, 249 с.
77. Алиев В.Г. Поселения раннегородского типа Нахичеванского края // Тезисы докл. всесоюз. археолог. конф., Баку, 1985, с.51-52.
78. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку : Элм, 1991, 256 с.
79. Алиев Н.Г., Нариманов И.Г. Культура Северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита. Баку: Агридаг, 2001, 144 с.
80. Аразова Р.Б. О поселениях эпохи ранней бронзы в Кусарском районе // ДАН Аз. ССР, т. 36, №1, 1980, с. 96- 98
81. Аразова Р.Б. Каменные орудия труда ранних земледельческо-скотоводческих племен Западного Азербайджана. Баку: Элм, 1986, 164 с.
82. Археология Украинской ССР, том. I, Киев, 1985, сiл. 59, 227 s.
83. Археологические исследования в Азербайджане (Сб. Статей). Баку, 1965. с. 76.
84. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку: Элм, 1959, 191 с.
85. Асланов Г.М, Кашкай С.М. Погребения некрополя Мунджуклутепе // Советская археология, 1991, № 3, с. 221-223.
86. Асланов Г.М., Ибрагимов В.И., Кашкай С.М. Древние некрополи Хараба Гилана. Баку: Нурлан, 2002, 64 с.
87. Арциховский В.В. Основы археологии. М., 1954, 165 с.
88. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку: Азернешр, 1986, 311 с.
89. Ашуров С.Г. Керамика эпохи ранней бронзы Нахичевани. Диссерт. на соиск. канд. ист. наук, 1992, НАИИ АН Азерб. Инв. №8767 , 143 с., с илл.
90. Ашуров С.Г. Нахчыван-Урмия-Ван: проблемы эпохи ранней бронзы // Археология, этнология, фолклористика Кавказа. Баку: Нурлан, 2005, с. 55.
91. Бахшалиев В.Б., Сеидов А.Г., Бабаев В.М. Археологические памятники Кыврагского плоскогорья. Баку: Элм, 1995, 80 с.
92. Бахшалиев В.Б Древняя металлургия и металлообработка на территории Нахичевани. Баку: Элм, 2005, 120 с.
93. Бахшалиев В.Б., Алиев В.Г. Об одном хозяйственно-бытовом комплексе из Кюльтепе II / Доклады АН Азерб. ССР, 1989, №8, с. 56-60.
94. Бахшалиев В.Б. Археологические раскопки поселения Огланкала // Российская археология, 1994, № 4, с. 106-120.
95. Бунятов Т.А. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку: Азернешр, 1957,138 с.

96. Бибииков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Вруьлевецкая на Днестре. МИА СССР, № 38, М.-Л., 1953, 460 с.
97. Гогодзе Э.М. Периодизация и генезис курганной культуры Триалети. Автореф. дис. на соиск. канд. истор. наук. Тбилиси, 1970, 23 с.
98. Джапаридзе О.М. Археологические раскопки в Триалети 1957-1958 гг. Тбилиси: Издательство Тбилисского Государственного Университета, 1960, 51 с. (на грузинском языке).
99. Джапаридзе О.М. К истории грузинских племен на ранней стадии медно-бронзовой культуры.- Автореф. дисс. докт. наук, Тбилиси, 1962 с.
100. Джафарзаде И.М. Археологические работы в. Нах. АССР, -Изв. АН Аз. ССР №5, 1949, с. 93-112.
101. Джафарзаде И.М. Гобустан. Баку: Элм, 1973, 185 с.
102. Исмаилов Г.С. Орнаментация керамики древнего поселения Баба-Дервиш и ее взаимосвязи с энеолитическими памятниками Закавказья // АИА, Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1965 с. 55-61.
103. Исмаилов Г.С. Новые данные о развитии крупного рогатого скота в древнем Азербайджане.-ДАН Аз. ССР, т. XXII, № 11, 1966, с. 75-77.
104. Исмаилов Г.С. Гаракепектепе- древний памятник материальной культуры Азербайджана // Известия АН Азерб. ССР, №1, 1969, с. 59-71.
105. Исмаилов Г.С. Археологические исследование древнего поселение Баба-Дервиш. Баку: Элм, 1978, 101с.
106. Исмаилов Г.С. Раннебронзовая культура Азербайджана (по материалам раннебронзовых памятников Юго-Восточных склонов Малого Кавказа). Автореф. дис. докт. ист. наук, Тбилиси, 1983, 39 с.
107. Исмаиладзе Г.С. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку: Nafta-Press, 2008, 304 с.
108. Иессен А.А. К вопросу древнейшей металлургии меди на Кавказе // Известия ГАИМК, 1935, вып. 120, с. 7-216
109. Иессен А.А. Из исторического прошлого Мильско- Карабахской степи // МИА СССР, №125, М.-Л., 1965, с. 10-36.
110. Казиев С.М. Археологические раскопки в Мингечауре // МКА, т.I, Баку, 1949, с. 9-50.
111. Кикивидзе Я.А. Раннебронзовые поселение Хизанаант-гора. Тбилиси: Мецниереба, 1972, 96 с.
112. Кикивидзе Я.А. Земледелие и земледельческие культуры древней Грузии. Автореф. диссерт. на соиск. докт. ист. наук. Тбилиси, 1975, 45 с.
113. Klark Г.И. Доисторическая Европа (персид. С англ. М. Б. Граков- Свридовой). М., Издательство иностранной литературы, 1953, 332 с. с илл.
114. Куфтин Б.А. Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси: Издательство АН Грузинской ССР, 1941 , 231 с., с илл.
115. Куфтин Б.А. Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и Куро-Аракский энеолит / ВГМГ, XIII-В, Тблиси, 1944, s. 73-117
116. Куфтин Б.А. К проблеме энеолита внутренней Картлии и Юго –Осетии / ВГМГ, вып 14, Тбилиси, 1947, с.66-88.

117. Куфтин Б.А. Археологические раскопки 1947 г. В Цалкинском районе. Тбилиси: Изд-во АН ГССР, 1948, 50 с.
- 117а. Кулиева З.К. Новые находки из могильника Яйджи // Российская Археология, Москва, 2012, №2, 214-215.
118. Крупнов Е.И. Прикаспийская Археологическая экспедиция // КСИИМК, М., 1954, № 55, с. 95-105.
119. Крупнов Е.И. Древняя история Северного Кавказа. М.: Изд-во АН СССР, 1960, 418 с.
120. Крупнов Е.И. Древнейшая культура Кавказа и Кавказская этническая общность (к проблеме происхождения коренных народов Кавказа) // СА, №1, 1964, с. 26-43.
121. Кушнарева К.Х. Поселение эпохи бронзы на холме Узерликтепе около Агдама. МИА СССР, М.-Л., 1959, № 67, с. 388-343.
122. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. М. - Л.: Наука, 1970, 190 с.
123. Кушнарева К.Х. Южный Кавказ в IX-II тысячелетиях до н.э. СПб.: Петербургское Востоковедение, 1993, 312 с.
124. Котович В.М. Вернегунибское поселение памятник эпохи бронзы Горного Дагестана. Махачкала: Изд-во ДАГ ФАН СССР, 1965, 260 с.
125. Мамедова А.А. Следы садоводства в памятниках эпохи бронзы // ММНК Археология и Етнография Кавказа, Баку, 2000, с. 116-117
126. Махмудов Ф.Р., Нариманов И.Г. О раскопках на поселении Аликемектепеси // АО 1971 г., М: Наука, 1972, с. 480-481
127. Майсурадзе З.П. Технология черных и серых лощенных сосудов грунтовых погребений в Самтавро / Сообщения АН Груз. ССР. Т. XIII, 1952, №4, с. 252-255.
128. Мунчаев Р.М. Каякентское поселение и проблема Кавказского энеолита // СА, т. XXII, 1955, с. 5-20.
129. Мунчаев Р.М., Смирнов К.Ф. Археологические памятники села Карабудахкент (Дагестанской АССР) // МИА СССР, №68, М.-Л., 1958, с. 12.
130. Мунчаев Р.М. Древнейшая культура севера-восточного Кавказа // МИА СССР, 1961, №100, 165 с.
131. Мунчаев Р.М. Памятники Майкопской культуры в Чечено-Ингушетии // СА, 1962, №3, с. 176-198.
132. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века, М.: Наука, 1975, 415 с. 133. Мусаев Д.Л. Археологические исследования поселения ранней бронзы на Бориспольтепе // Тезисы, докладов. Всесоюзной археологической конференции, Баку, 1985, с. 257-259.
134. Нариманов И.Г., Исмаилов Г.С. Археологические раскопки в Хачбулаке // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия ист. филос. и права, 1961, №3, с. 27-42 .
135. Нариманов И.Г. Археологические исследования поселения Шомутепе в 1963 г. // АИА, Баку, 1965 с. 45-63.
136. Нариманов И.Г. Архаические маслобойки и этимология азербайджанского слова «нехре» (маслобойка) // Кавказ и Восточная Европа в древности. М.: Наука, 1973, с. 60-62.
137. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческого –скотоведческого населения Азербайджана. Баку: Елм, 1987, 137 с.

138. Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. Лейлатепе. Баку, 2007, 128 с.
139. Пчелина Е.А. Археологическая разведка в районе Триалетского хребта близ Тбилиси / ВГМГ, т. 5, 1928, с. 146-147.
140. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья (с древнейших времен до I тыс. н. э.). Курс лекции. Л., 1943, 35 с.
141. Пиотровский Б.Б. Поселение медного века в Армении // СА, 1949, т. 2, с.171-184.
142. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья. Ленинград: ЛГУ, 1949, 131 с.
143. Пиотровский Б.Б. Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье // СА, 1955, т. 23, с. 5-15
144. Пиотровский Б.Б. Основные этапы древнейшего земледелия в Армении // ИФЖ, №3-4, Ереван, 1961, с. 14-15.
145. Погребова М.Н. Иран и Закавказье в раннем железном веке. М.: Наука, 1977, 184 с.
146. Рагимова М.Н. Свинец в древнем Азербайджане. (из серии «Памятники материальной культуры Азербайджана»), Баку: Элм, 1985, 10 с.
147. Рагимова М.Н. №1974, с. 10. Металлургия Азербайджана в эпохи Энеолита и Бронзы Баку: Элм, 2005, 240 с.
148. Сайко Э.В., Терехова Н.Н. Становление керамического и металлообрабатывающего производство // Становление производство в эпоху энеолита и бронзы (По материалам Южного Туркменистана). Москва: Наука, 1981, с. 72-121.
149. Спицын С.А. Некоторые Закавказские могильники. Известия ИАК, СПб., 1909, с. 3-15.
150. Сеидов А.Г. Памятники Куро-Араксской культуры Нахичевани. Баку, Билик, 1993, с. 164
151. Синурадзе М.И. Результаты археологического изучения Болнисского района. Тбилиси: Мецниереба, 1977, 59 с.
152. Техов Б.В. К истории изучения памятников эпохи энеолита и бронзы в нижнем реки Большой Лиахви (III-I тыс. до н. э.). Тбилиси: Мецниереба, 1963, 22 с.
153. Халилов Дж.А., Кошкарлы К.О., Аразова Р.Б. Свод археологических памятников Азербайджана. Вып. I, Баку: Елм, 1991, 214 с.
154. Хрестоматия по истории древнего Востока. М.: Наука, 1980, с. 275
155. Чайлд Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок. М.: Издательство иностранной литературы, 1956, с. 383
156. Чубинишвили Т.Н. Куро-Аракская культура в Закавказье в III тыс. до н. э. // VII Международный конгресс лоисториков протоисториков Доклады и Сообщения Археологов СССР, М.. 1966, с. 129.
157. Чубинишвили Т.Н. Некоторые итоги раскопок Амиранис-Гора (Южная Грузия) // КСИА, вып. 106, М.: Наука, 1966, с. 18-20.
158. Чубинишвили Т.Н. К древней истории Южного Кавказа. Тбилиси: Мецниереба, 1971, т. 1, 168 с.
159. Шарифов Д.К. Раскопки близ Човдар Гянджинского уезда. Известия Азкомстариса, IV в., 1929, с. 127.

160. Bakhshaliyev V.B. Nahçıvan arkeolojisi. The Archaeology of Nakhichevan. Istanbul: Arkeoloji ve Sanat yayınları, 1997, 108 p.
161. Bakhshaliyev V.B., Marro C., Ashurov S.H. The Excavations of Ovçular Tepesi (2006-2008): First Results and New Perspectives // Azerbaijan-Land between East and West. Transfer of knowledge and technology during the «First Globalization» of the VIIth-IVth millennium B.C. Berlin-Baku, 2009, p. 55-62.
162. Bakhshaliyev V., Marro C. The archaeology of Nakhichevan. Ten years of new discoveries. Istanbul, 2009, 118 s.
163. Bakhshaliyev V., Ristvet L., Ashurov S. The Chronology Kura-Arakses Sites: 2006 Excavations at Kultepe II and Maxta I / Azerbaijan-Land between East and West. Transfer of knowledge and technology during the «First Globalization» of the VIIth-IVth millennium B.C. Berlin-Baku, 2009, p. 82-87.
164. БрOWN Т.Б. Excavation in Azerbaijan 1948, London: John Murra, 1951, 179 п.
165. Burney C.A. Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age // AS, vol, VIII, 1958, p. 171-186.
166. Burney C.A. The Excavations at Yanic Tepe Azerbaijan 1961. Second preliminary Report // Iraq, 1962 vol. XXIV, p. 2, p. 134-152.
167. Burney C.A. The Excavations at Yanic Tepe Azerbaijan 1962. Third preliminary Report // Iraq, 1964 vol. XXVI, p. I, p. 57-61.
168. Calvet Yves. Un niveau de la period Uruk a Tell El / Oueili. Oueili travaux de 1985. Sous la direction de Jean-Louis Huot. Paris: Editions Recherch sur les Civilisations, 1991, p.159-209.
169. Sevin Veli and Aynur Özfirat. Van-Karagündüz Excavations // Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000) İstanbul: İstanbul University, 2001, p. 140-144.
170. Marro C. And A. Özfirat. Pre-classical Survey in Eastern Turkey. First preliminary report. The Agri Dag (mount Ararat) region // Anatolia Antiqua XI, IFEA, Paris, 2003, p. 385-422.
171. Marro C. And A. Özfirat. Pre-classical Survey in Eastern Turkey. Third preliminary report. The dogubeyazit region // Anatolia Antiqua, XIII, IFEA, Paris, 2005, p. 319-356.
172. Marro C., Bakhchaliyev V.B., Aşurov S.H. Excavations at Ovçular tepesi(Nakhchivan, Azerbaijan)/ First preliminary report. The 2006-2008 seasons // Anatolia Antiqua, XVII, IFEA, Paris, 2009, p. 31-87.
173. Marro C., Bakhshaliyev V.B., Aşurov S.H. Excavation at Ovçulartepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). Second Preliminary Report: The 2009-2010 Seasons. Anatolia Antiqua, XIX, Paris, 2011, s. 53-100.
174. Tobler A.J. Excavations at Tepe Gawra, v. II . Philadelphia, 1950, p. 165.
175. Frangipane M. The Late Chalcolithic and EB I sequense at Arslantepe. Choronoligical and cultural remarks from a frontier site // C. Marro and Hauptmann, Chronologie des Pays du Caucase et de L Euphrate aux IVeme –IIIeme Millenaries. Actes du Colloque d Istanbul , 16-19 decembre 1998. Varia Anatolica XI, Paris, 2000, p. 439-471.
176. Frangipane M., Palumbi G. Red-Blac Ware, Pastoralism, Trade, and Anatolian-Transcaucasian interactions in the 4th – 3rd millennium BC. // Les cultures du Caucase. Sous la direction Bertille Lyonnet, Paris, 2007, p. 233-255.

177. Hauptmann H. Zur chrohologie 3. Jahratundreds V. CHR. Am oberen Euphrat Aufgrund der stratigraphie des Norsuntepe. Chronologie des Pays du Caushape et de L Euphrate aux Iveme-II-Ieme Millenaires // Varia Anatolica, XI, Paris, 2000, 419-438.

Qəzet məqalələri

178. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanda Ubeyd mədəniyyətinin izləri “Şərq qapısı” qəzeti, 25 noyabr 2011.

İnternetdən götürülmüş ədəbiyyat

179.<http://www.azerbaijanarcheology.com/2009/03/demographic>.

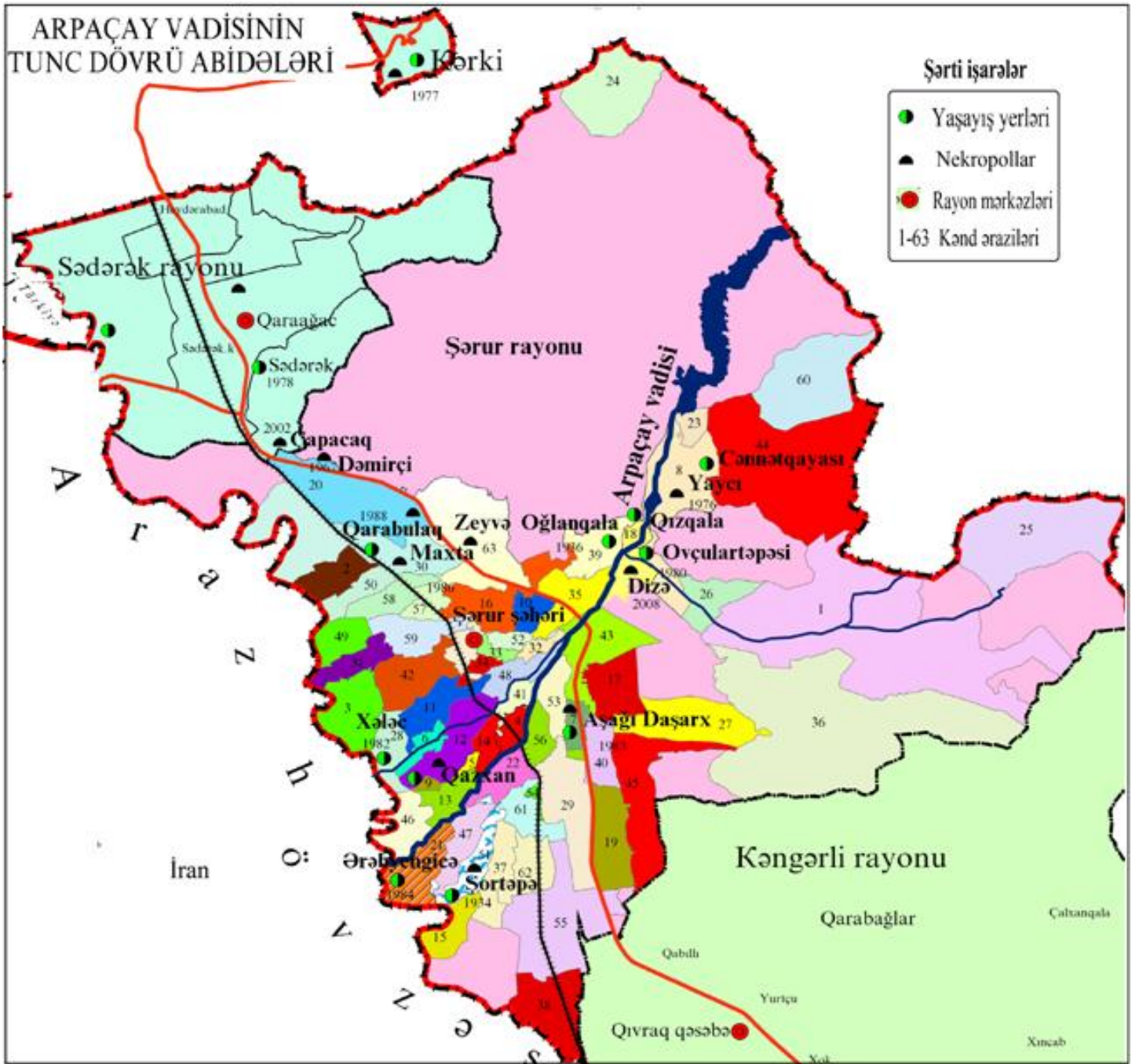
180. http://www.oglanqala.net/publications_az.html

181. <http://kayzen.az/blog/Azərbaycan-tarixi/4078/kür-araz-mədəniyyəti.html>

182. www.azadliq.az/index.php?option=com_content...araz...

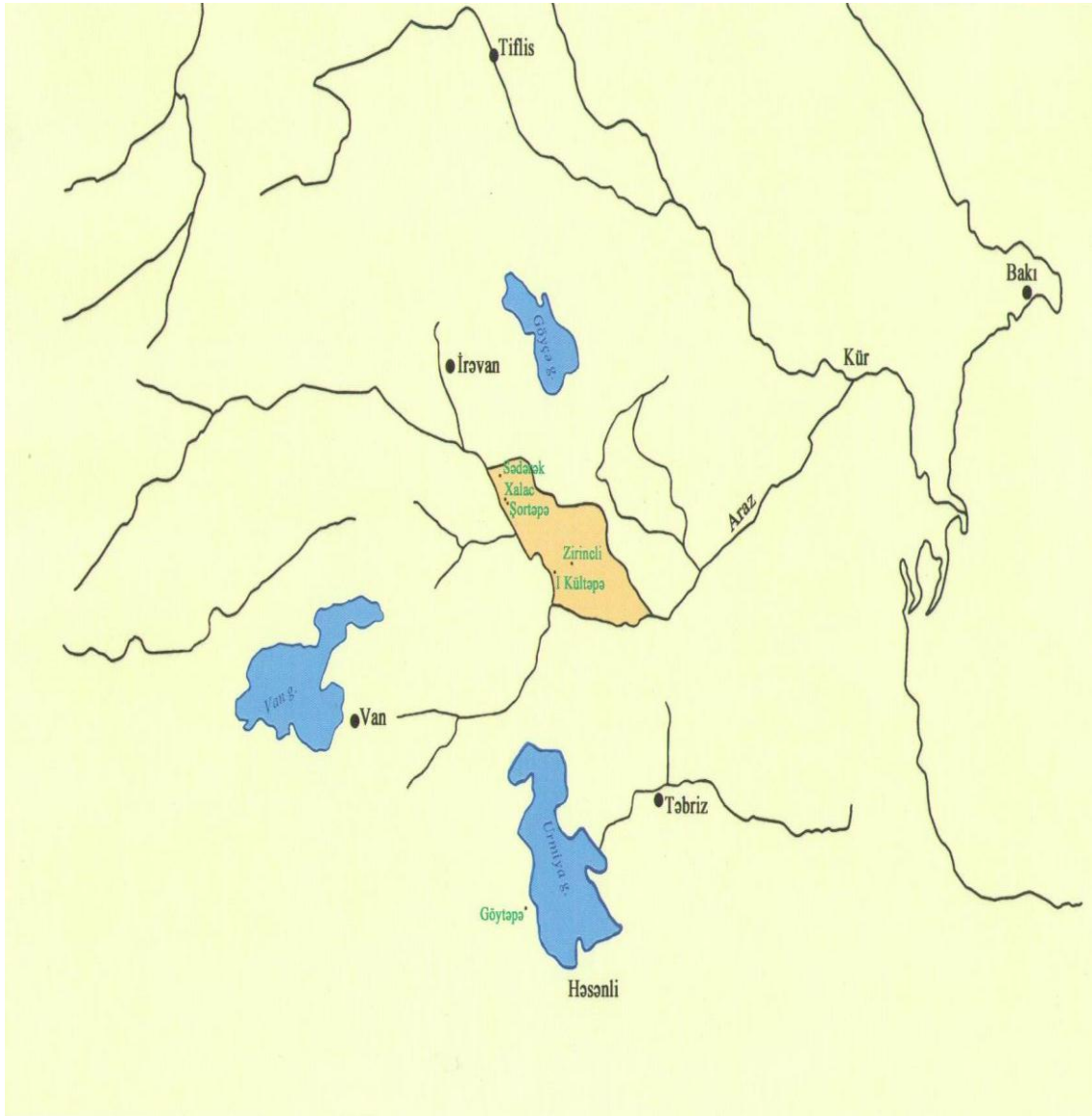
***QRAFİK TƏSVİRLƏR
VƏ FOTOŞƏKİLLƏRDƏN İBARƏT
ALBOM***

Şəkil 1. Şərur rayonunun və Arpaçay vadisinin arxeo-coğrafi xəritəsi¹

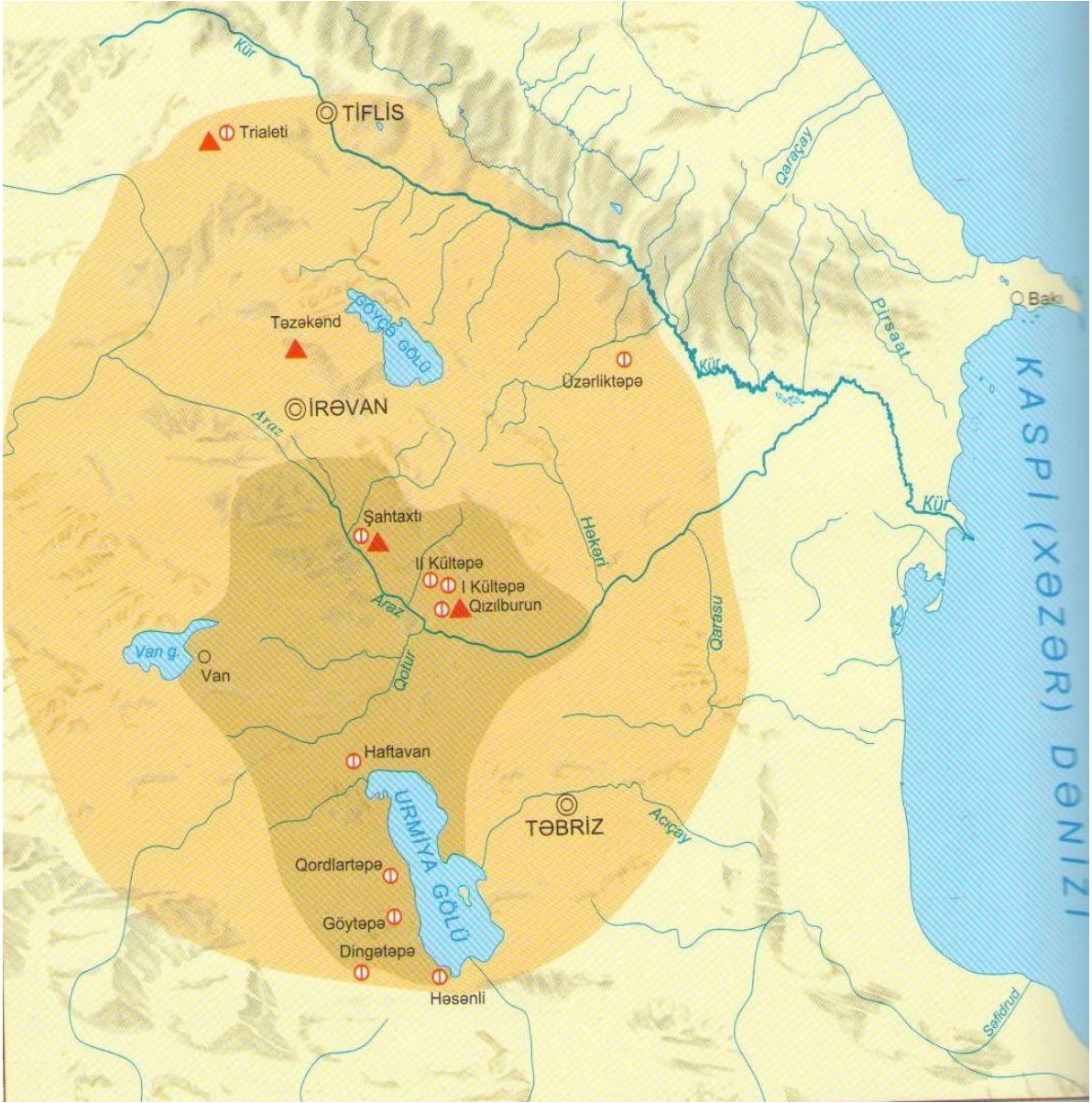

1- Axura; 2- Axaət; 3- Alışar; 4-Aralıq; 5- Arpaçay; 6- Arbatan; 7- Aşağı Daşarx; 8- Aşağı Yaycı; 9-Babəki; 10-Cəlilkənd; 11-Çomaxtur; 12-Çərçiboğan; 13-Çəmənli (Keşdaz); 14-Dərvişlər; 15-Diyadin; 16-Düdəngə; 17-Dərəkənd; 18-Dizə; 19-Danyeri; 20-Dəmirçi; 21-Ərəbyengicə; 22-Ələkli; 23-Gümüşlü; 24-Günnüt; 25-Havuş; 26-Həməzəli; 27-Xətai; 28-Xələc; 29-Xanlıqlar; 30-Maxta; 31-Muğanlı; 32-Muğancıq-Mehrab; 33-Muğancıq-Müslüm; 34-Məmmədsabir; 35-Mahmudkənd; 36-Tənənəm; 37-Tumaslı; 38-Təzəkənd; 39-Oğlanqala; 40-Oğuzkənd (Sovxoz); 41-Yuxarı Aralıq; 42-Yengicə; 43-Yuxarı Daşarx; 44-Yuxarı Yaycı; 45-Yeni Havuş; 46-Qarahəsənli; 47-Qışlaqabbas; 48-Qarxun; 49-Qorçulu; 50-Qaraburc; 51-İbadulla; 52-Sərخانlı; 53-Siyaqut; 54-Stansiya Daşarx; 55-Püsyən; 56-Kosacan; 57-Kürkəndi; 58-Kürçülü; 59-Şəhriyar; 60-Şahbulaq (Cağazir); 61-Vərməziyar; 62-Vayxır; 63-Zeyvə

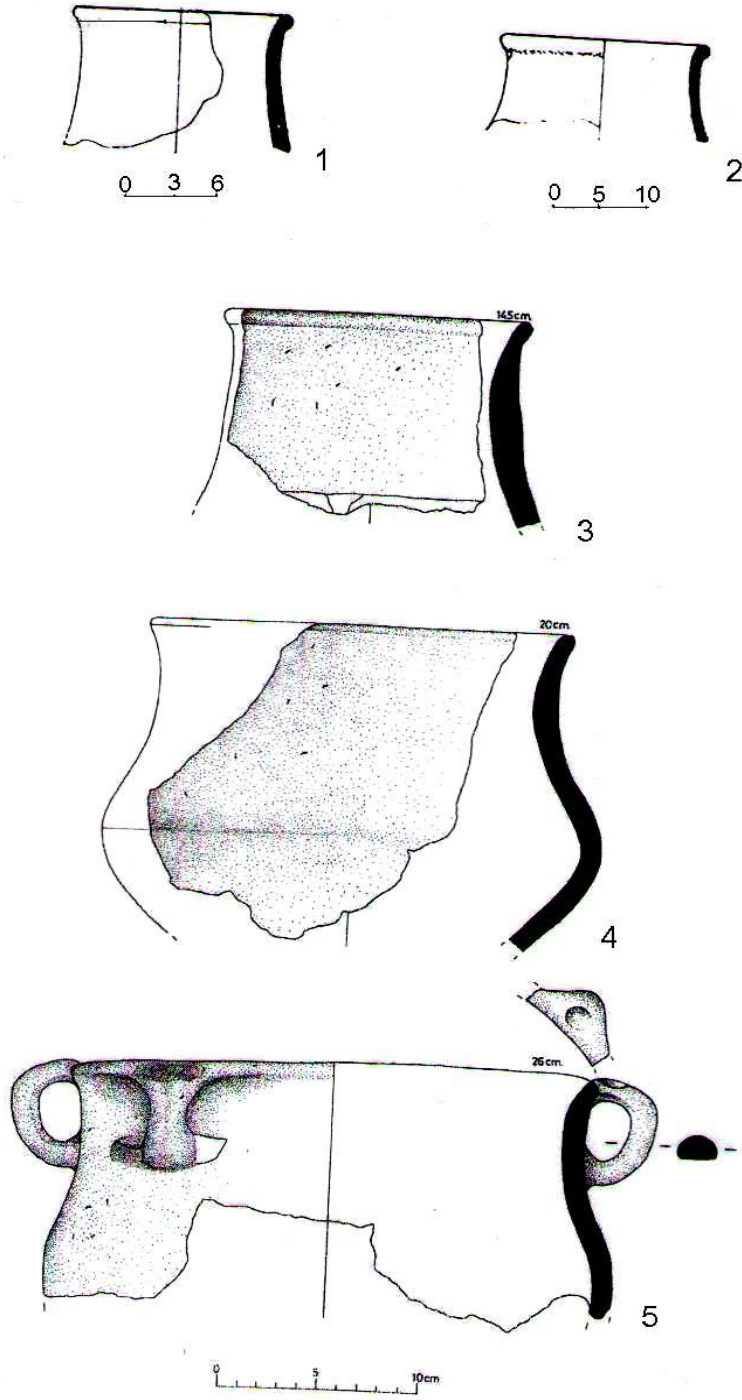
¹ Xəritənin hazırlanmasında göstərdikləri köməyə görə Naxçıvan MR Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin şöbə müdiri Z.T.Gözəlova, həmçinin Yerquruluşu, Geodeziya və Xəritəçəkmə Layihə İnstitutunun Xəritəçəkmə şöbəsinin aparıcı mütəxəssisi A.V.Quliyevə təşəkkür edirəm.

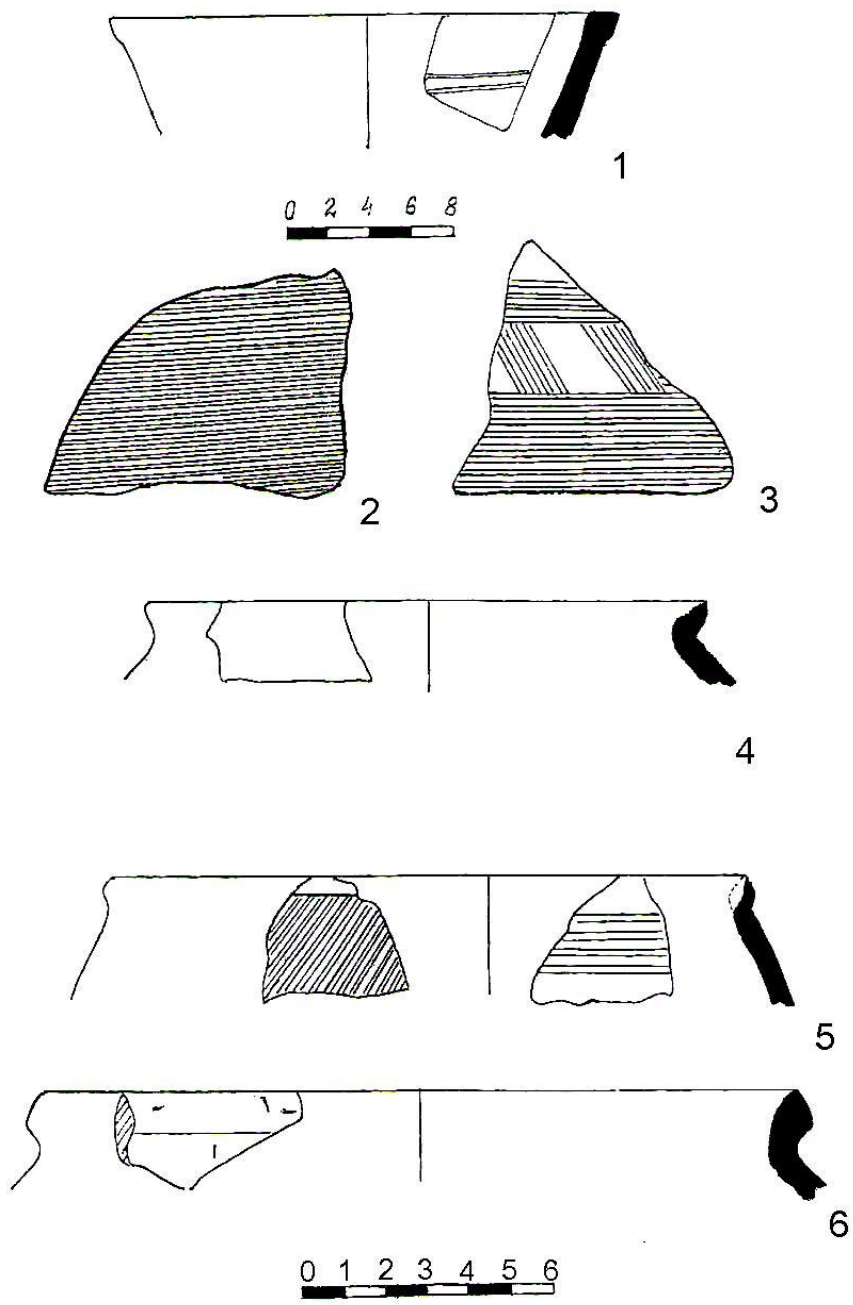
Şəkil 2. Yaxın Şərqdə Naxçıvanın mövqeyi

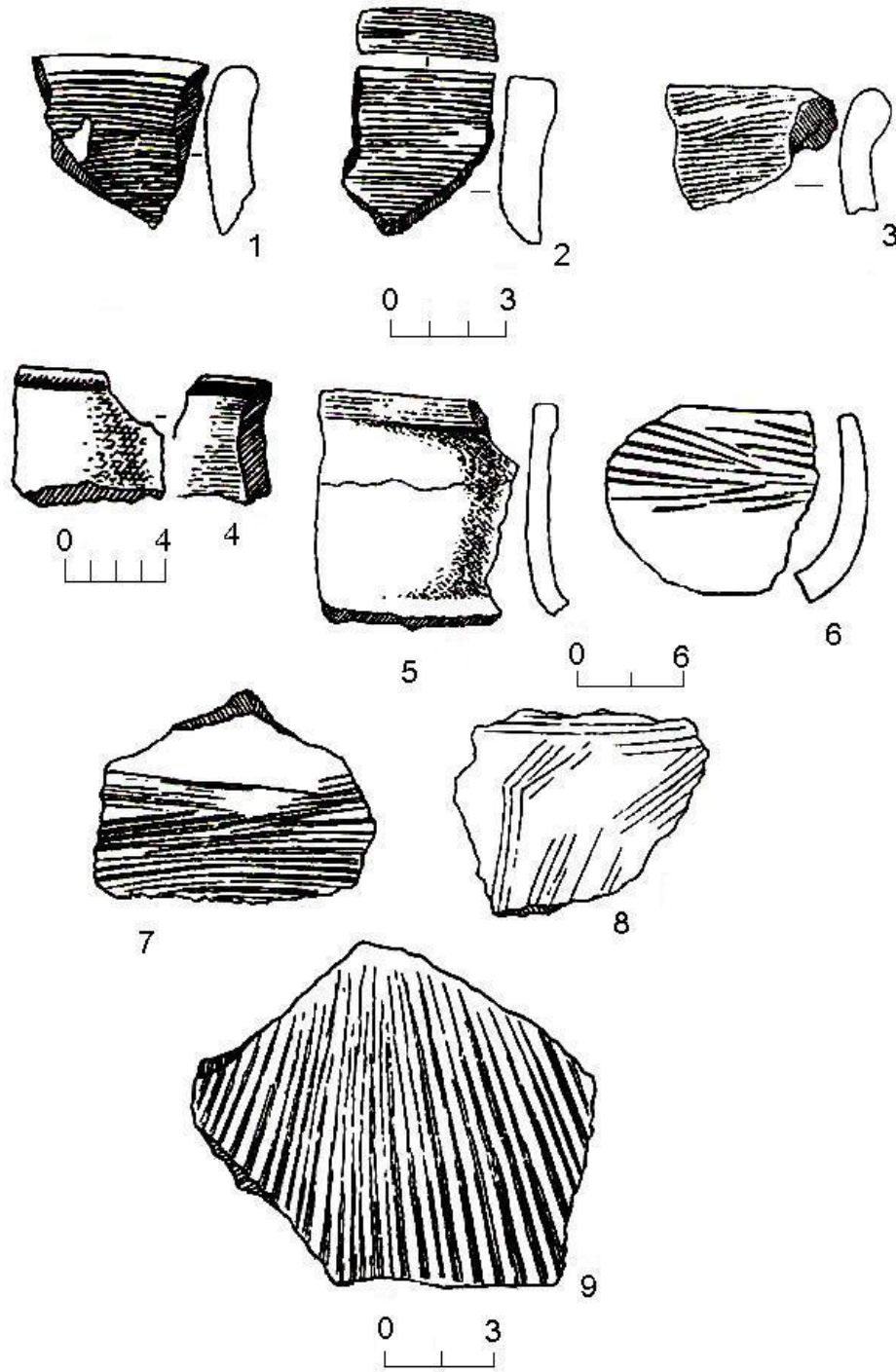
Şəkil 3. Boyalı qablar mədəniyyətinin yayıldığı ərazi

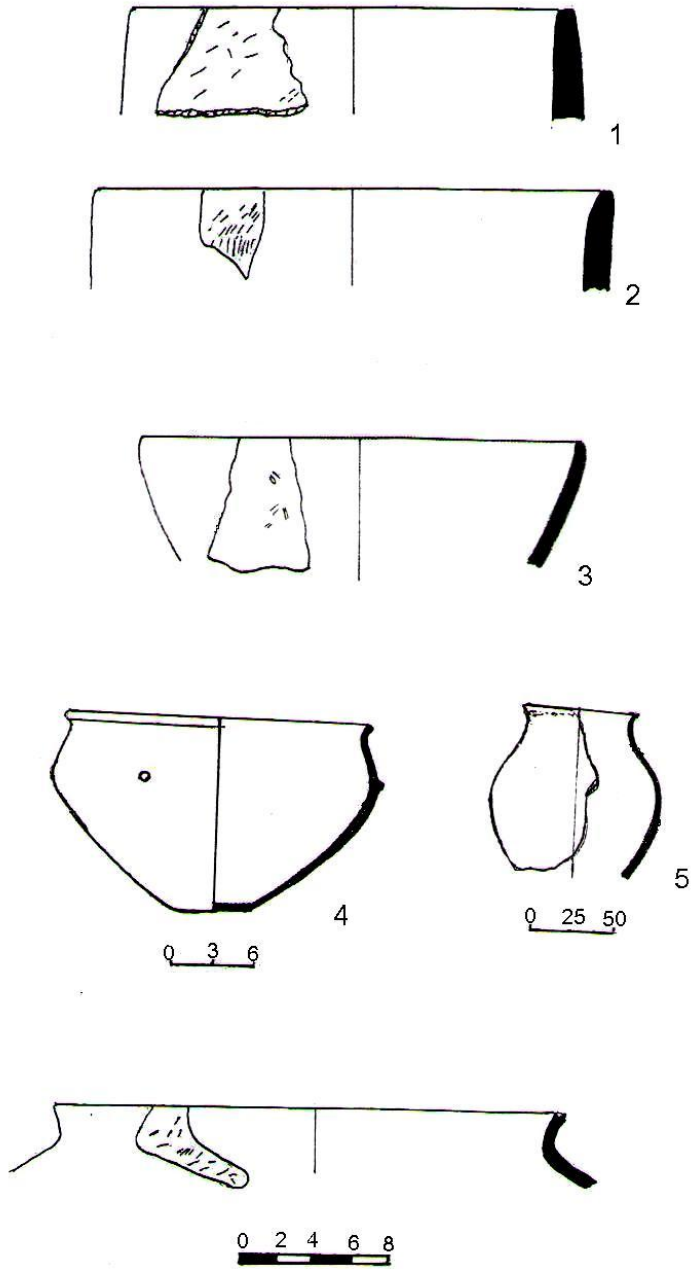
Şekil 4. Proto-Kür-Araz keramikası: 1-2 – Aşağı Daşarx; 3-5 – Ovçulartəpəsi.

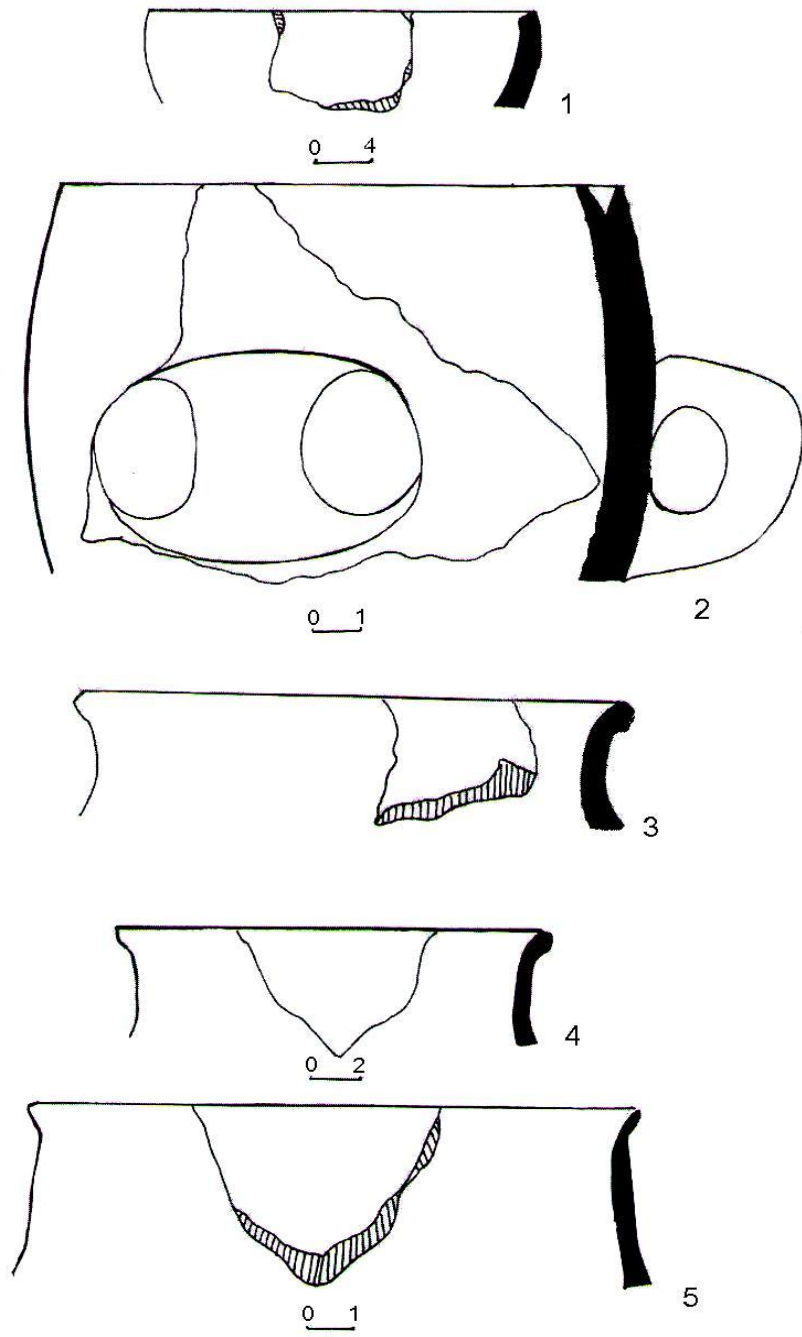
Şəkil 5. Proto-Kür-Araz keramikası (Xələc).

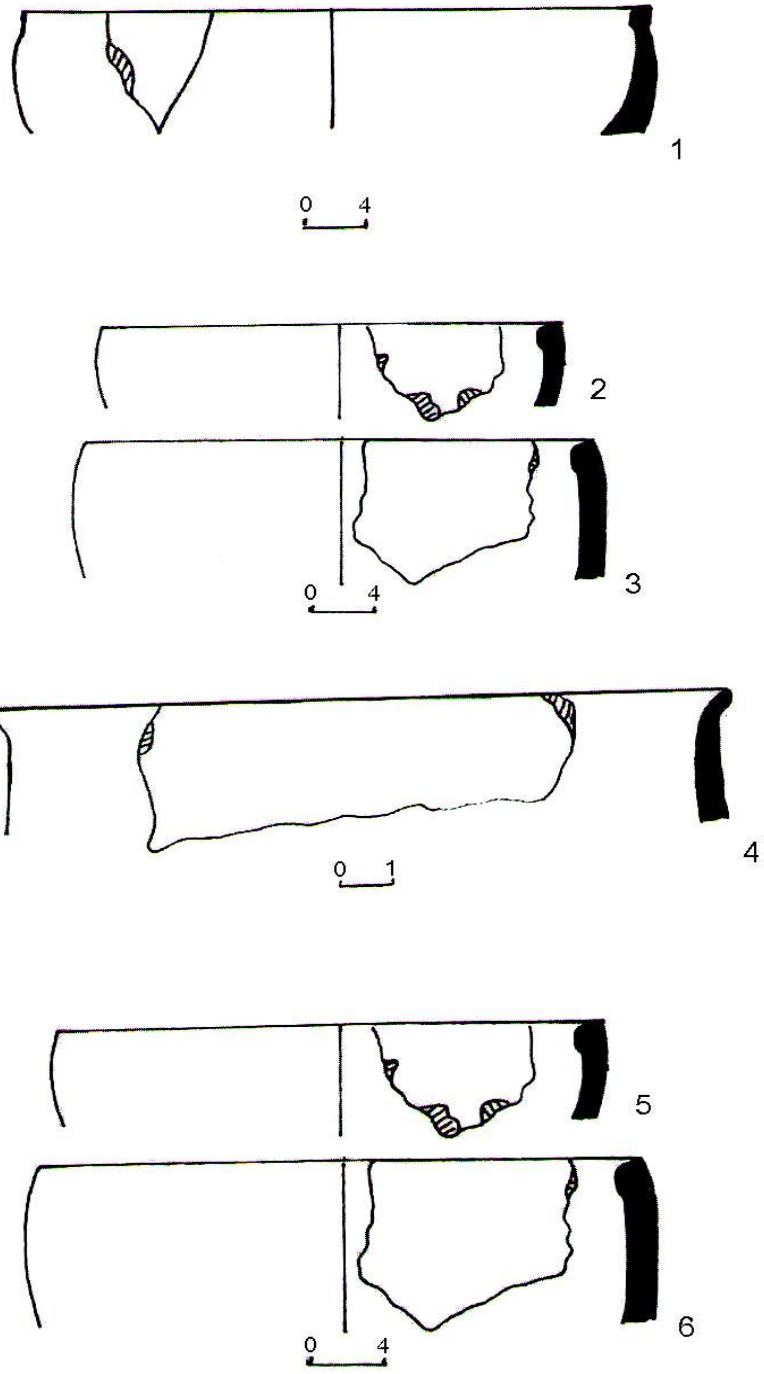
Şəkil 6. Proto-Kür-Araz keramikası (Maxta Kültəpəsi).

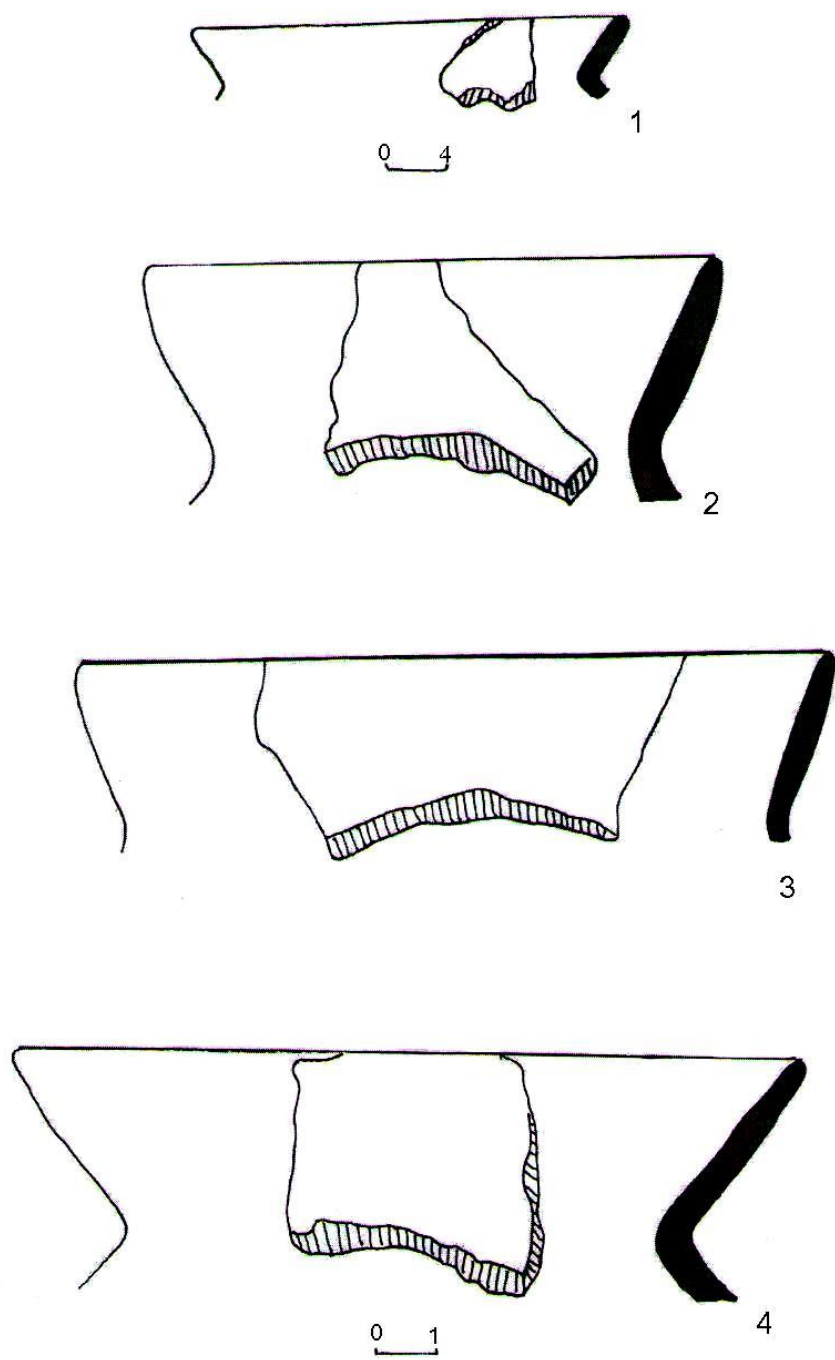
Şəkil 7. Proto-Kür-Araz keramikası: 1-3, 6 – Sədərək; 4-5 – Aşağı Daşarx.

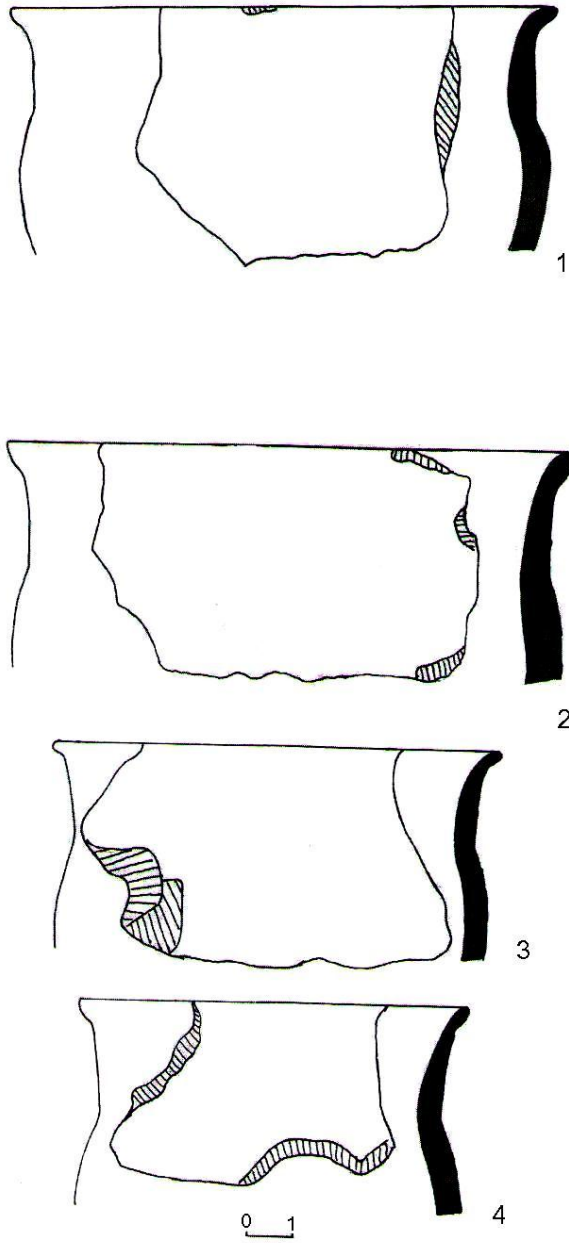
Şəkil 8. Kür-Araz mədəniyyətinin II mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

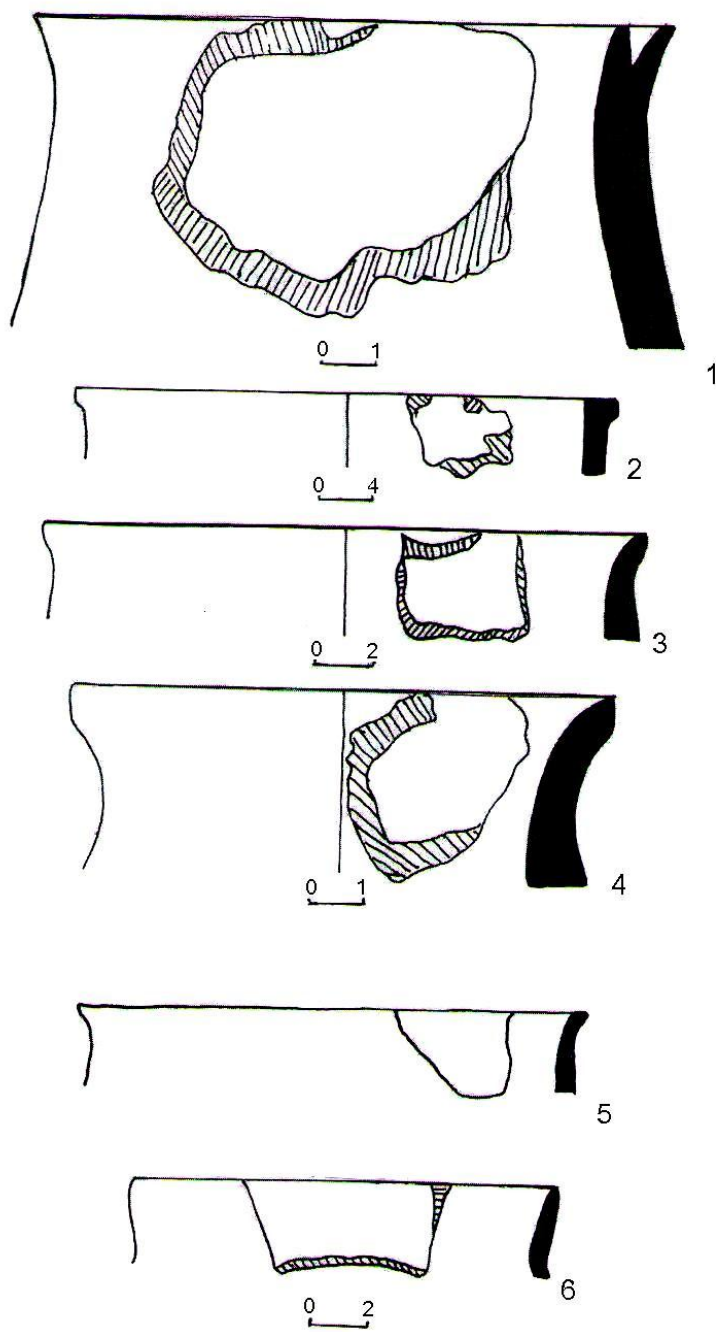
Şəkil 9. Kür-Araz mədəniyyətinin II mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

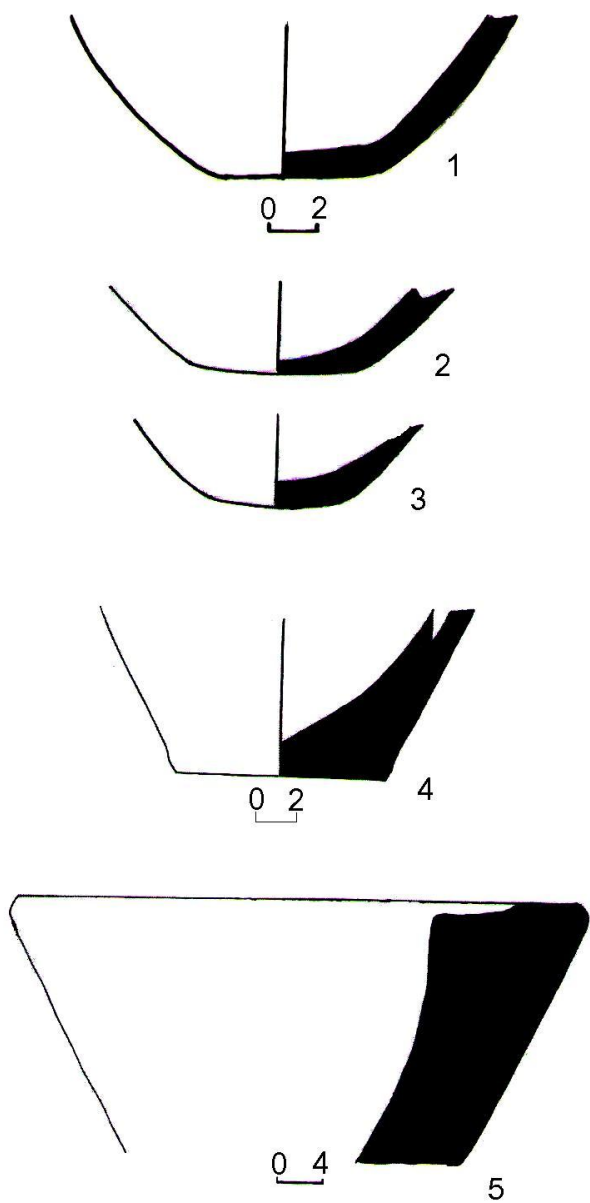
Şəkil 10. Kür-Araz mədəniyyətinin II mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

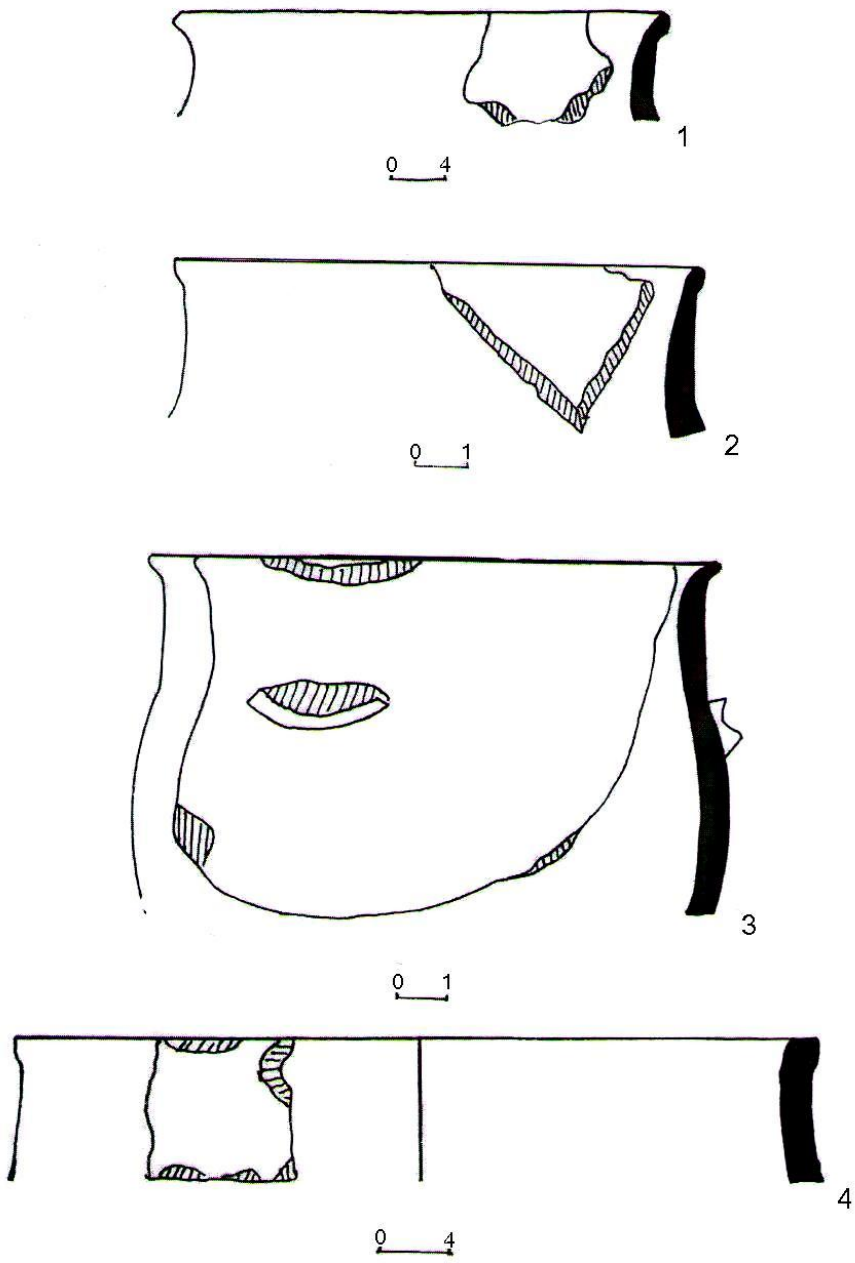
Şəkil 11. Kür-Araz mədəniyyətinin II mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

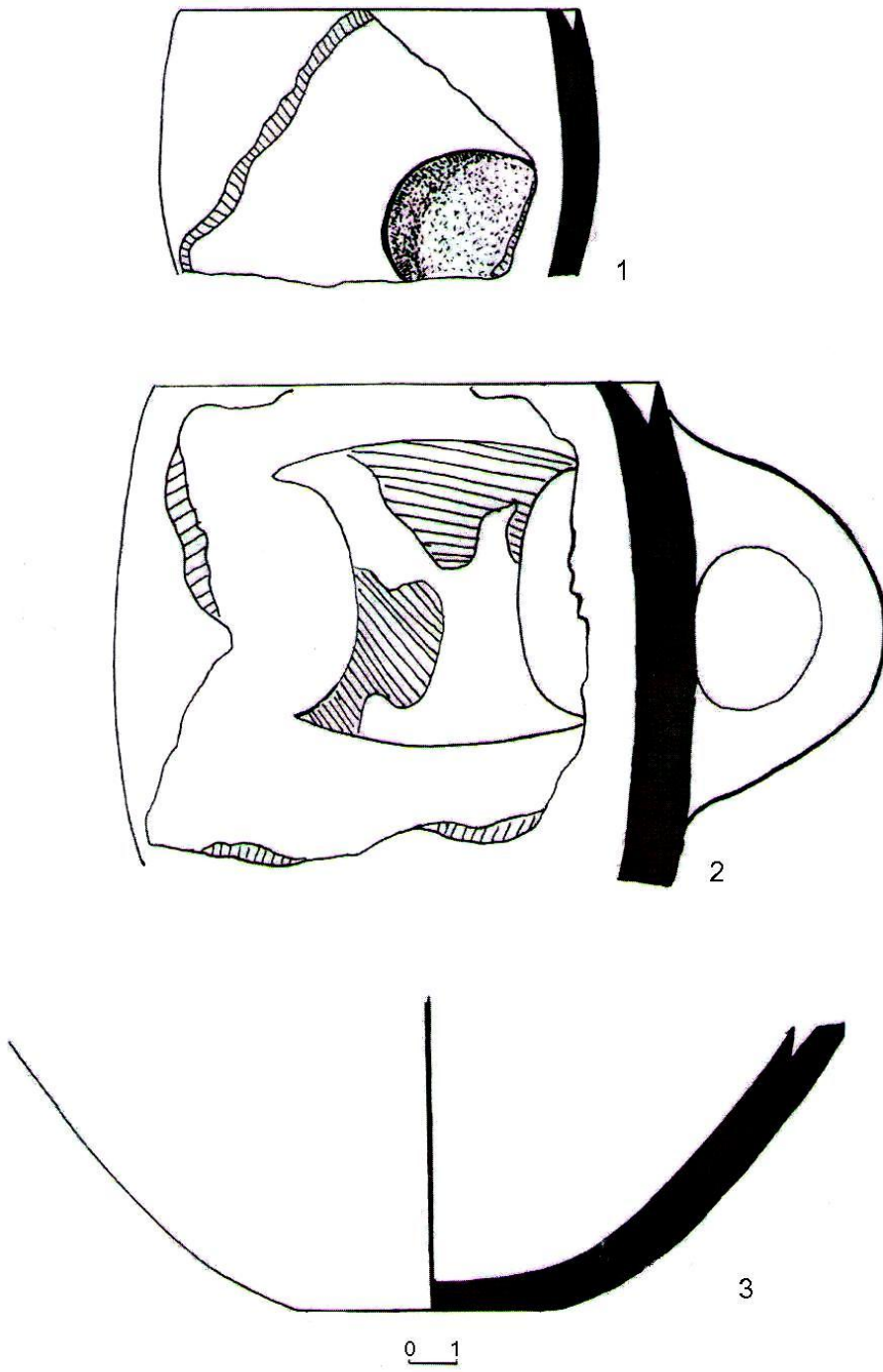
Şəkil 12. Kür-Araz mədəniyyətinin II mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

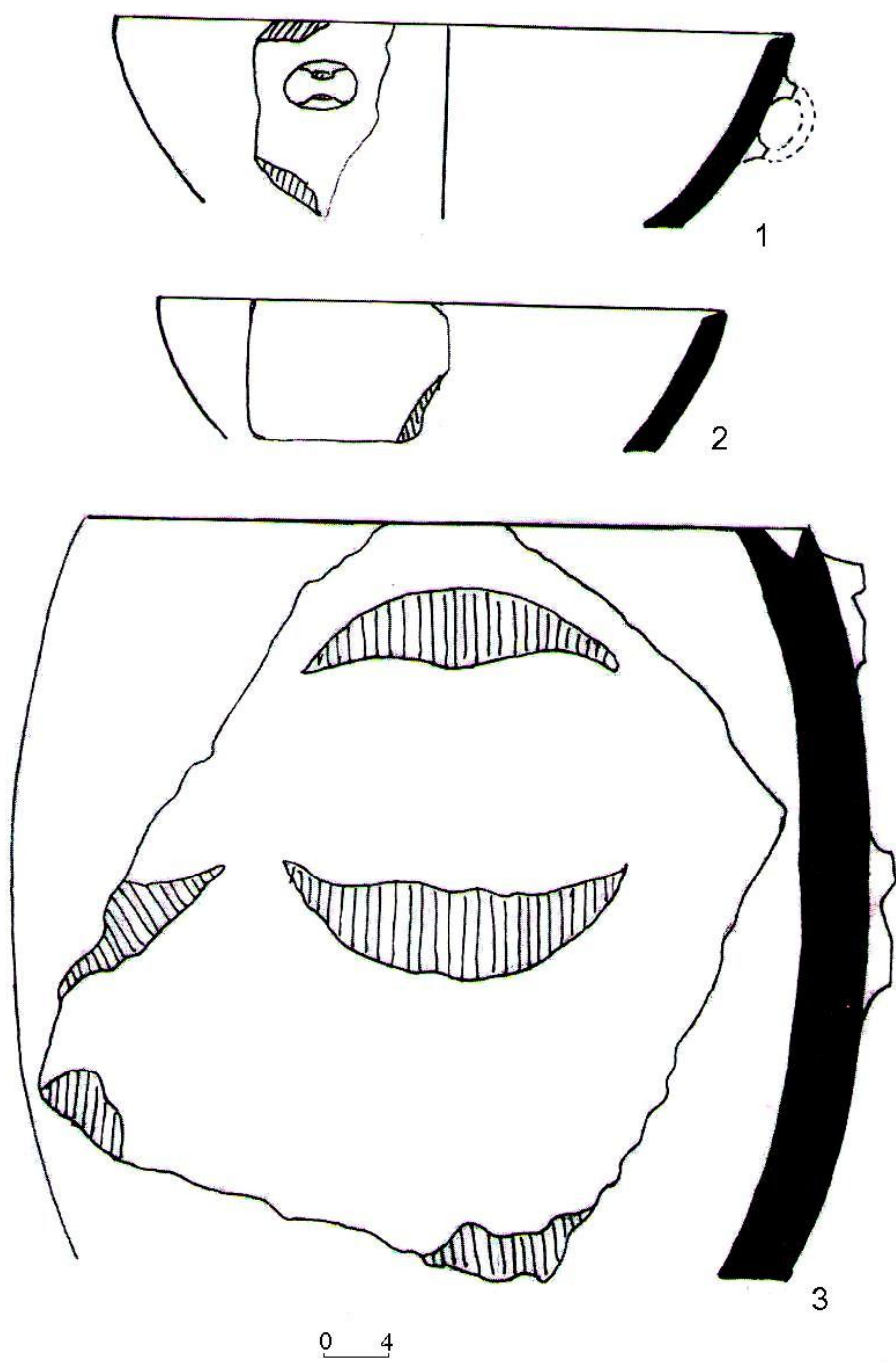
Şəkil 13. Kür-Araz mədəniyyətinin II mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

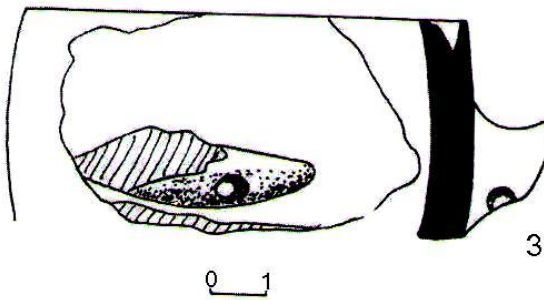
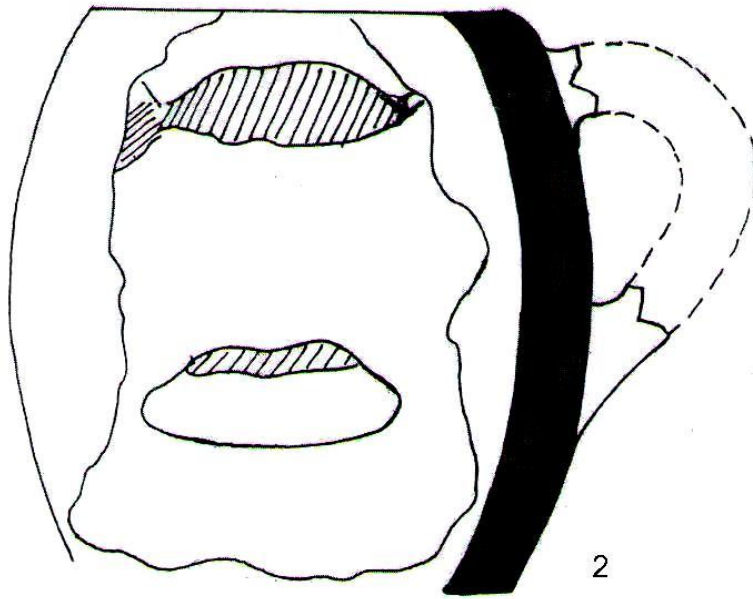
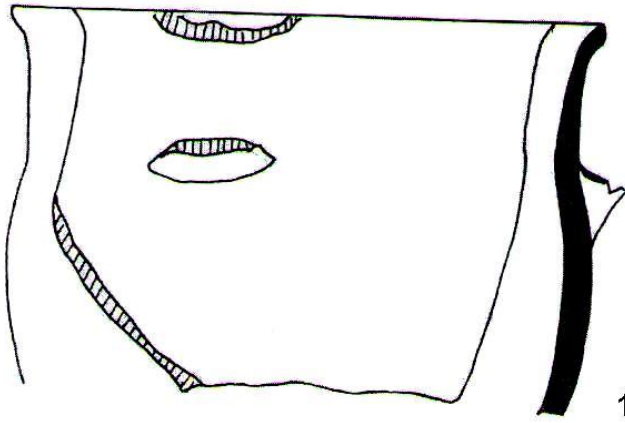
Şəkil 14. Kür-Araz mədəniyyətinin II mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

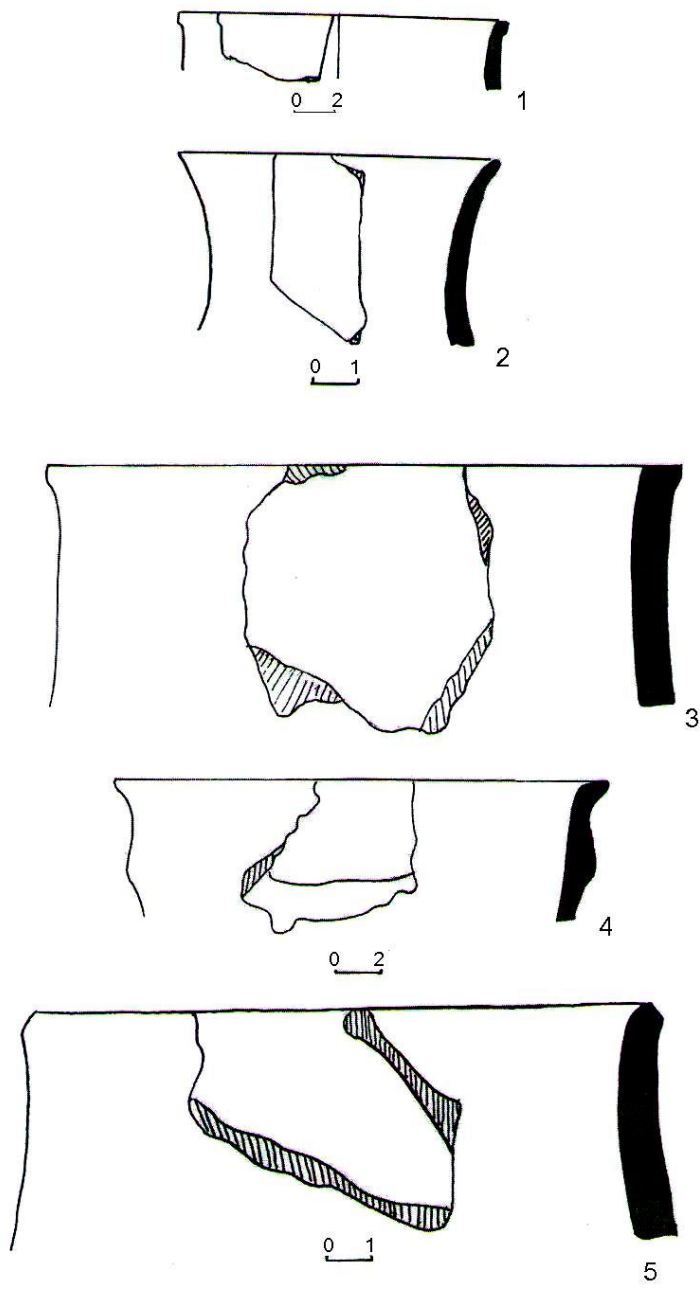
Şəkil 15. Kür-Araz mədəniyyətinin II mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

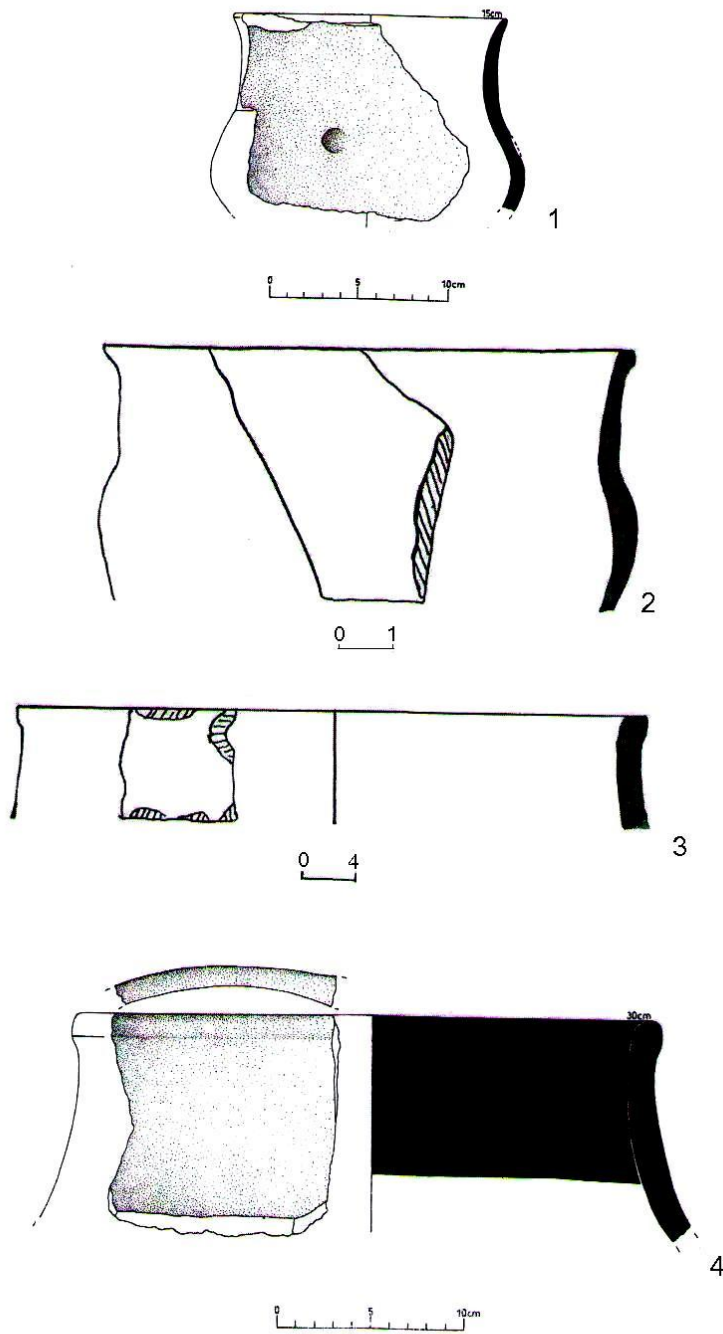
Şəkil 16. Kür-Araz mədəniyyətinin II mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

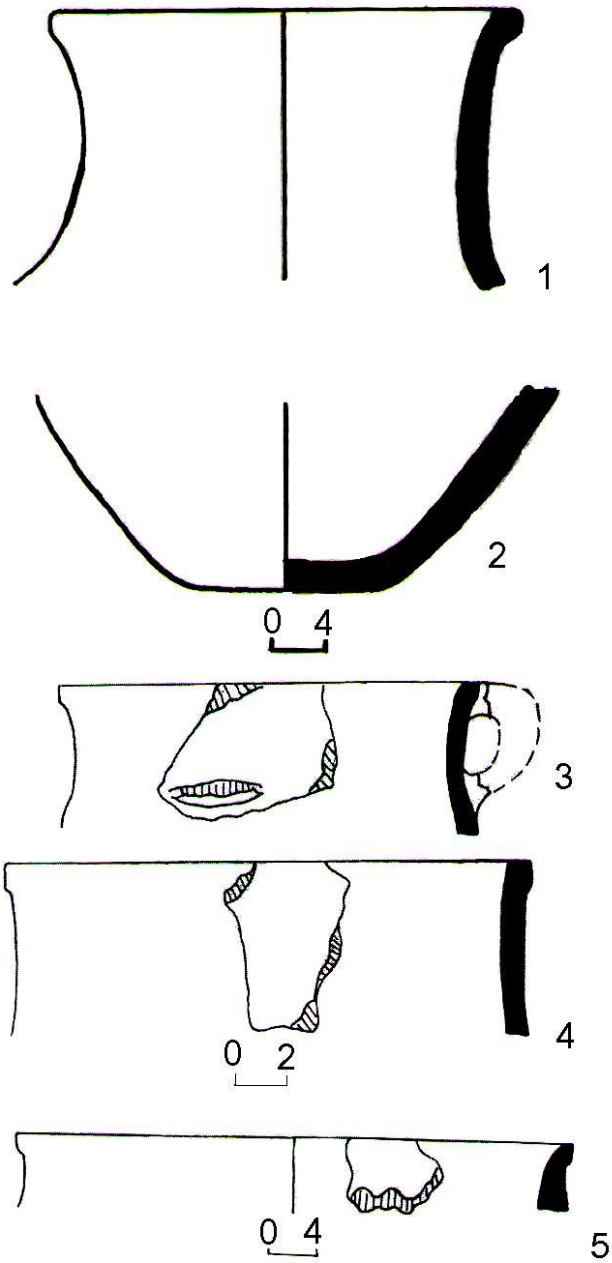
Şəkil 17. Kür-Araz mədəniyyətinin II mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

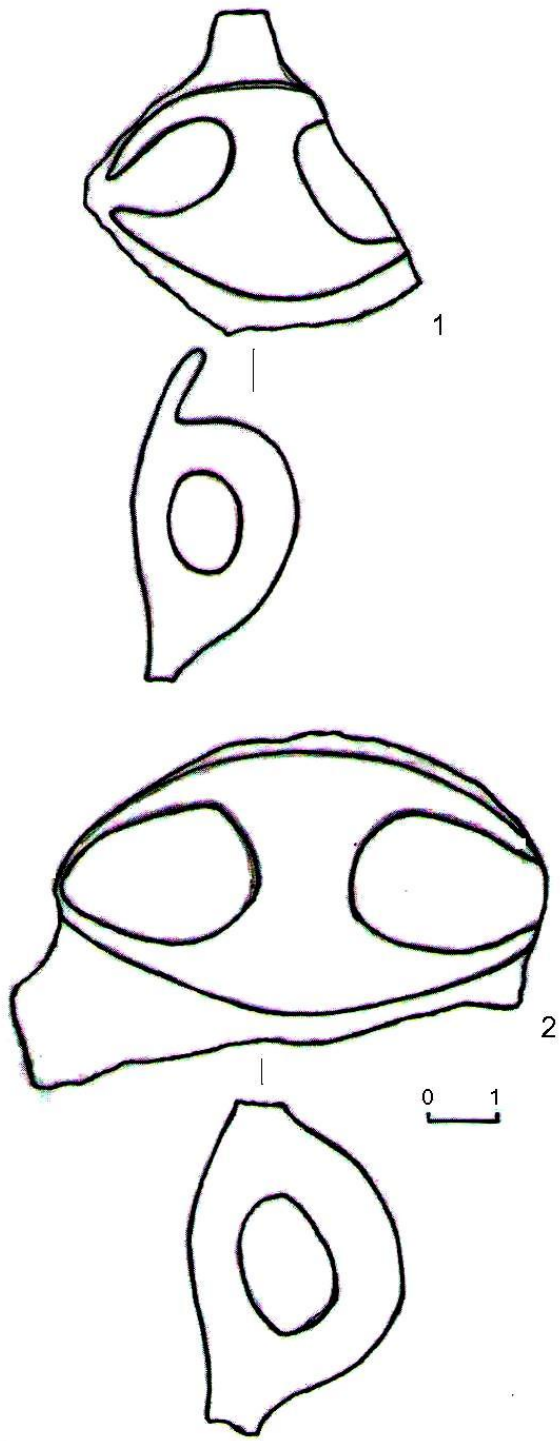
Şəkil 18. Kür-Araz mədəniyyətinin II mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

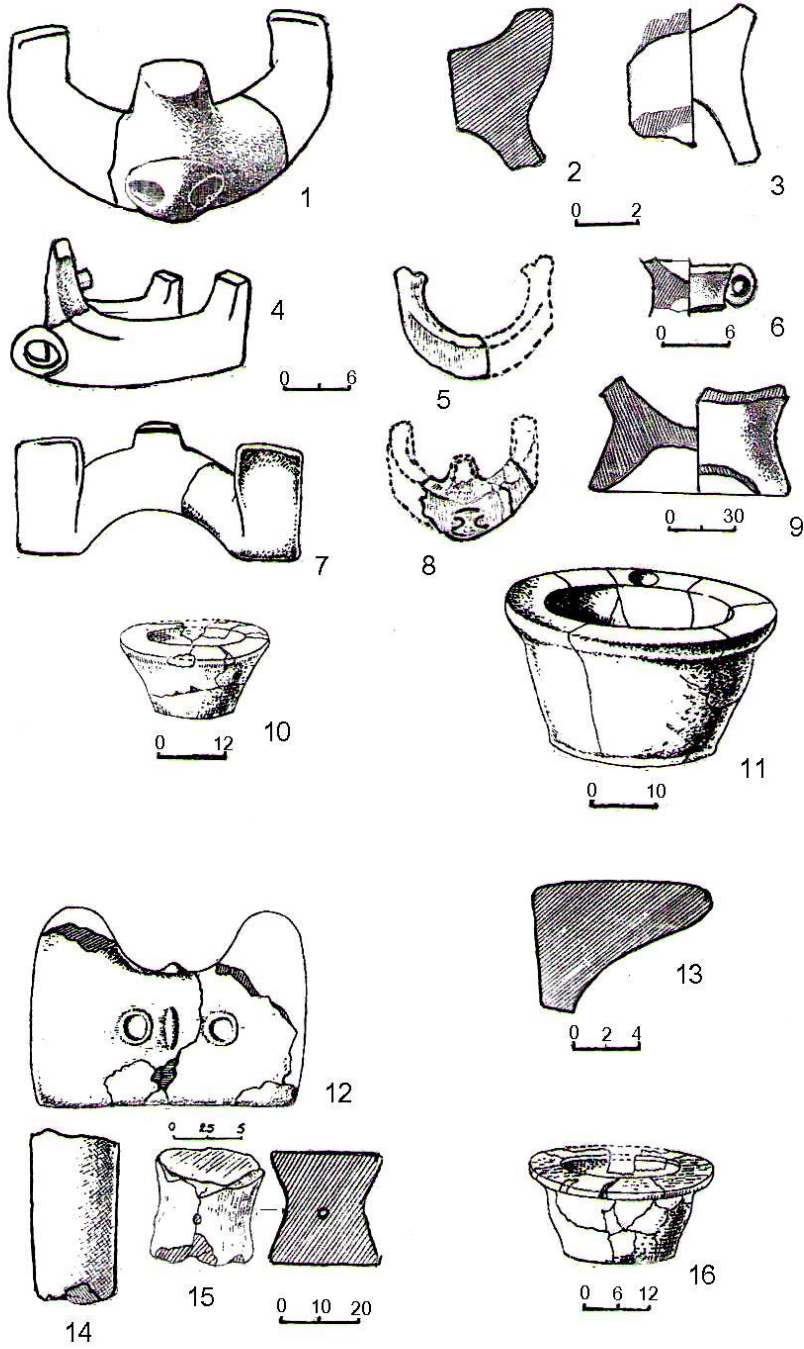
Şəkil 19. Kür-Araz mədəniyyətinin II mərhələsinə aid keramika: 1, 4 – Ovçulartəpəsi; 2-3 - Ərəbyengicə.

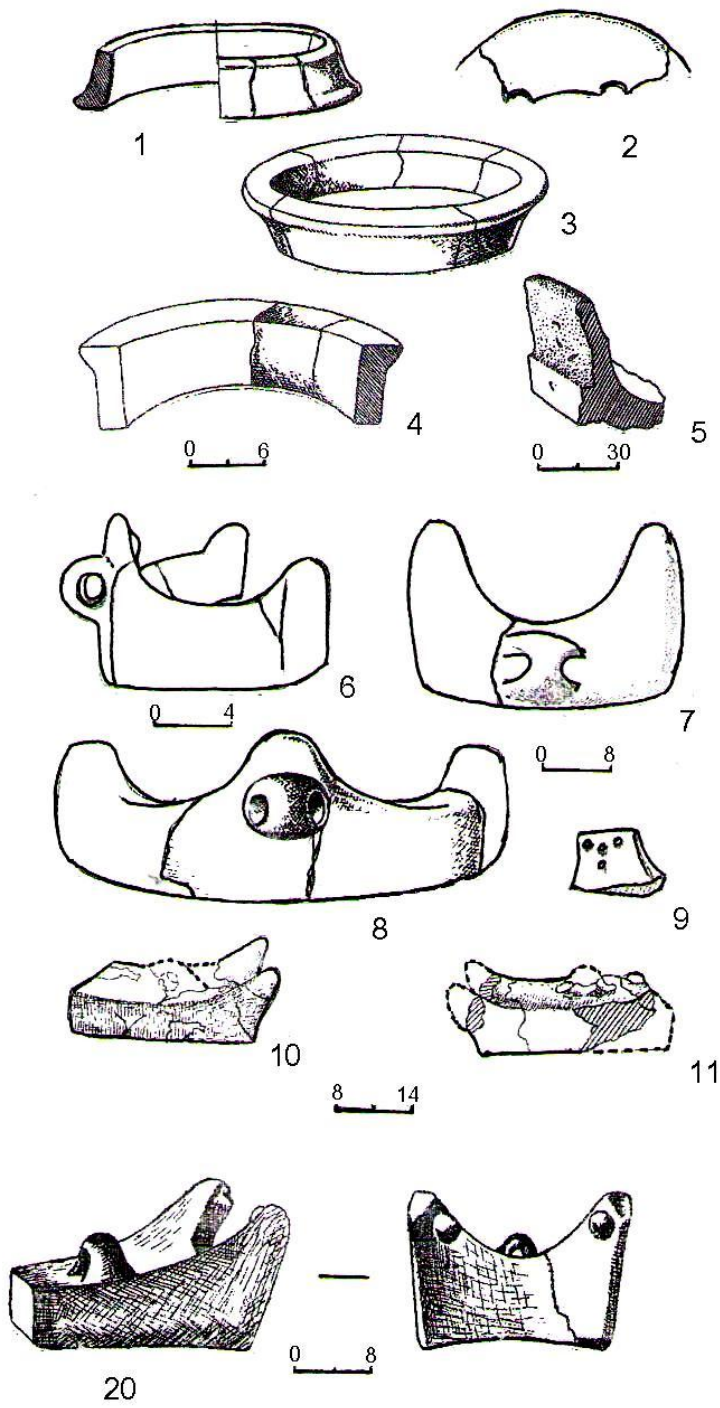
Şəkil 20. Kür-Araz mədəniyyətinin II mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

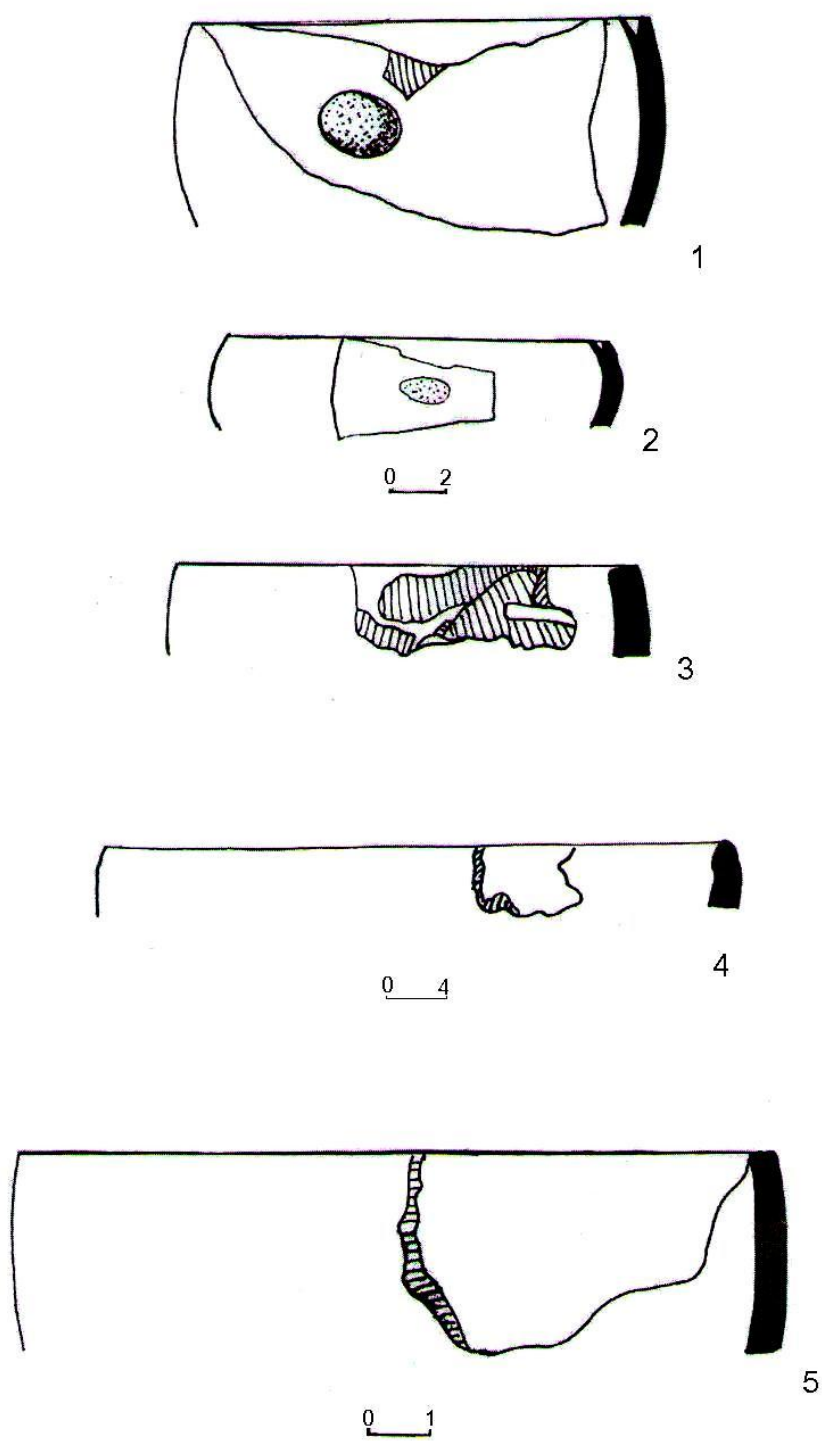
Şəkil 21. Kür-Araz mədəniyyətinin II mərhələsinə aid keramika (Aşağı Daşarx).

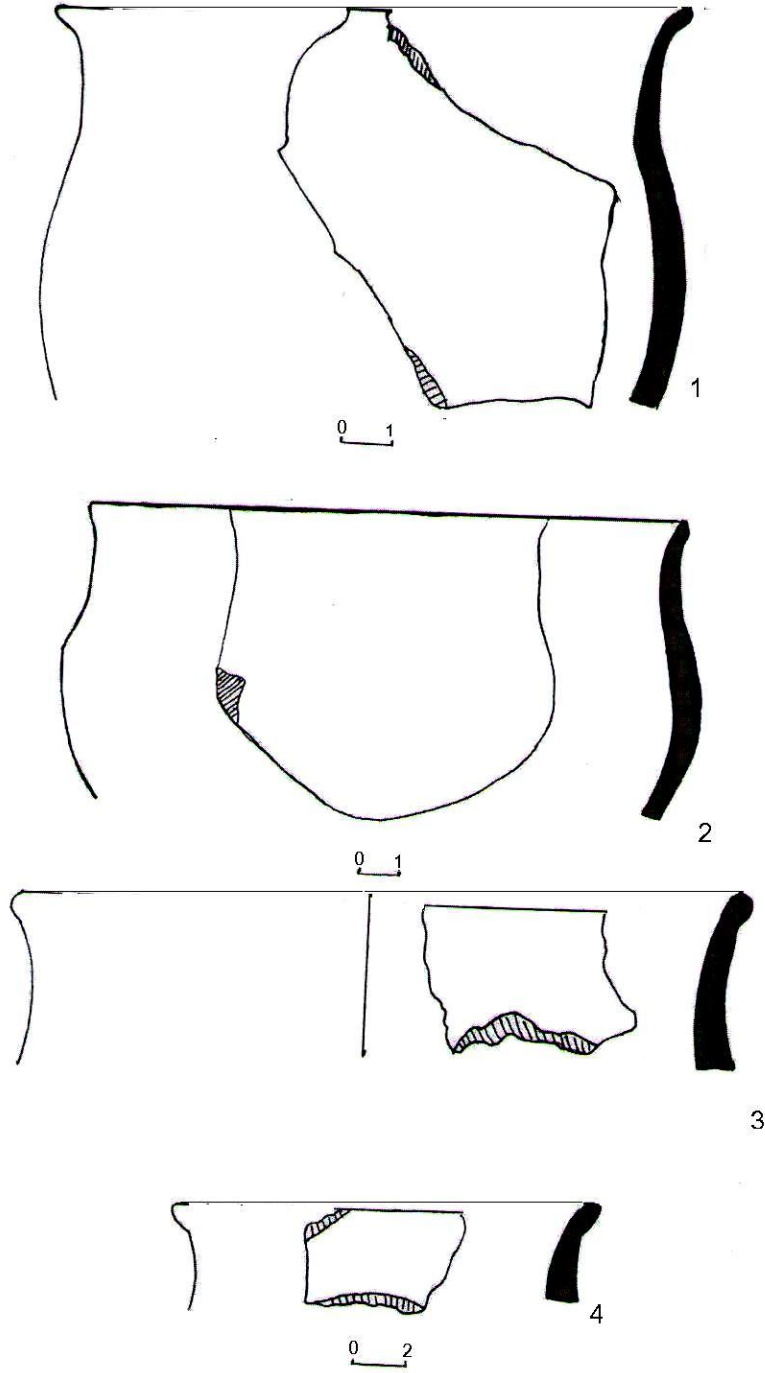
Şəkil 22. Kür-Araz mədəniyyətinə aid ocaq qurğuları: 1-4, 6, 9, 11-16 – II Kültəpə; 5 – Maxta Kültəpəsi; 8 – I Kültəpə; 10- Aşağı Daşarx.

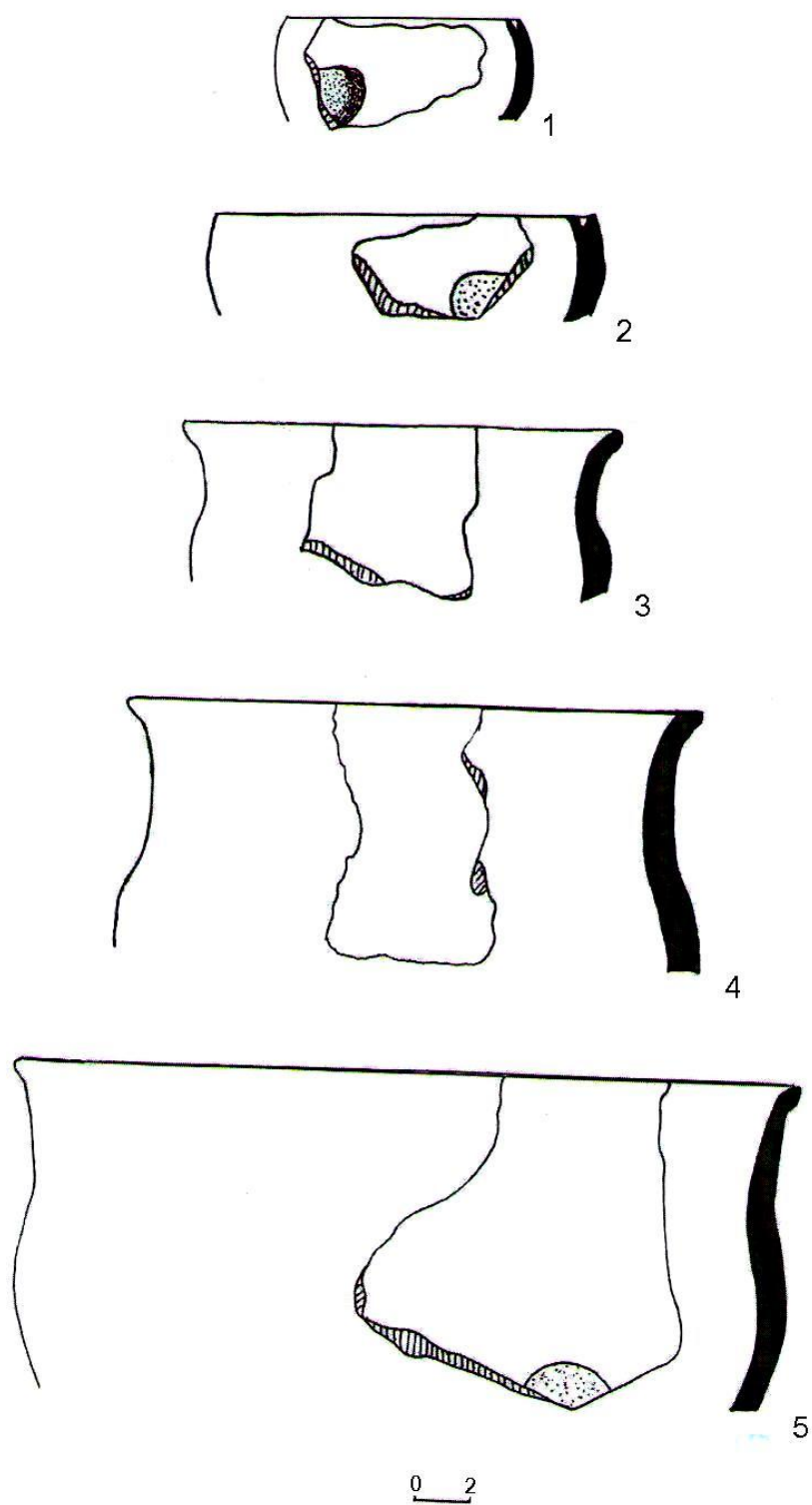
Şəkil 23. Kür-Araz mədəniyyətinə aid ocaq qurğuları: 1-5, 7, 10-12- II Kültəpə;
6, 8, 9 – Maxta Kültəpəsi.

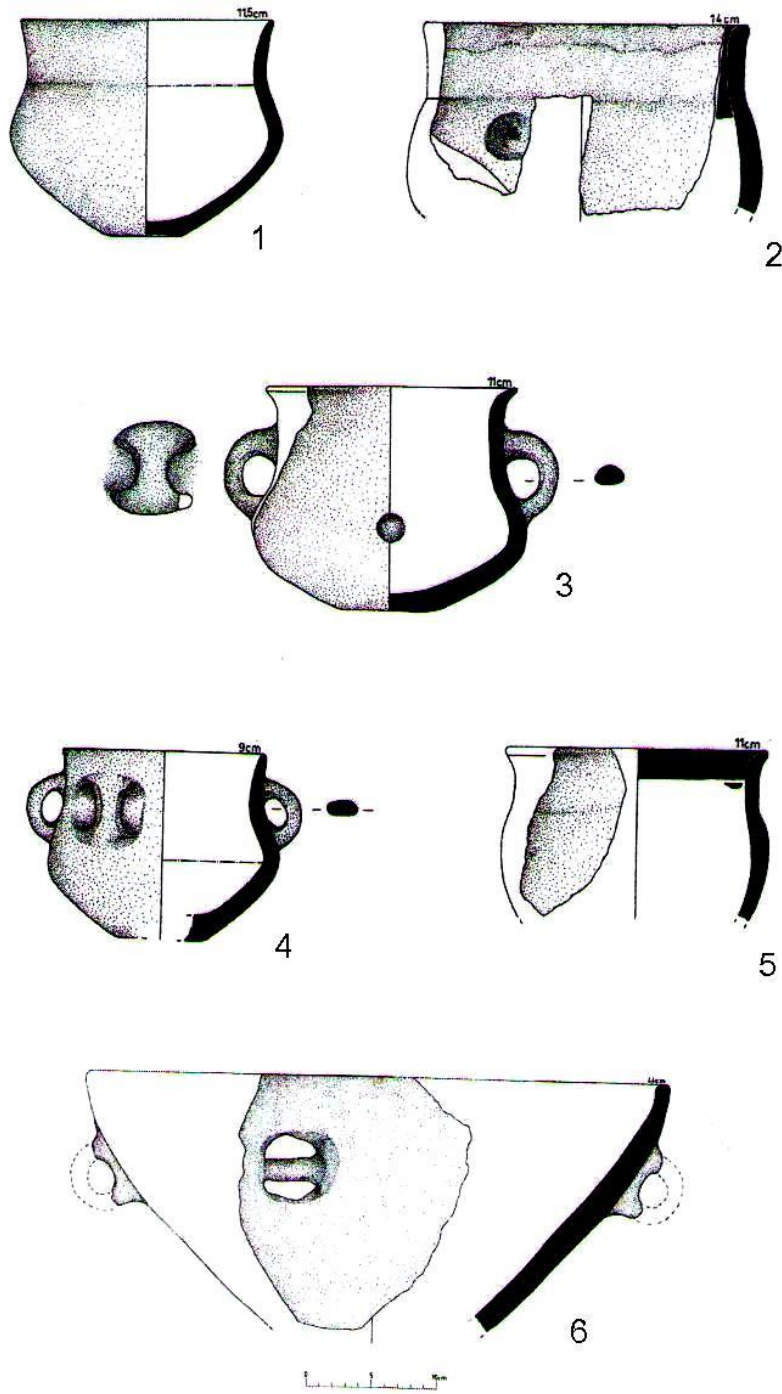
Şəkil 24. Kür-Araz mədəniyyətinin III mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

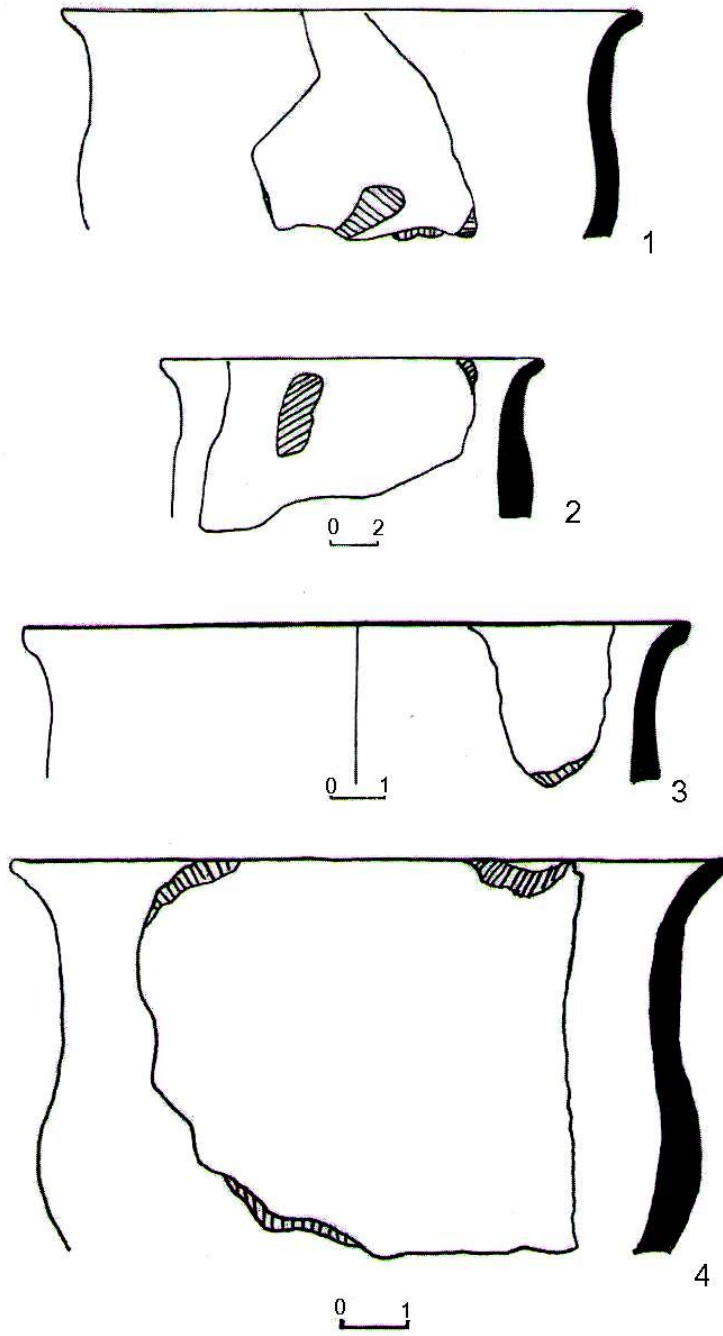
Şəkil 25. Kür-Araz mədəniyyətinin III mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

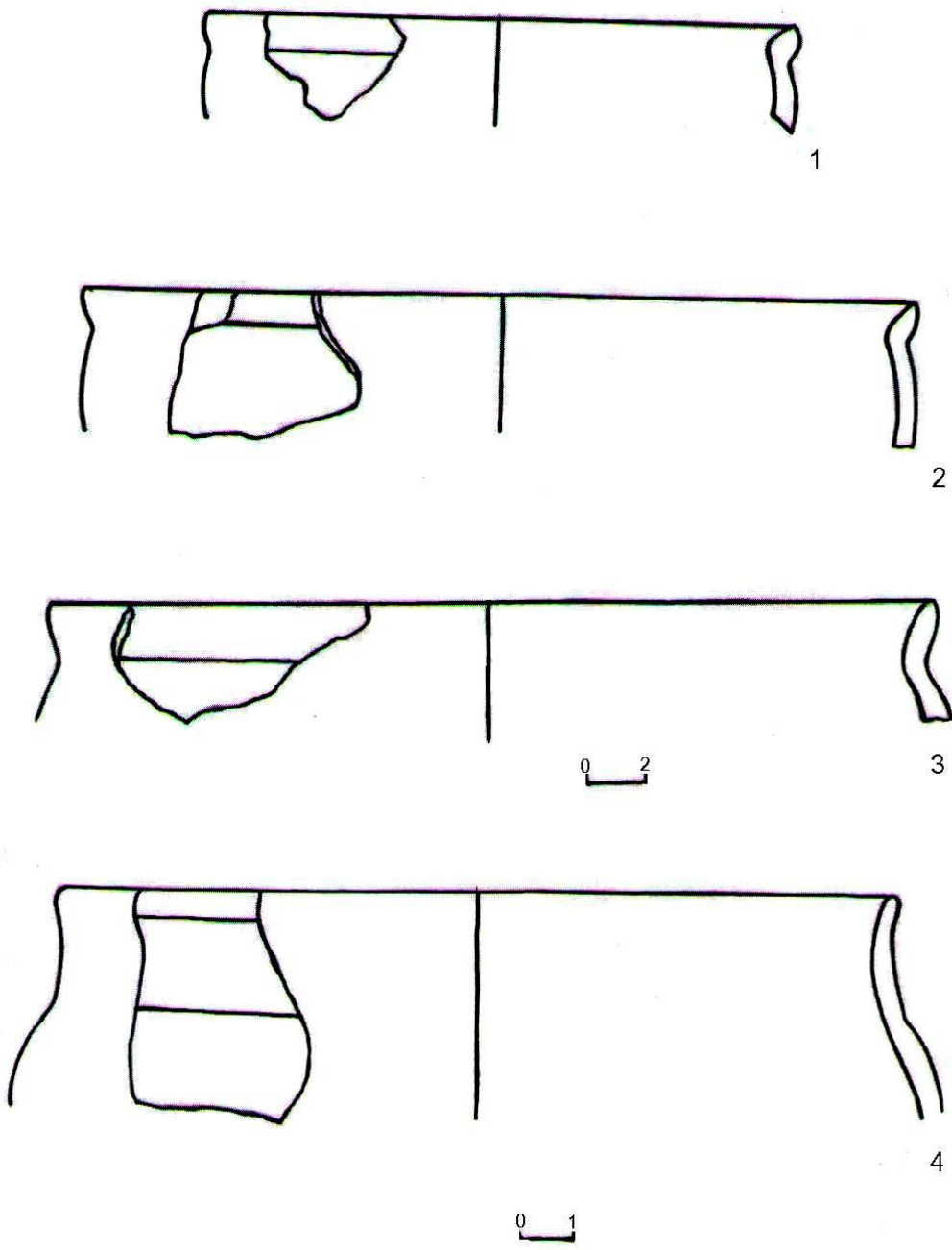
Şəkil 26. Kür-Araz mədəniyyətinin III mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

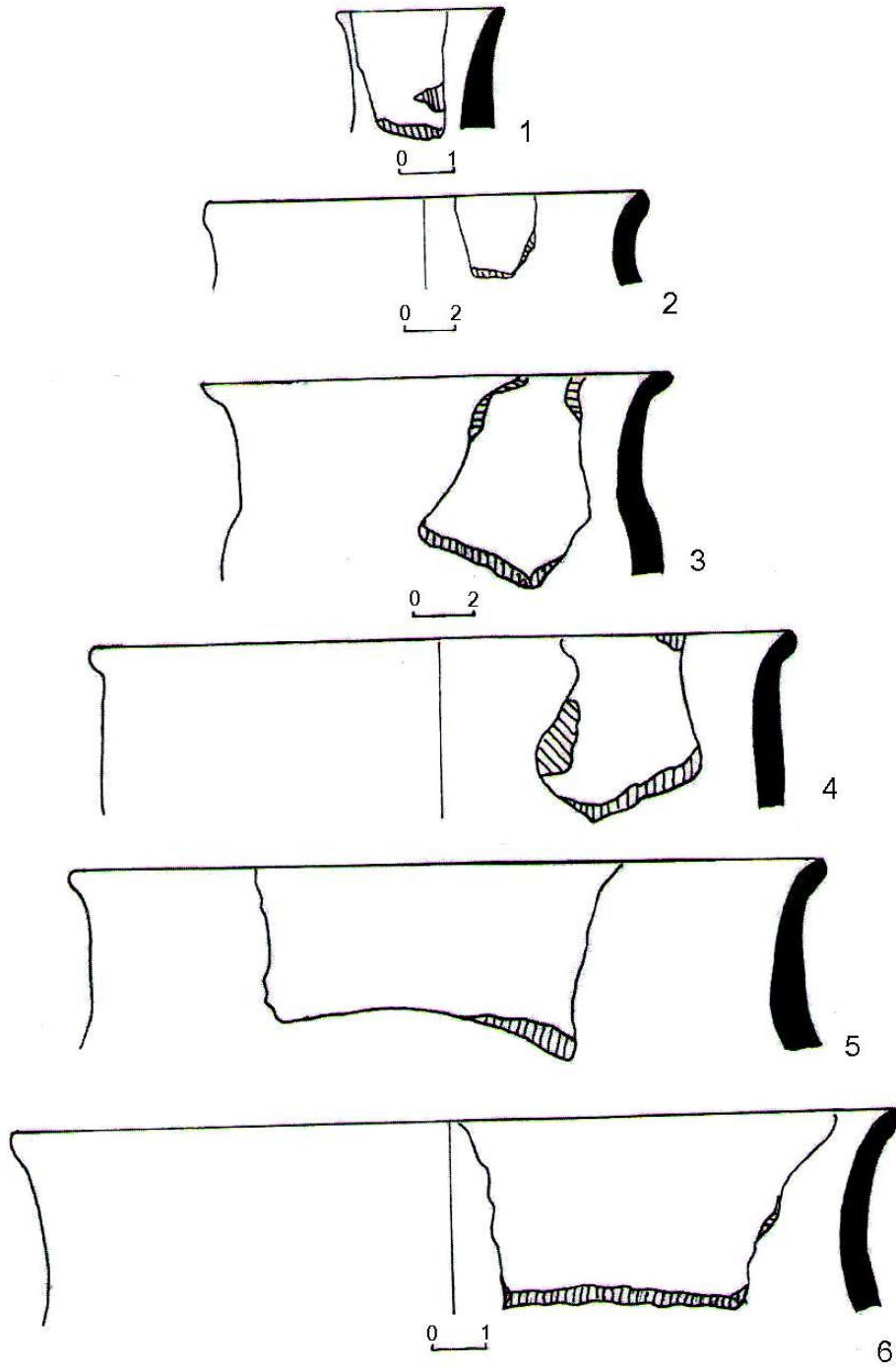
Şəkil 27. Kür-Araz mədəniyyətinin III mərhələsinə aid keramika (Ovçulartəpəsi).

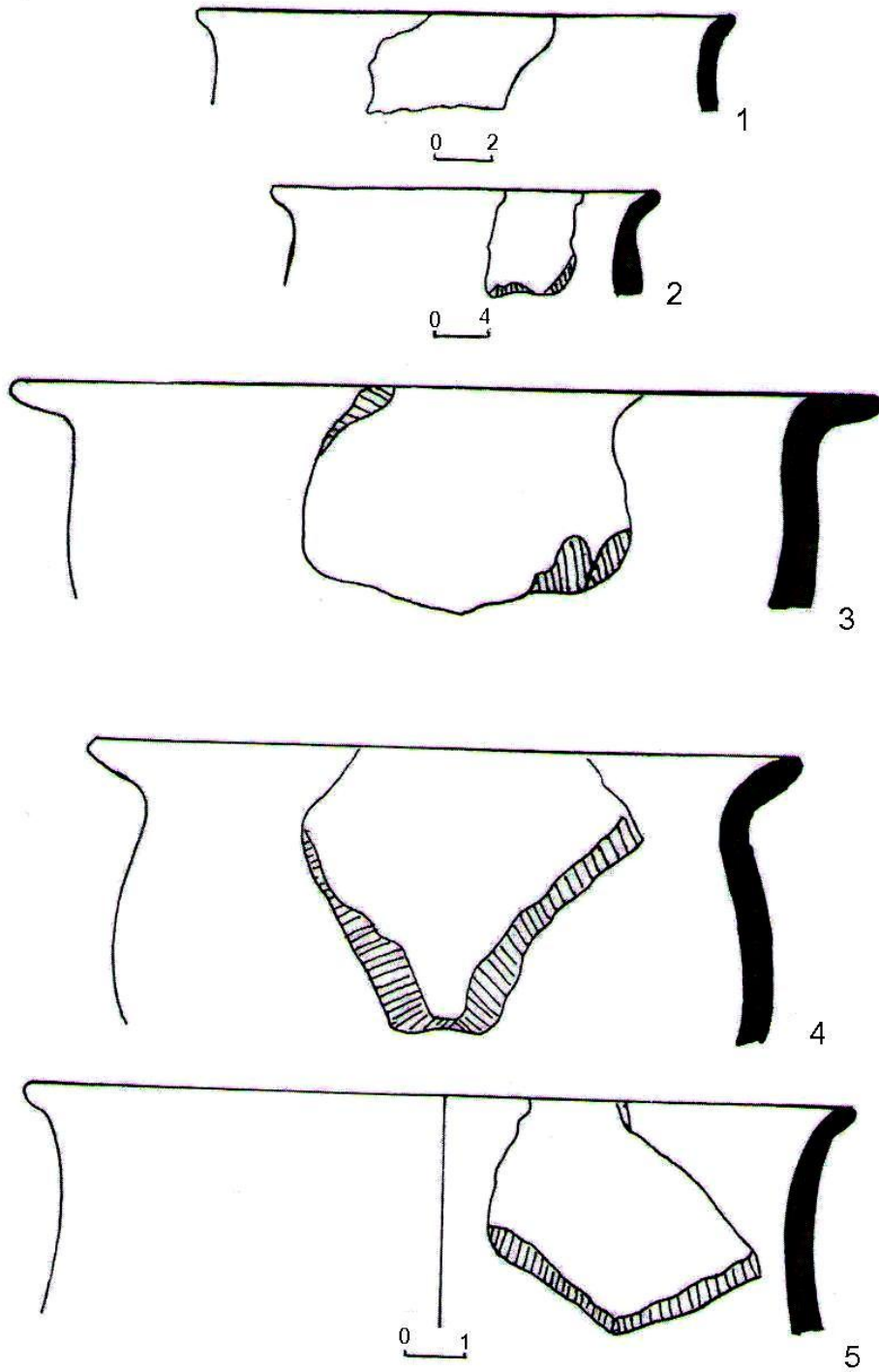
Şəkil 28. Kür-Araz mədəniyyətinin III mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

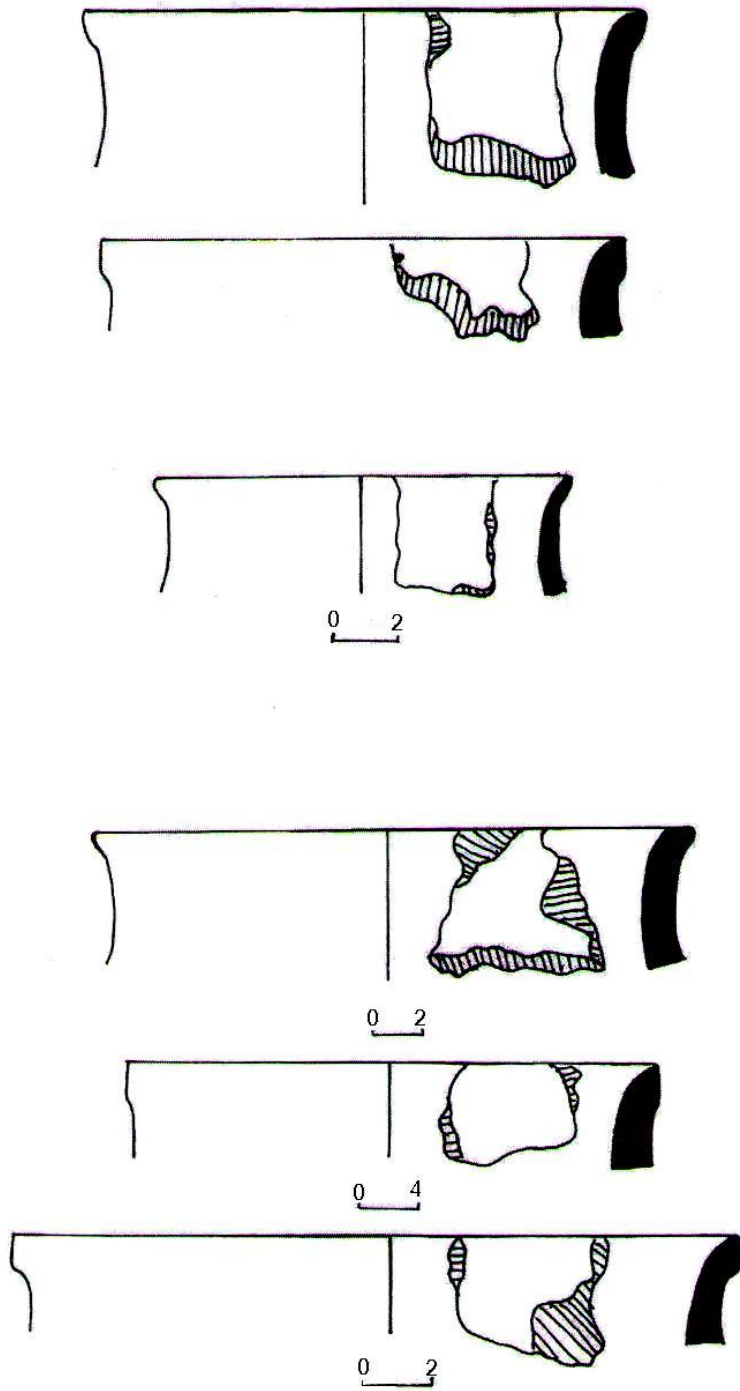
Şəkil 29. Kür-Araz mədəniyyətinin III mərhələsinə aid keramika (Aşağı Daşarx).

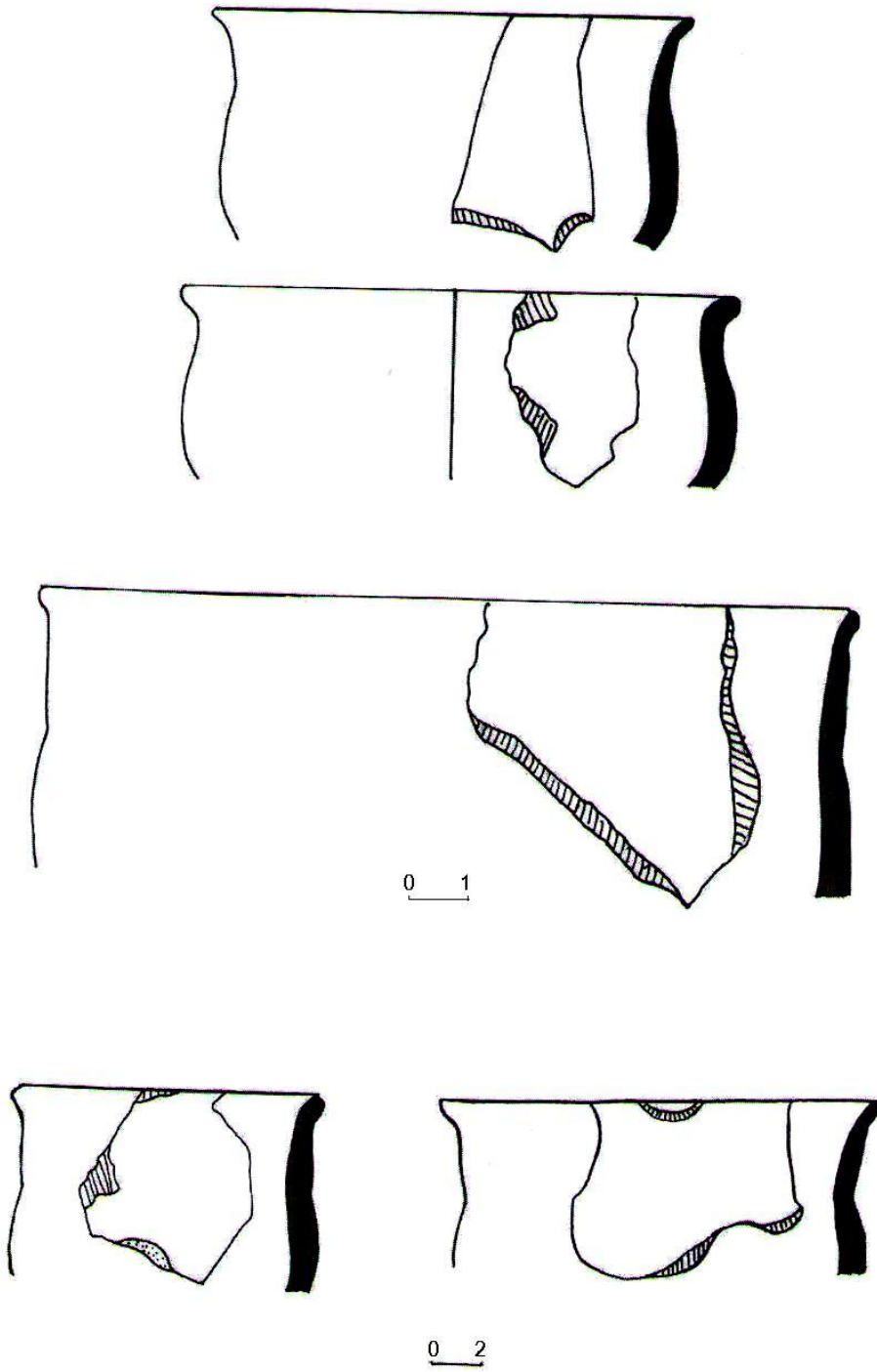
Şəkil 30. Kür-Araz mədəniyyətinin III mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

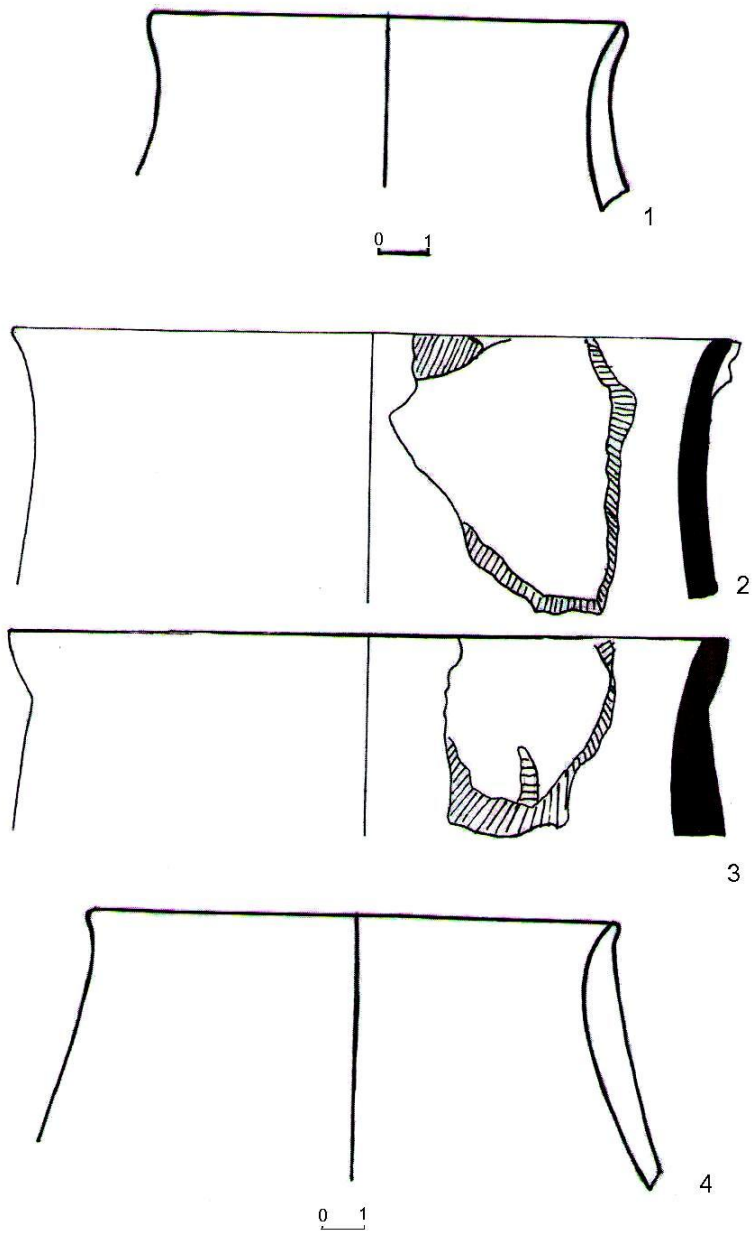
Şəkil 31. Kür-Araz mədəniyyətinin III mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

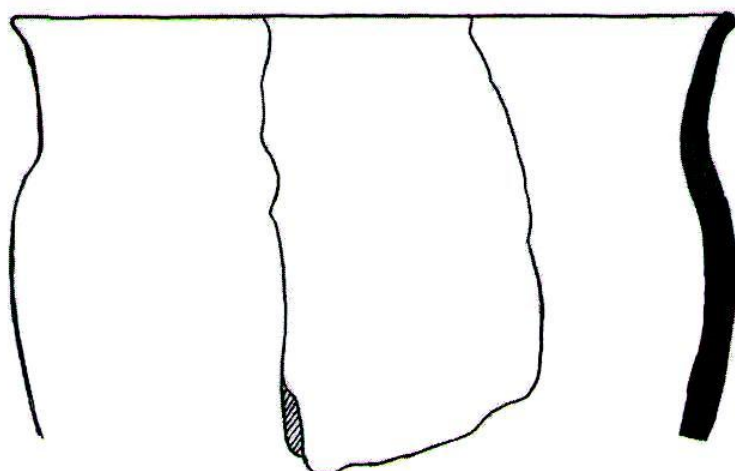
Şəkil 32. Kür-Araz mədəniyyətinin III mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

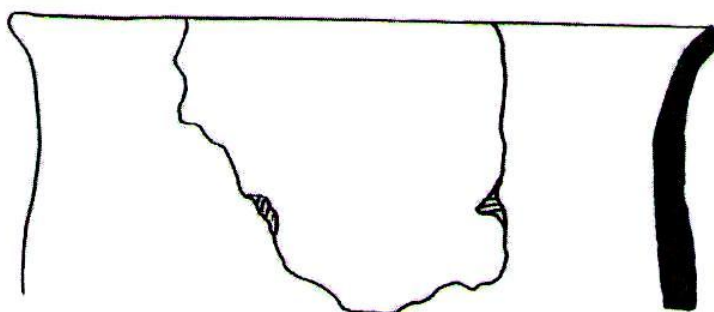
Şəkil 33. Kür-Araz mədəniyyətinin III mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

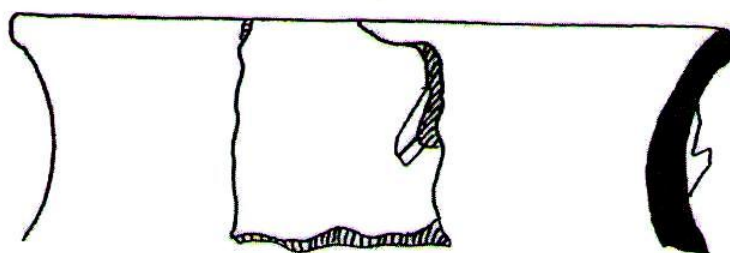
Şəkil 34. Kür-Araz mədəniyyətinin III mərhələsinə aid keramika: 1, 4 –Aşağı Daşarx; 2-3 - Ərəbyengicə.

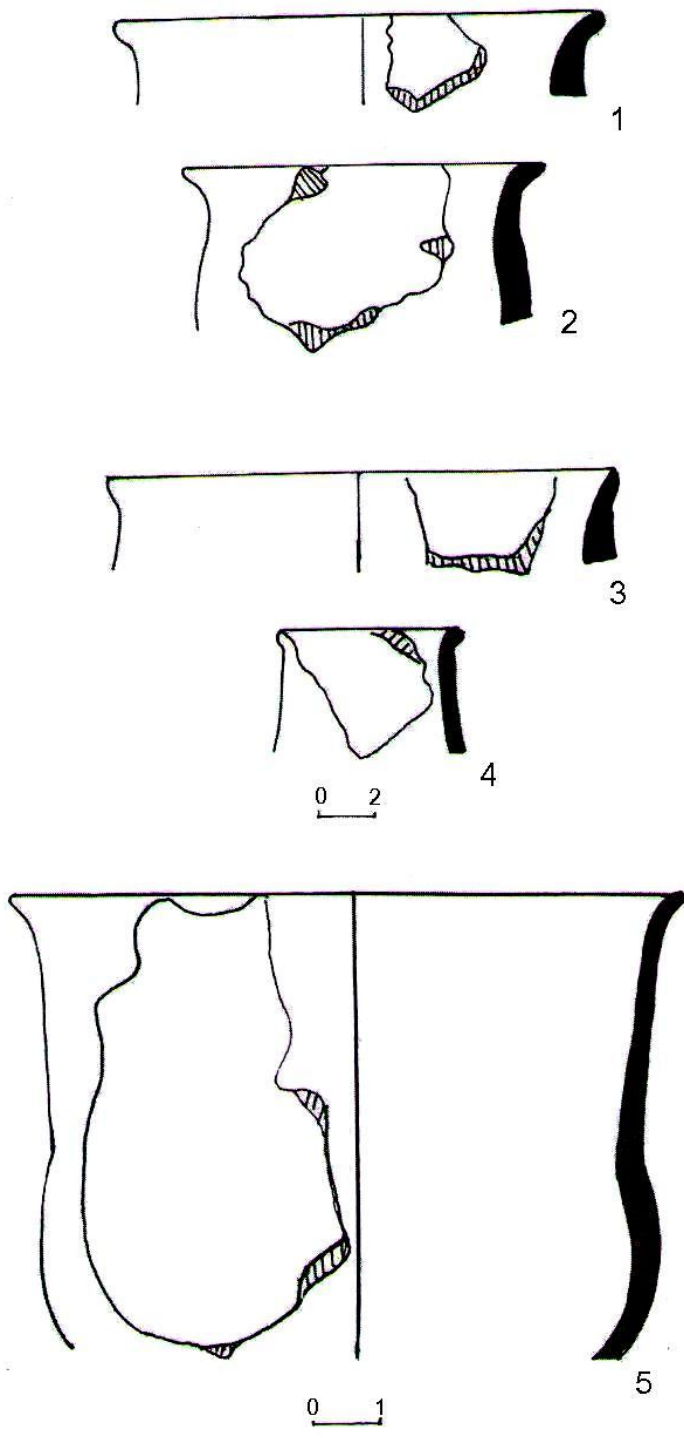
0 1

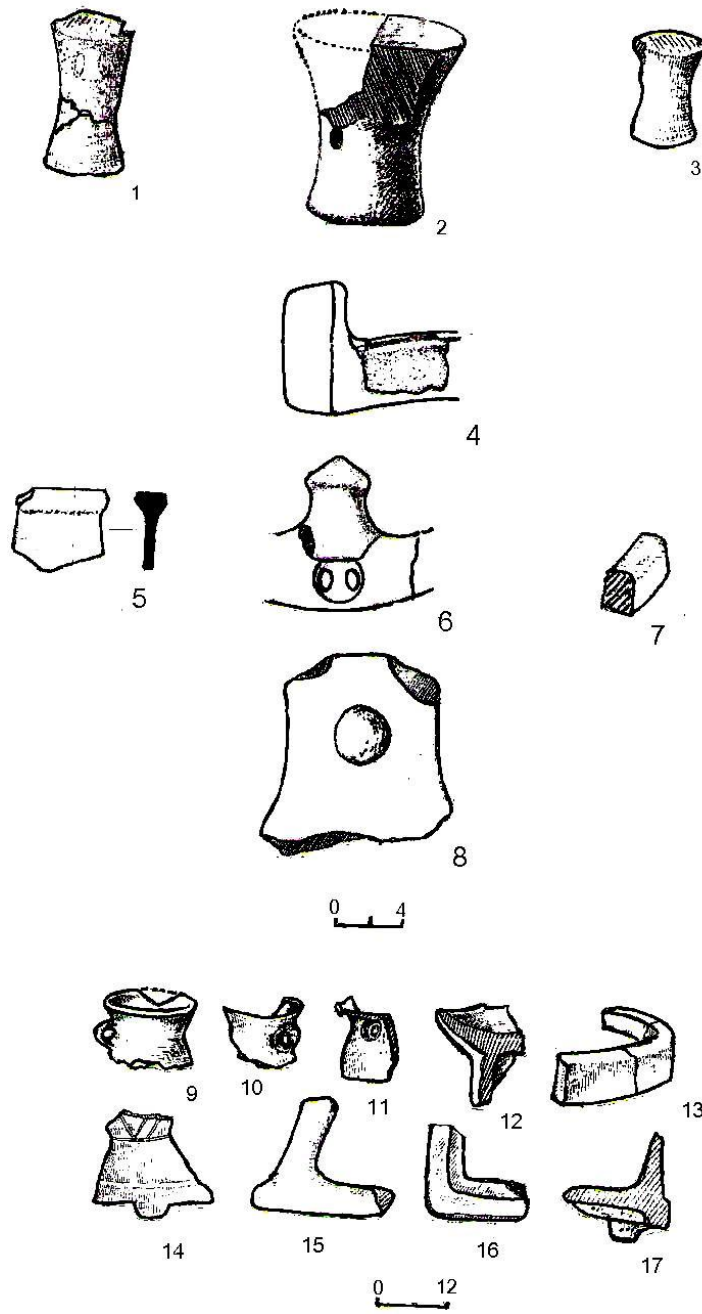
0 2

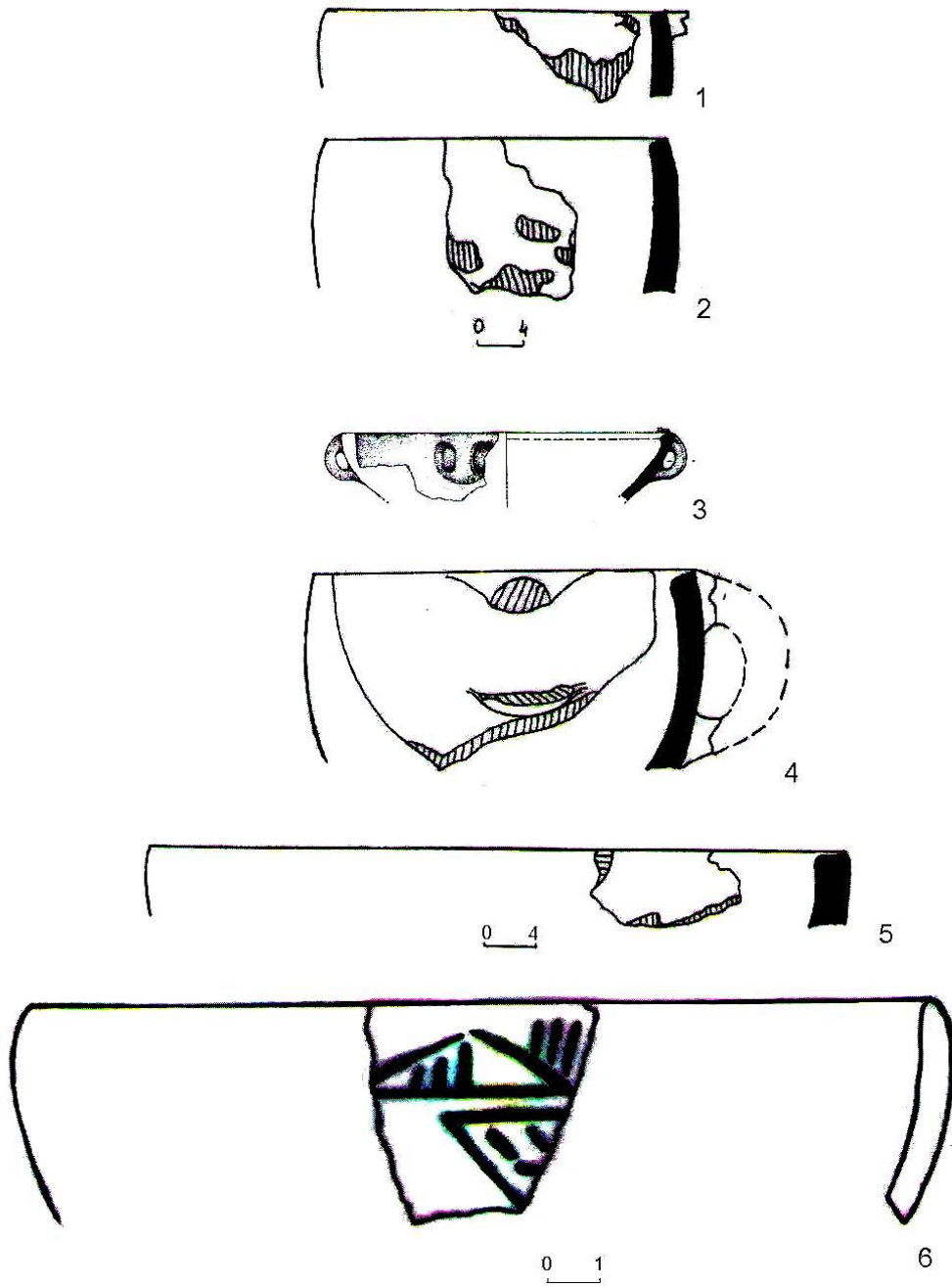
Şəkil 35. Kür-Araz mədəniyyətinin III mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

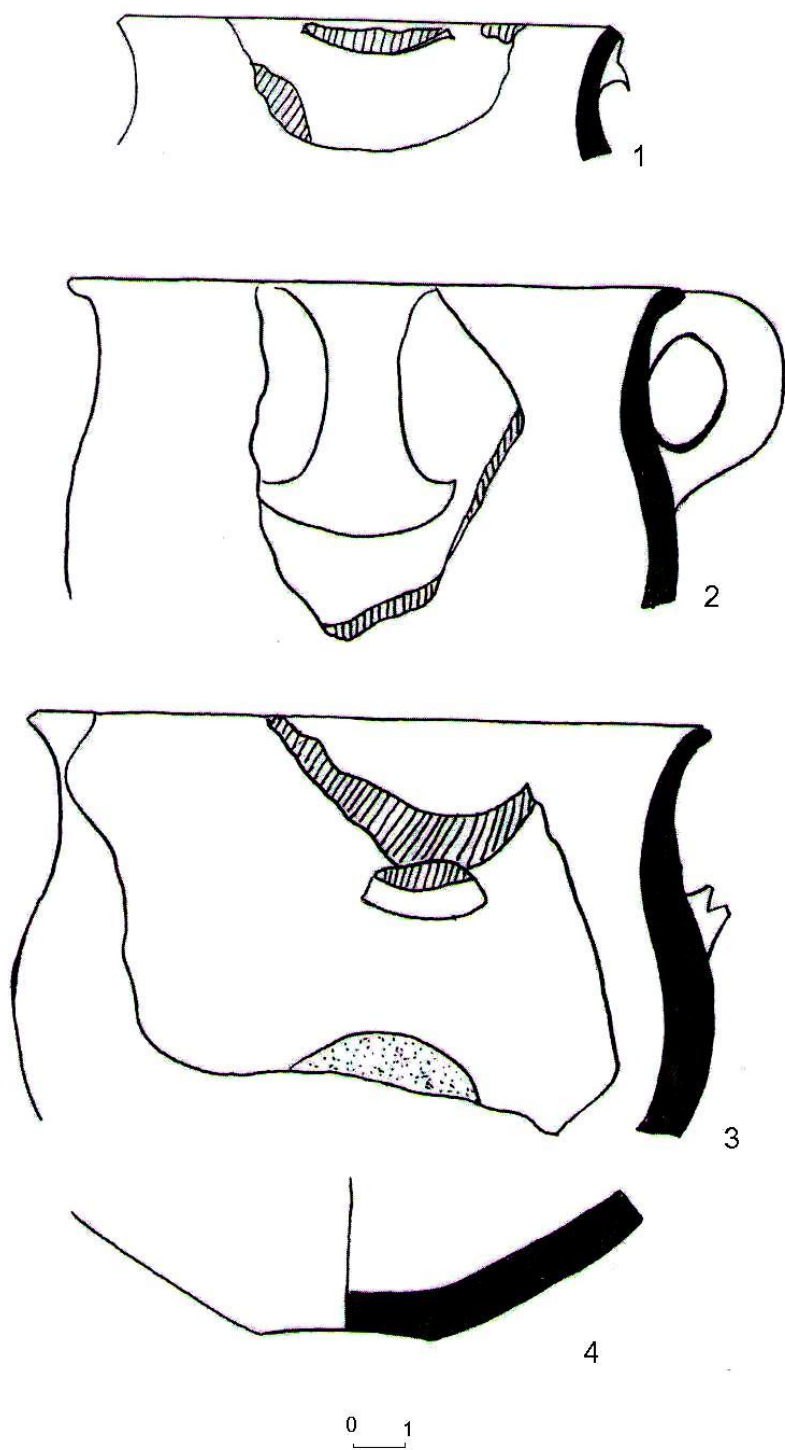
Şəkil 36. Kür-Araz mədəniyyətinin III mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

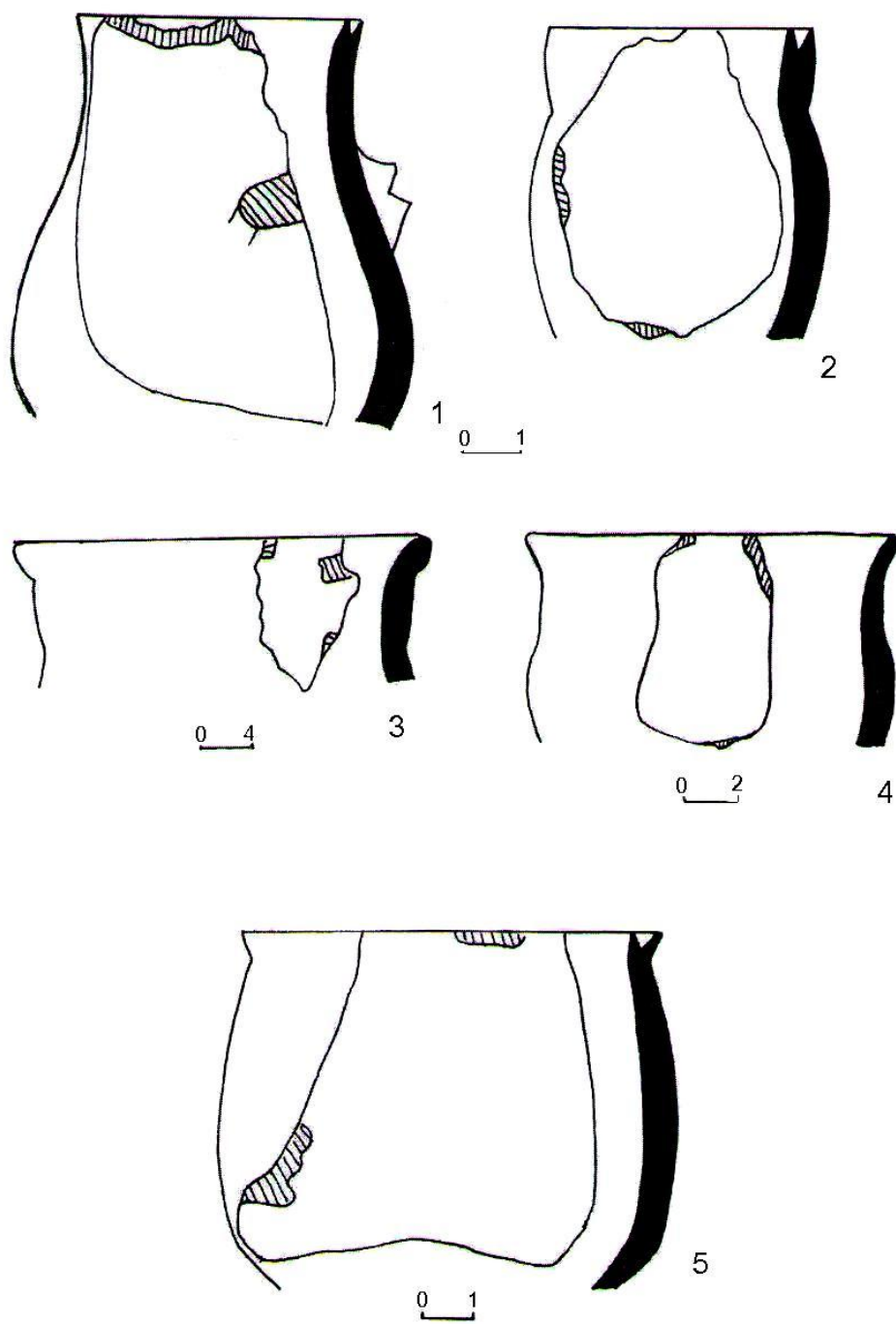
Şəkil 37. Kür-Araz mədəniyyətinə aid altlıqlar və ocaq qurğuları: 1-3, 4, 6, 8 – I Kültəpə; 4-7 – Aşağı Daşarx; 9-17 – Maxta Kültəpəsi.

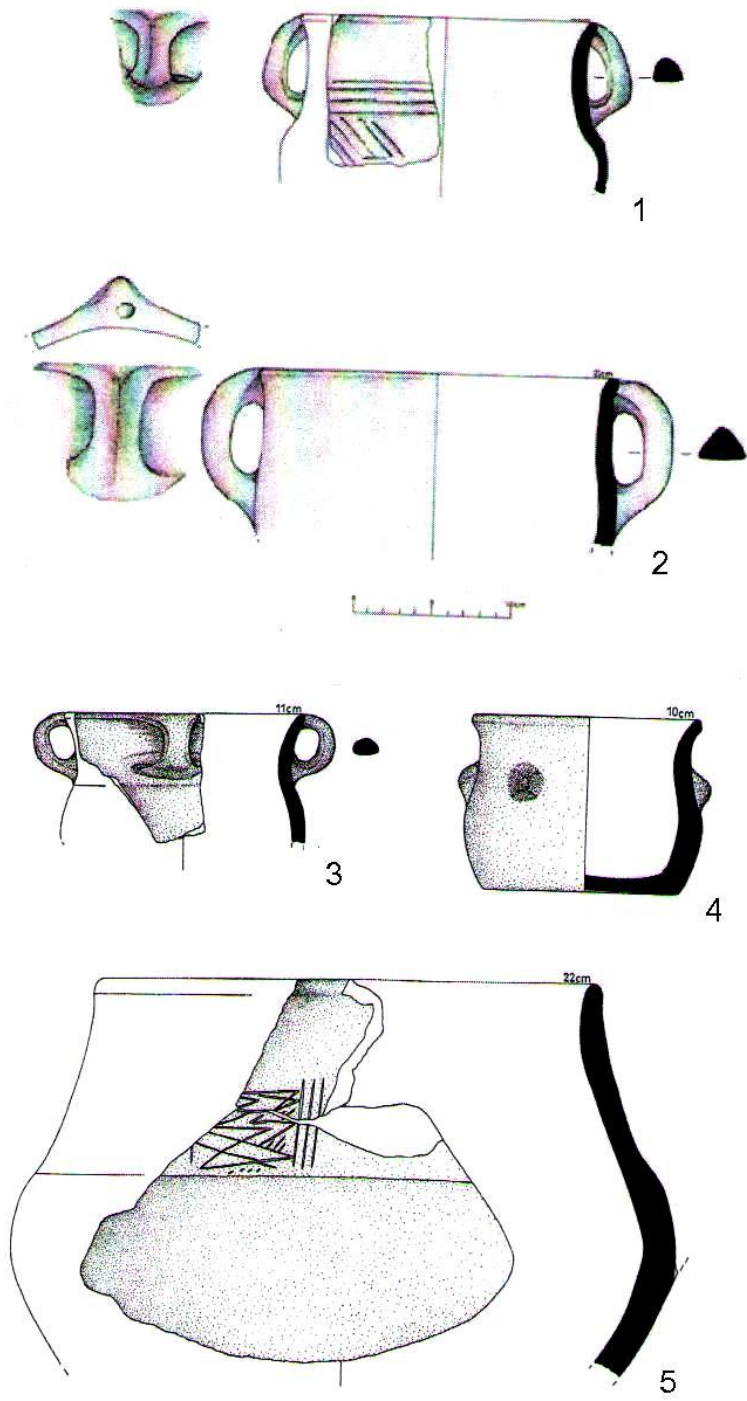
Şəkil 38. Kür-Araz mədəniyyətinin IV mərhələsinə aid keramika: 1-2, 4-5 – Ərəbyengicə; 3 – Ovçulartəpəsi; 6- Aşağı Daşarx.

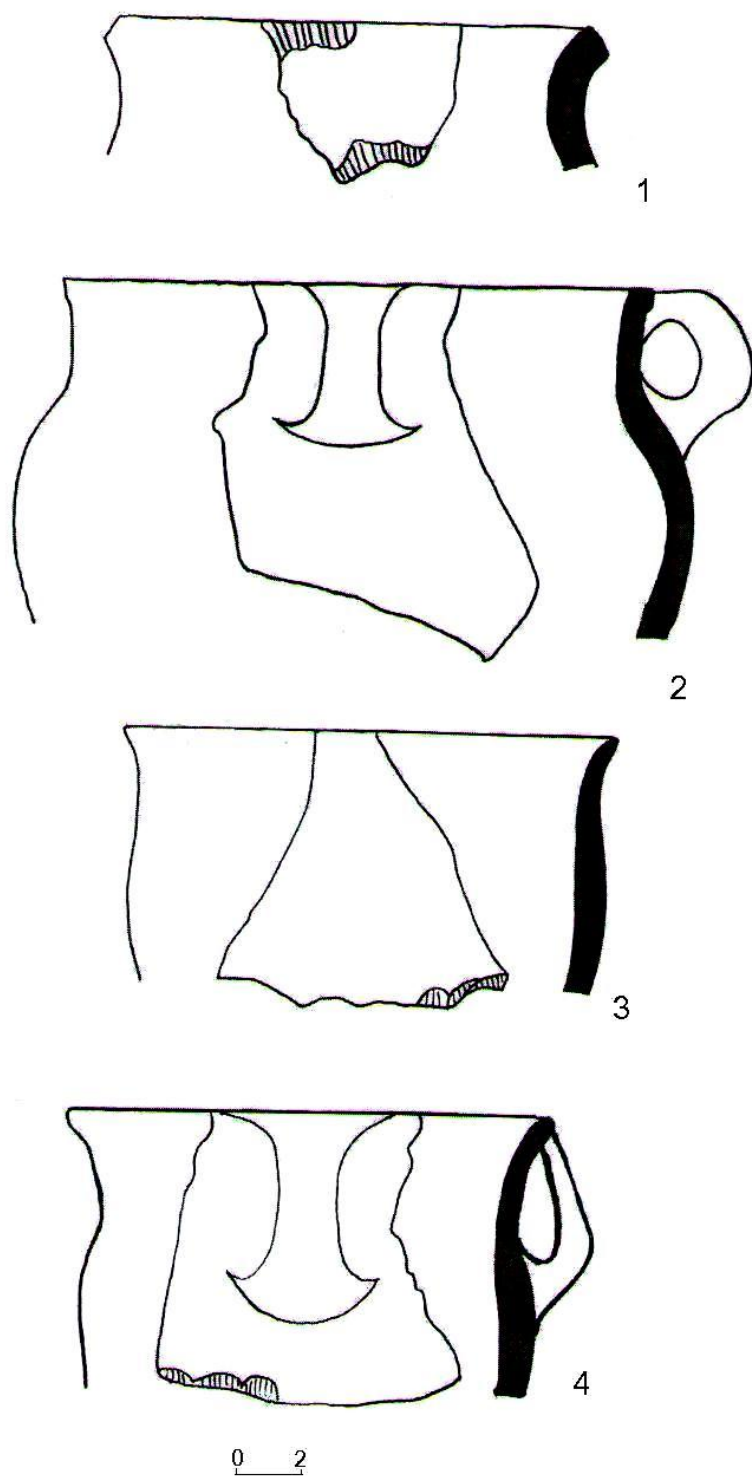
Şəkil 39. Kür-Araz mədəniyyətinin IV mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

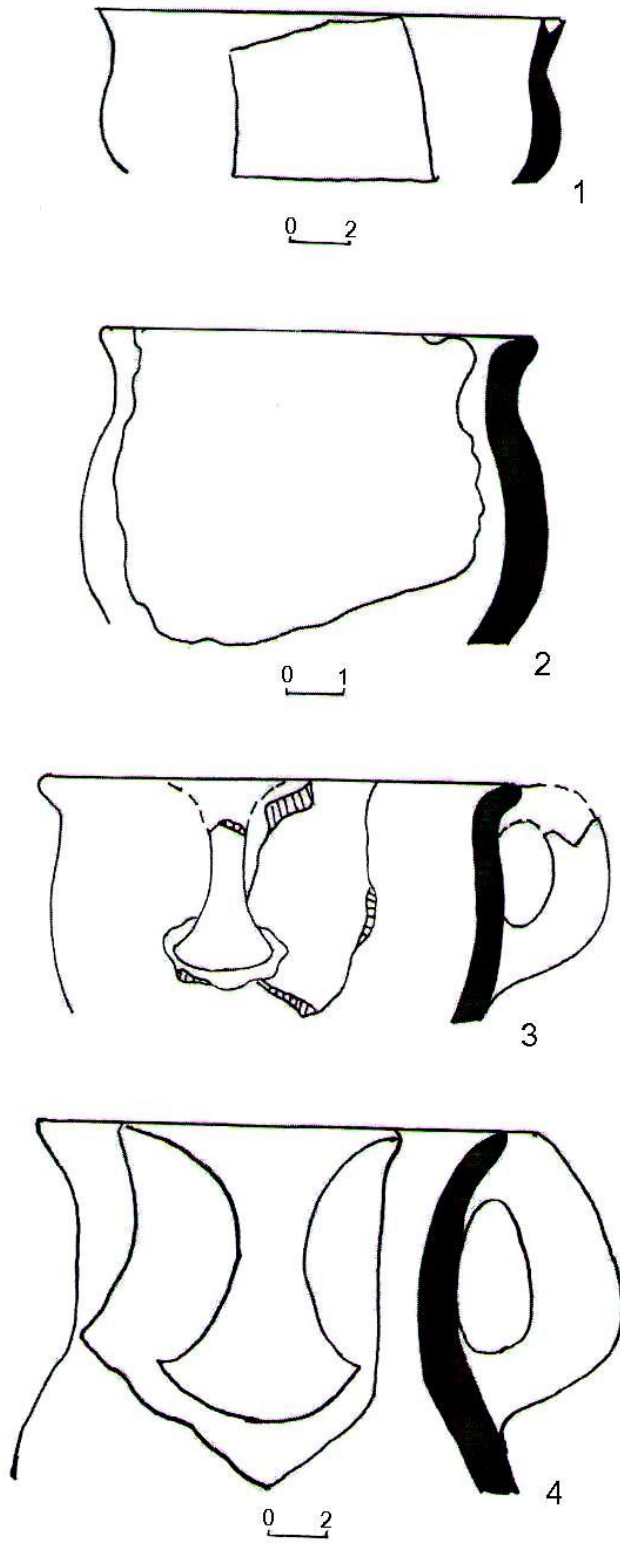
Şəkil 40. Kür-Araz mədəniyyətinin IV mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

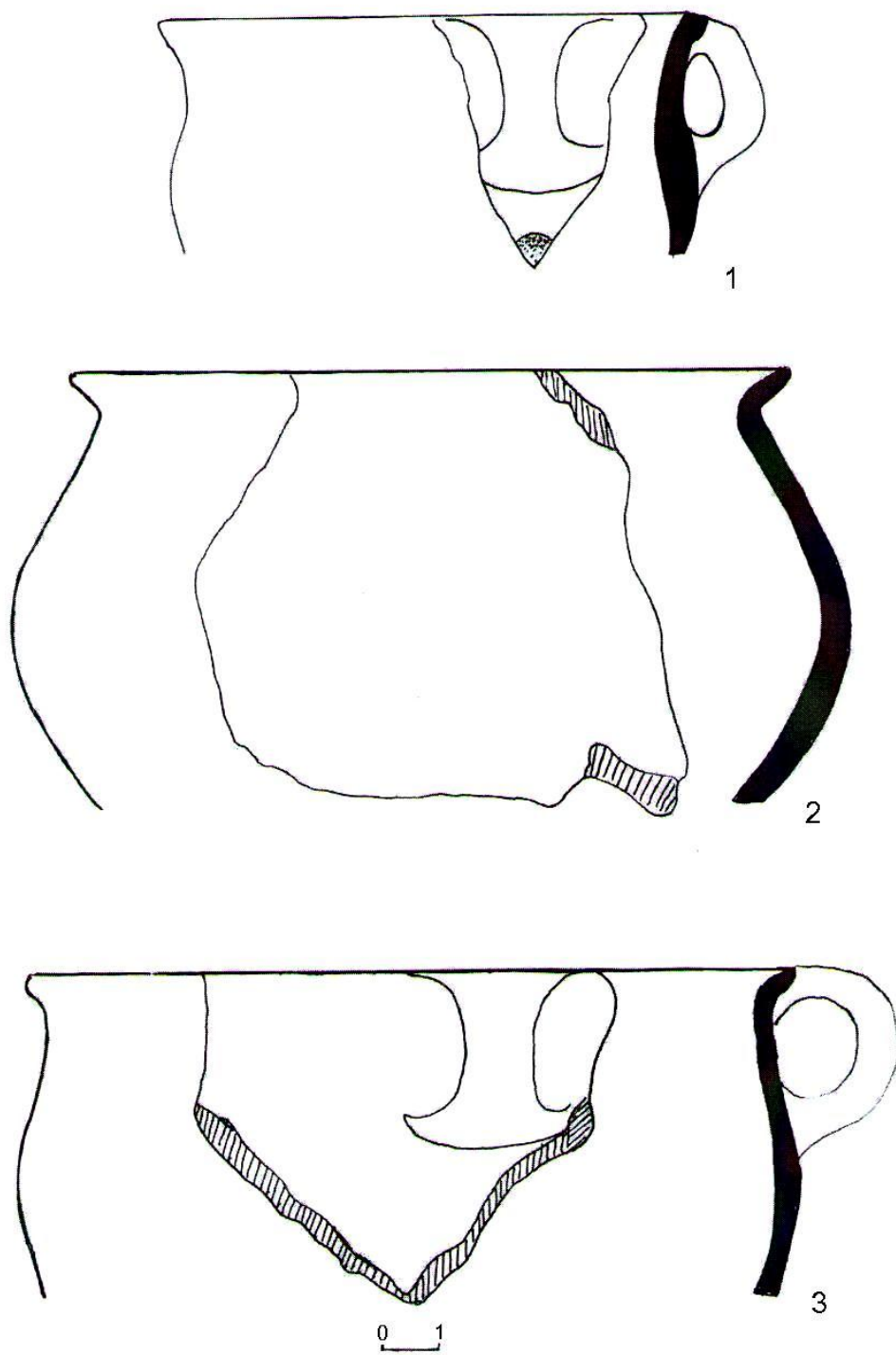
Şəkil 41. Kür-Araz mədəniyyətinin IV mərhələsinə aid keramika (Ovçular təpəsi).

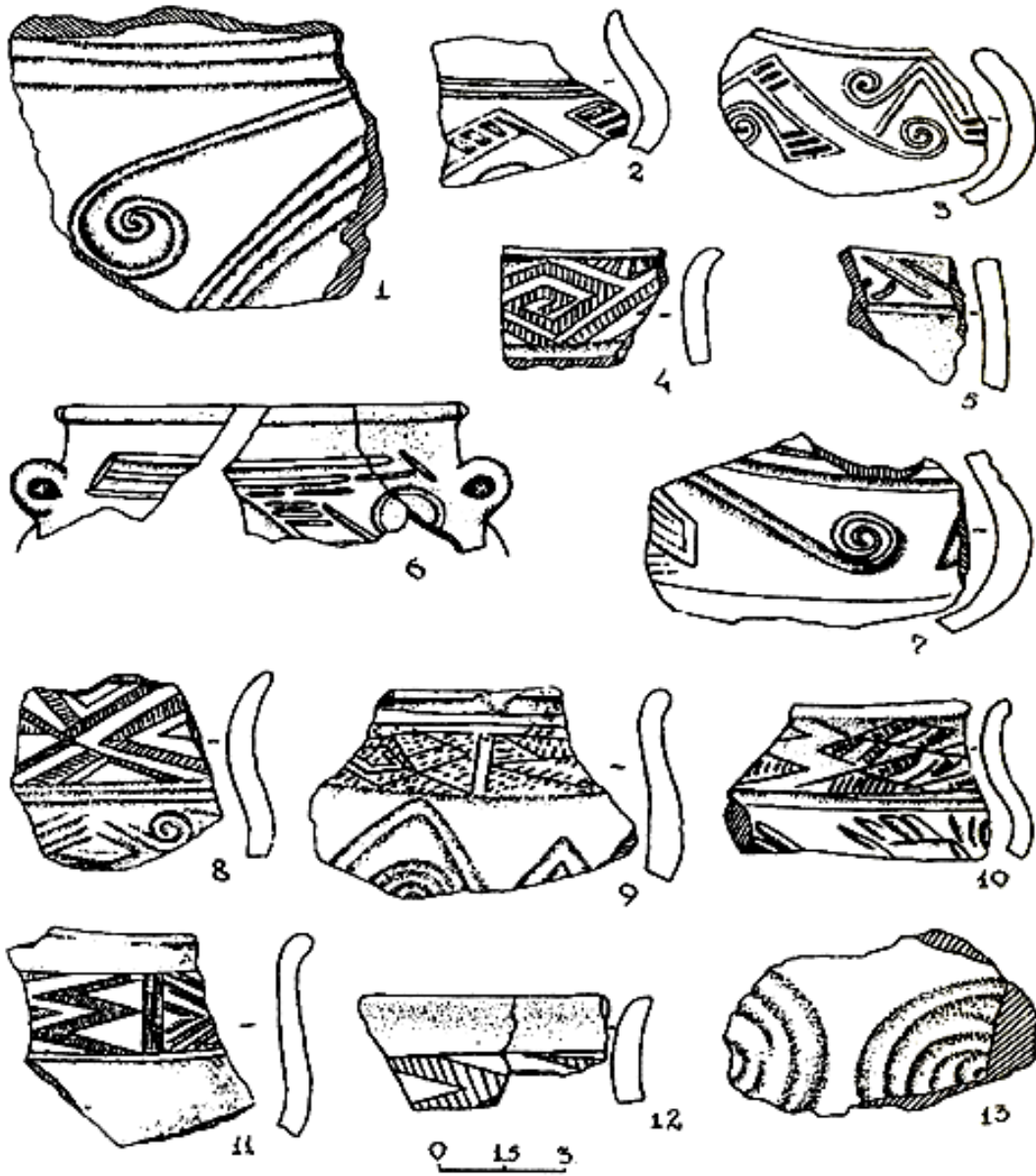
Şəkil 42. Kür-Araz mədəniyyətinin IV mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

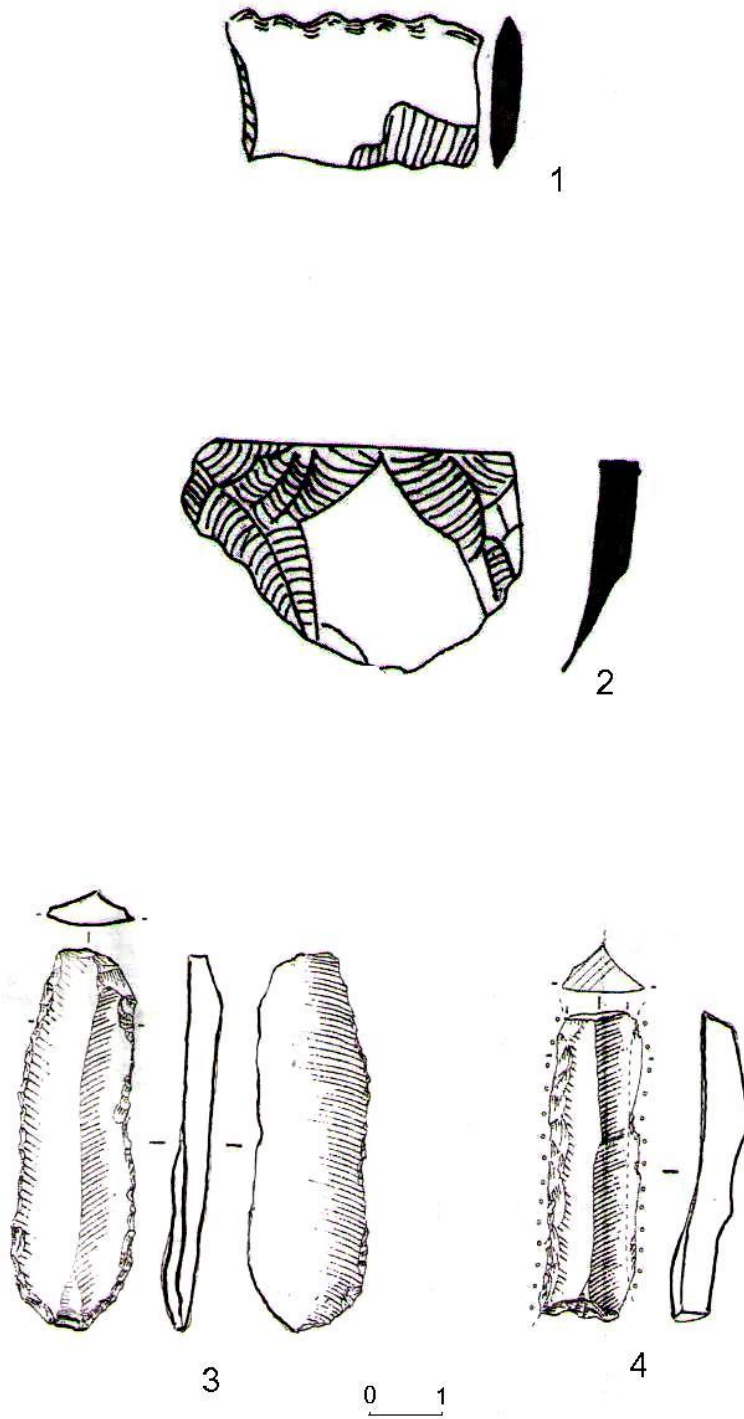
Şəkil 43. Kür-Araz mədəniyyətinin IV mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

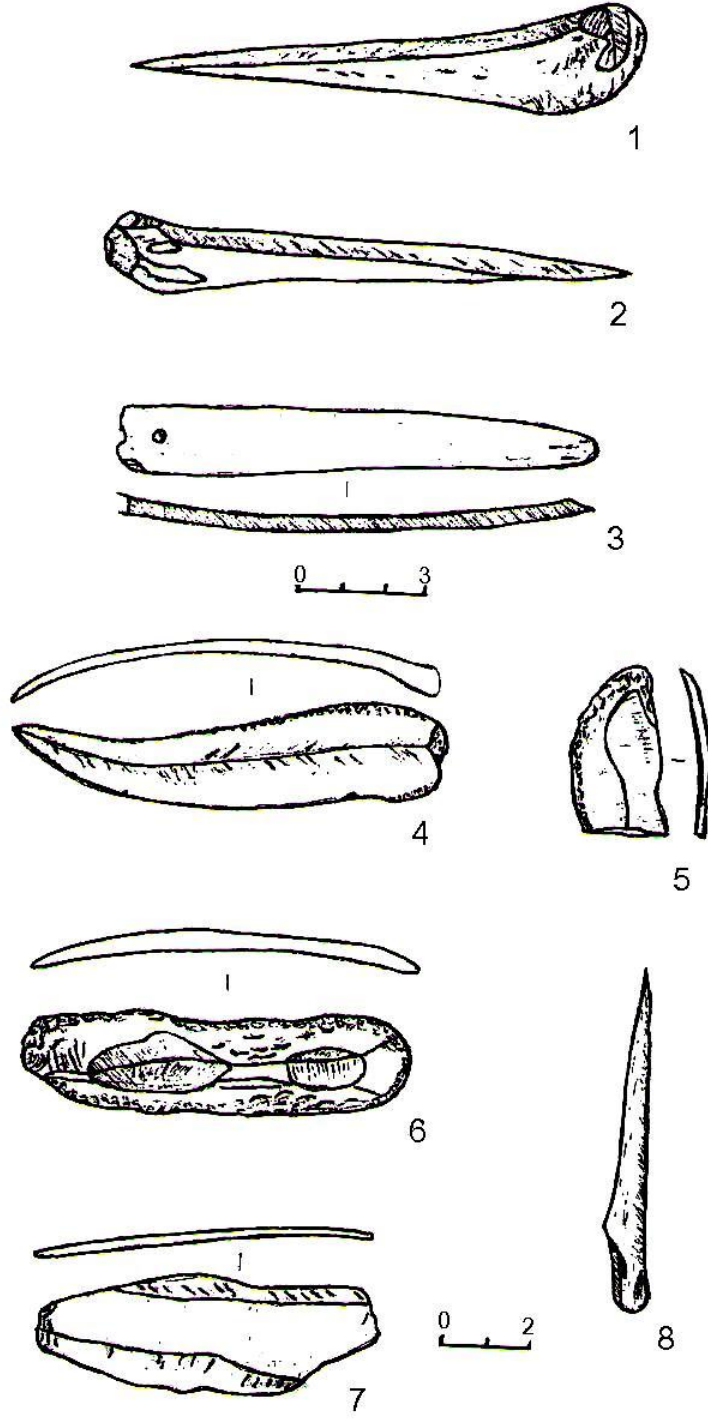
Şəkil 44. Kür-Araz mədəniyyətinin IV mərhələsinə aid keramika (Ərəbyengicə).

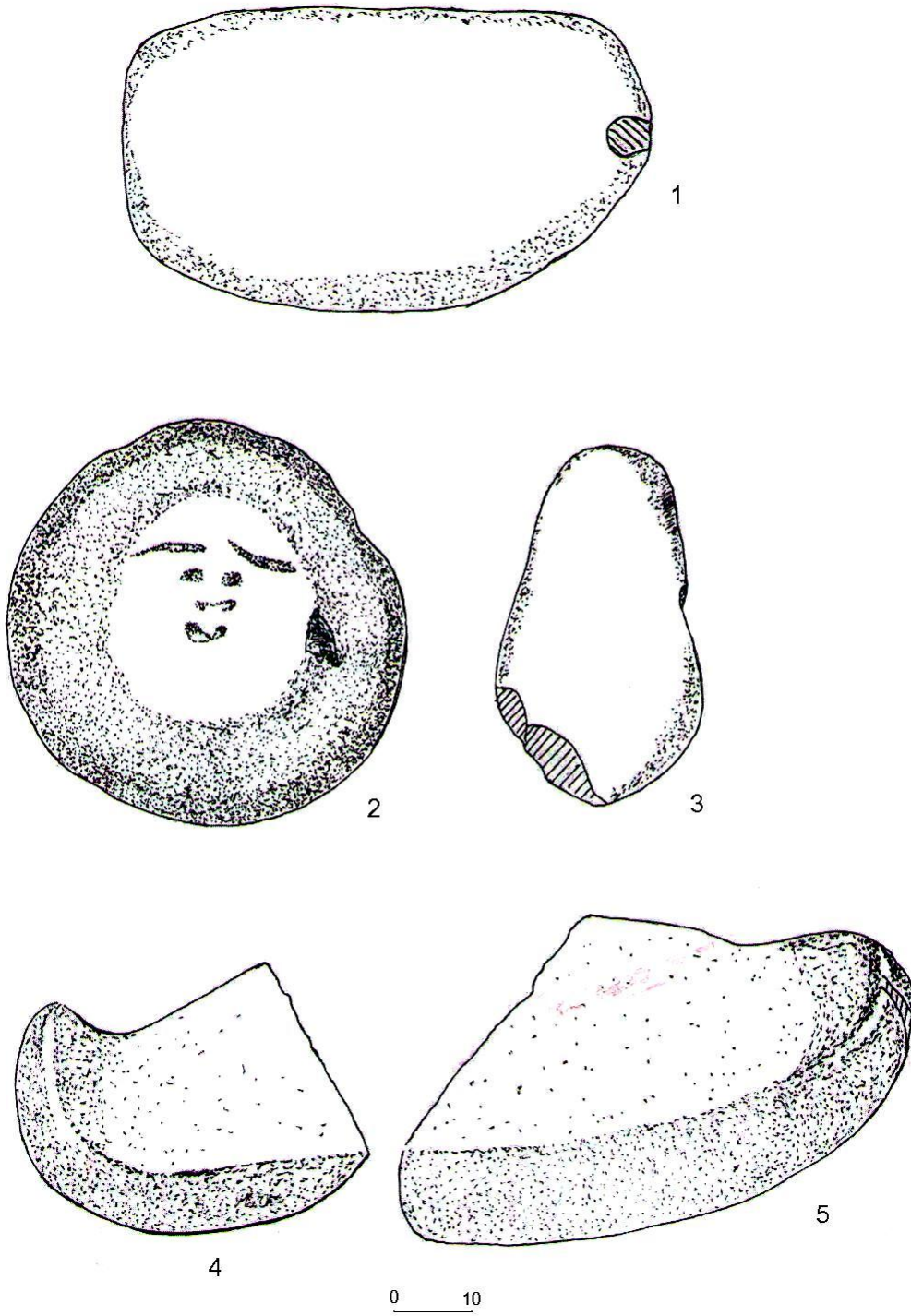
Şəkil 45. Kür-Araz mədəniyyətinin son mərhələsinə aid cızma naxışlı keramika (Maxta Kültəpəsi).

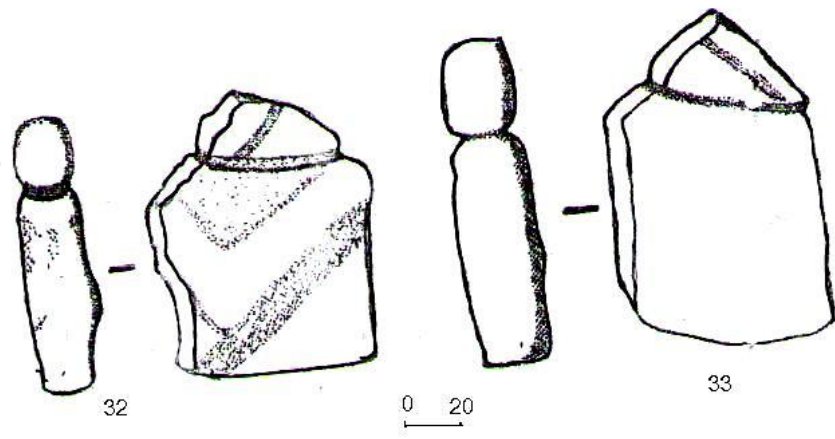
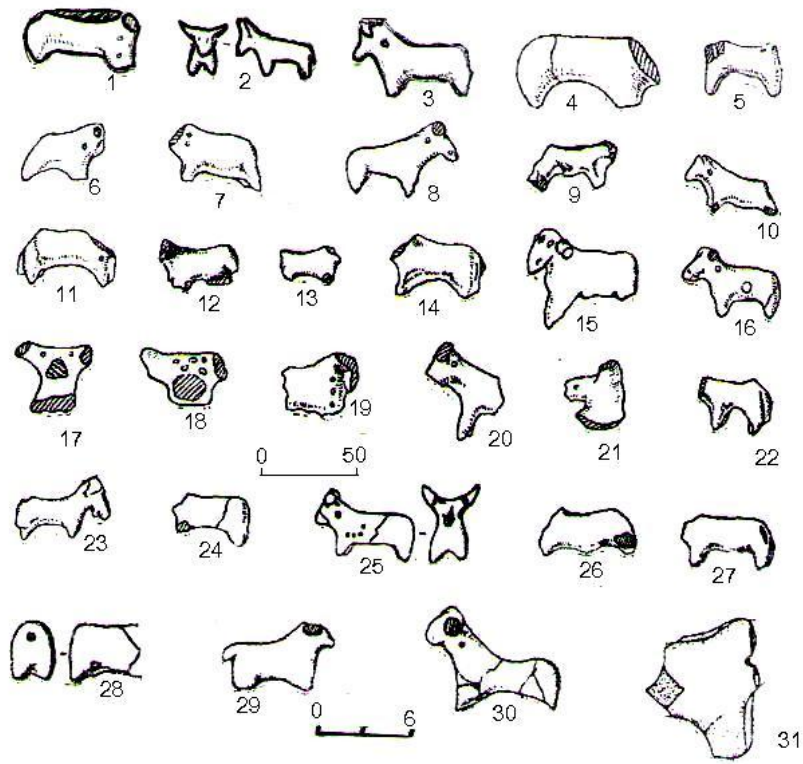
Şəkil 46. Kür-Araz mədəniyyətinə aid daş alətlər: 1-2 – Ərəbyengicə; 3-4 – Ovçulartəpəsi.

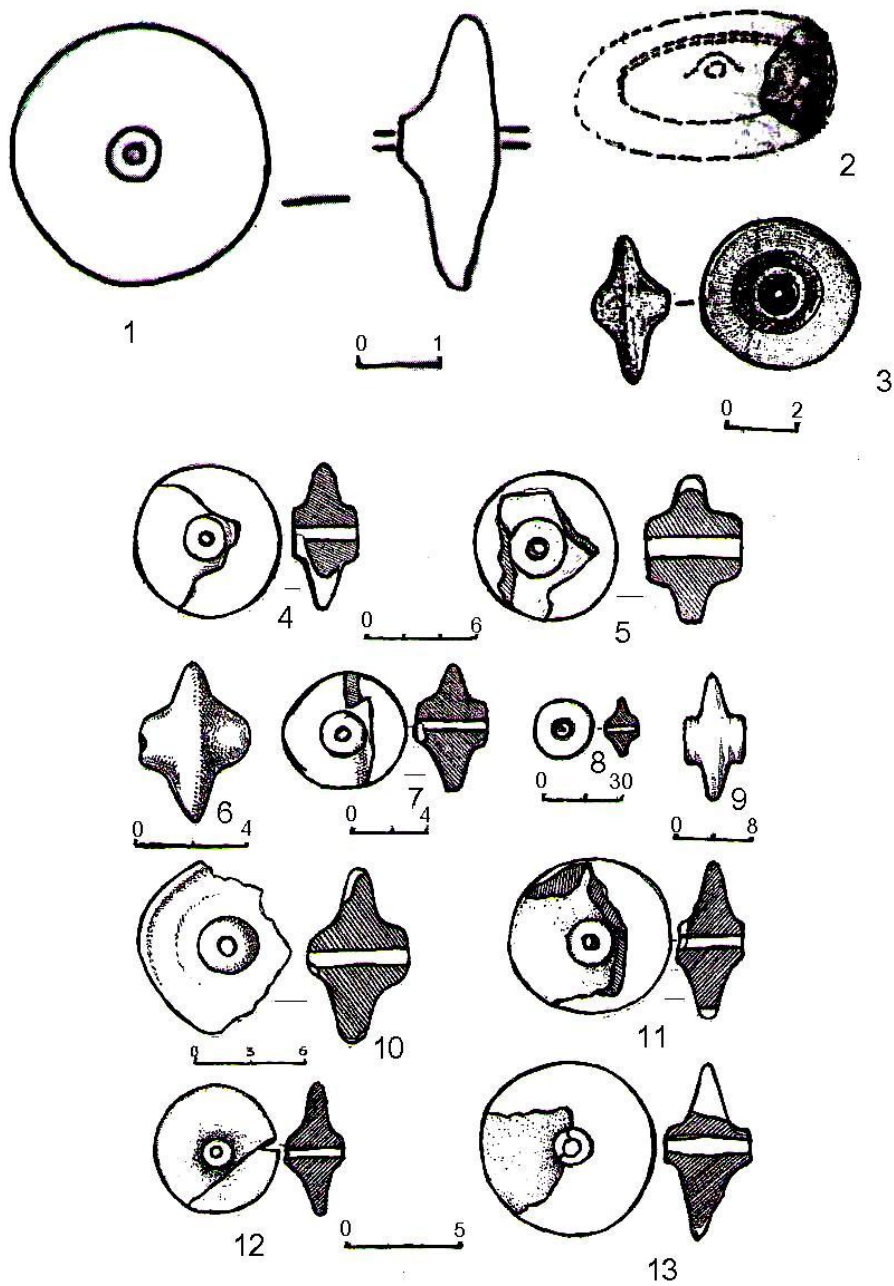
Şekil 47. Sümük alətlər: 1-3 – Aşağı Daşarx; 4-8 – Ovçulartəpəsi.

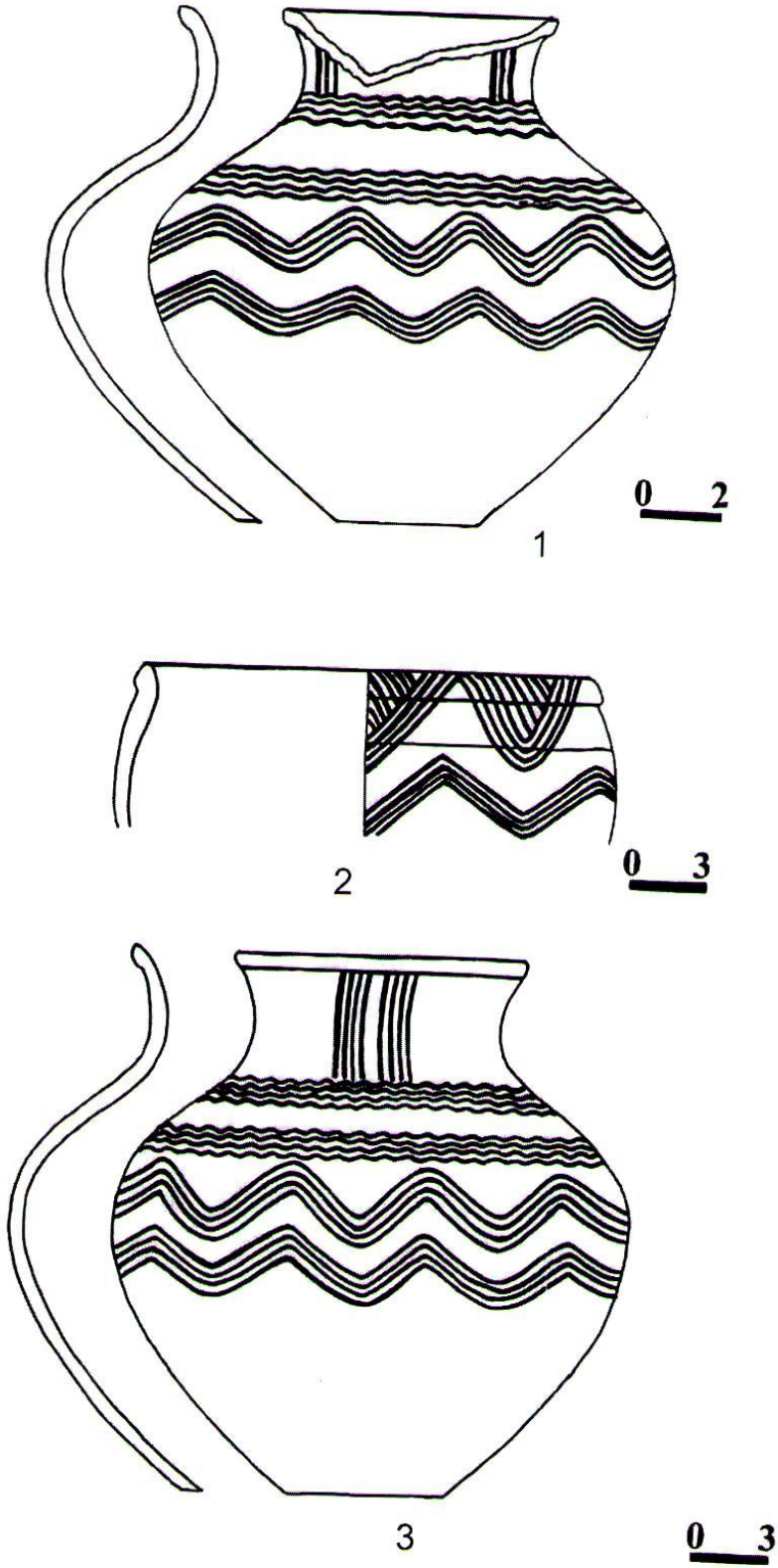
Şəkil 48. Daş alətlər və sitayiş əşyası (Ərəbyengicə)

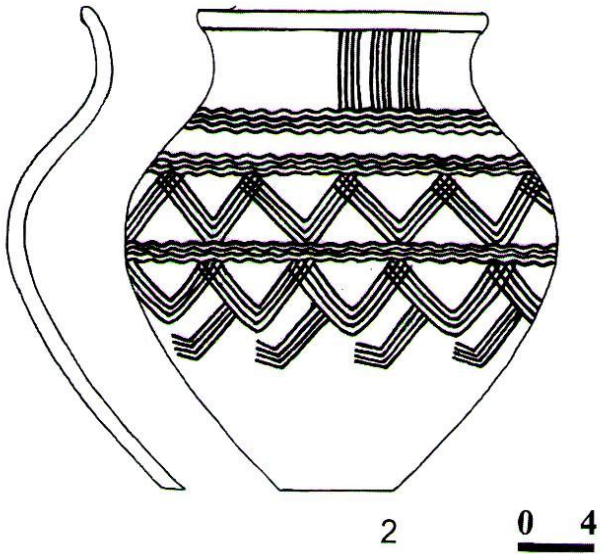
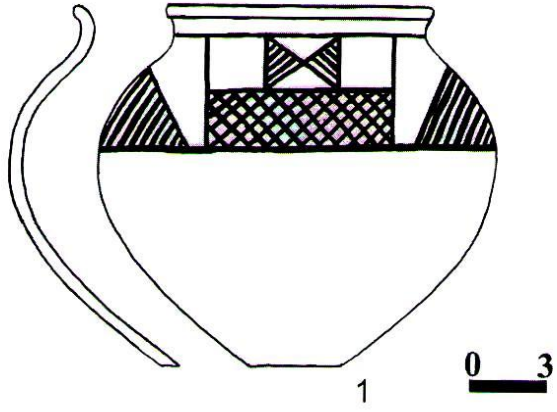
Şəkil 49. Gil fiqurlar və sitayiş əşyaları: 1-31- I Kültəpə; 32-33 – Maxta Kültəpəsi

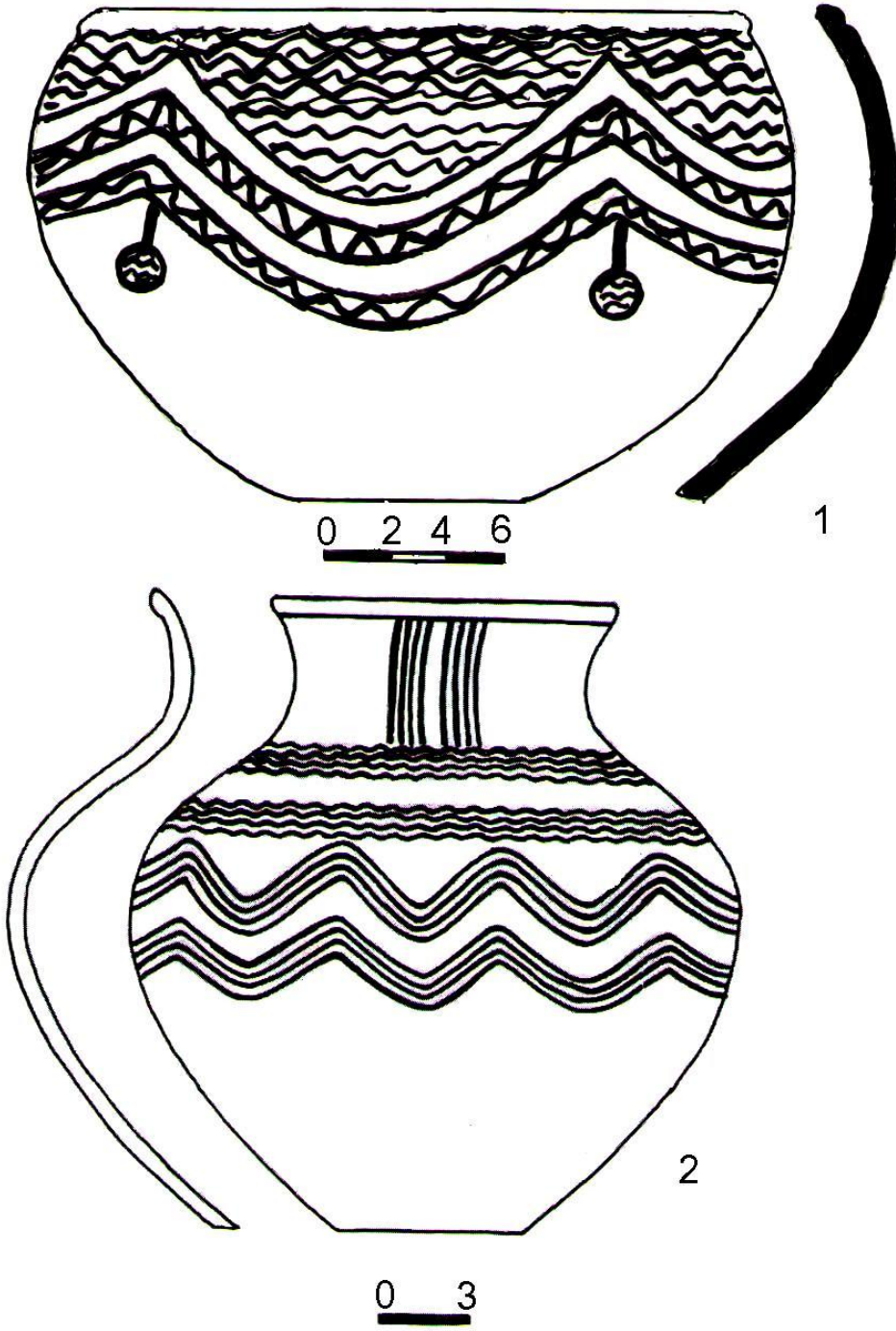
Şəkil 50. Qapaq və təkər modelləri: 1- Daşarx; 2-13 – Maxta Kültəpəsi

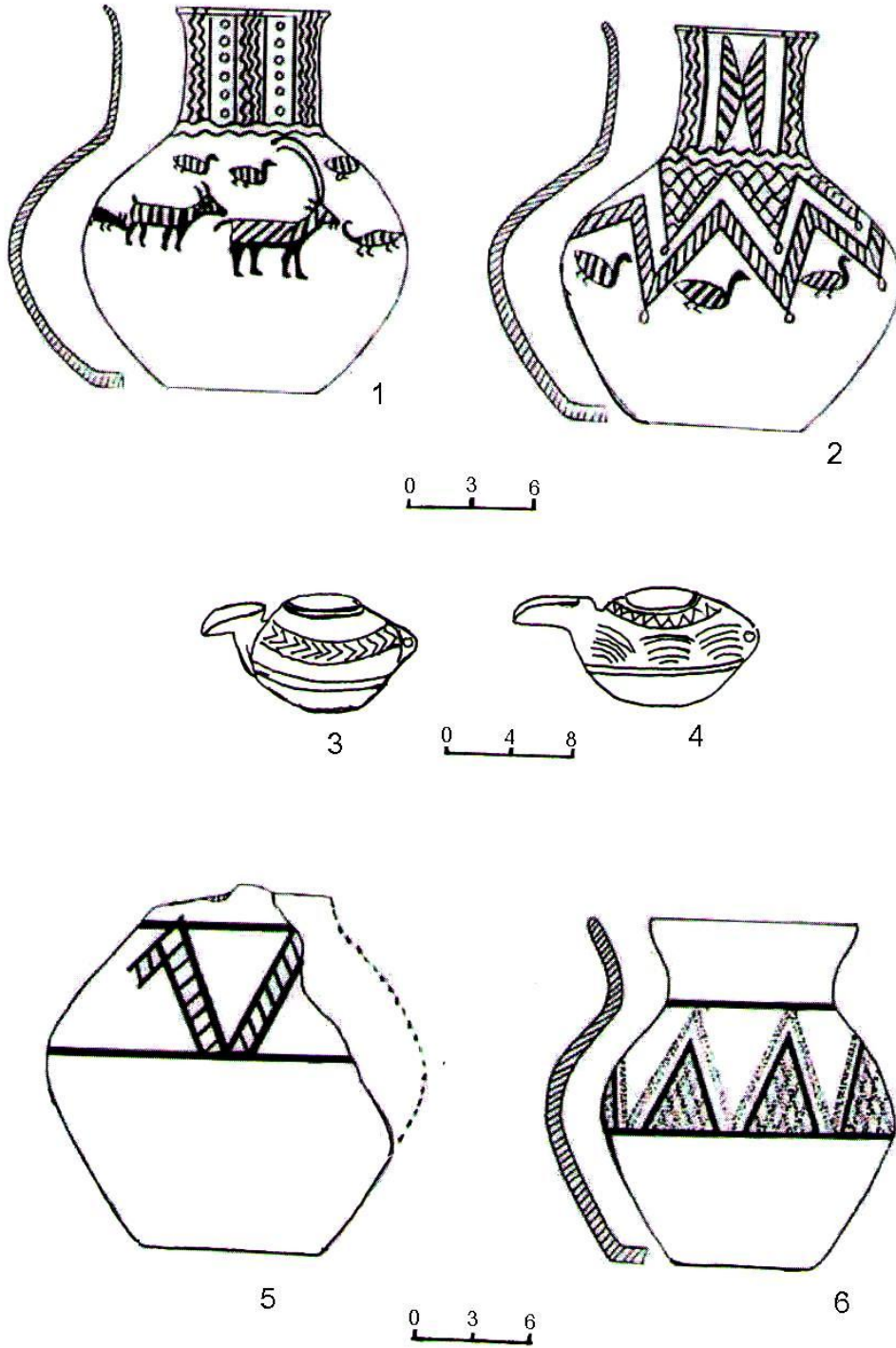
Şekil 51. Orta Tunc dönünün boyalı keramikası (Yaycı).

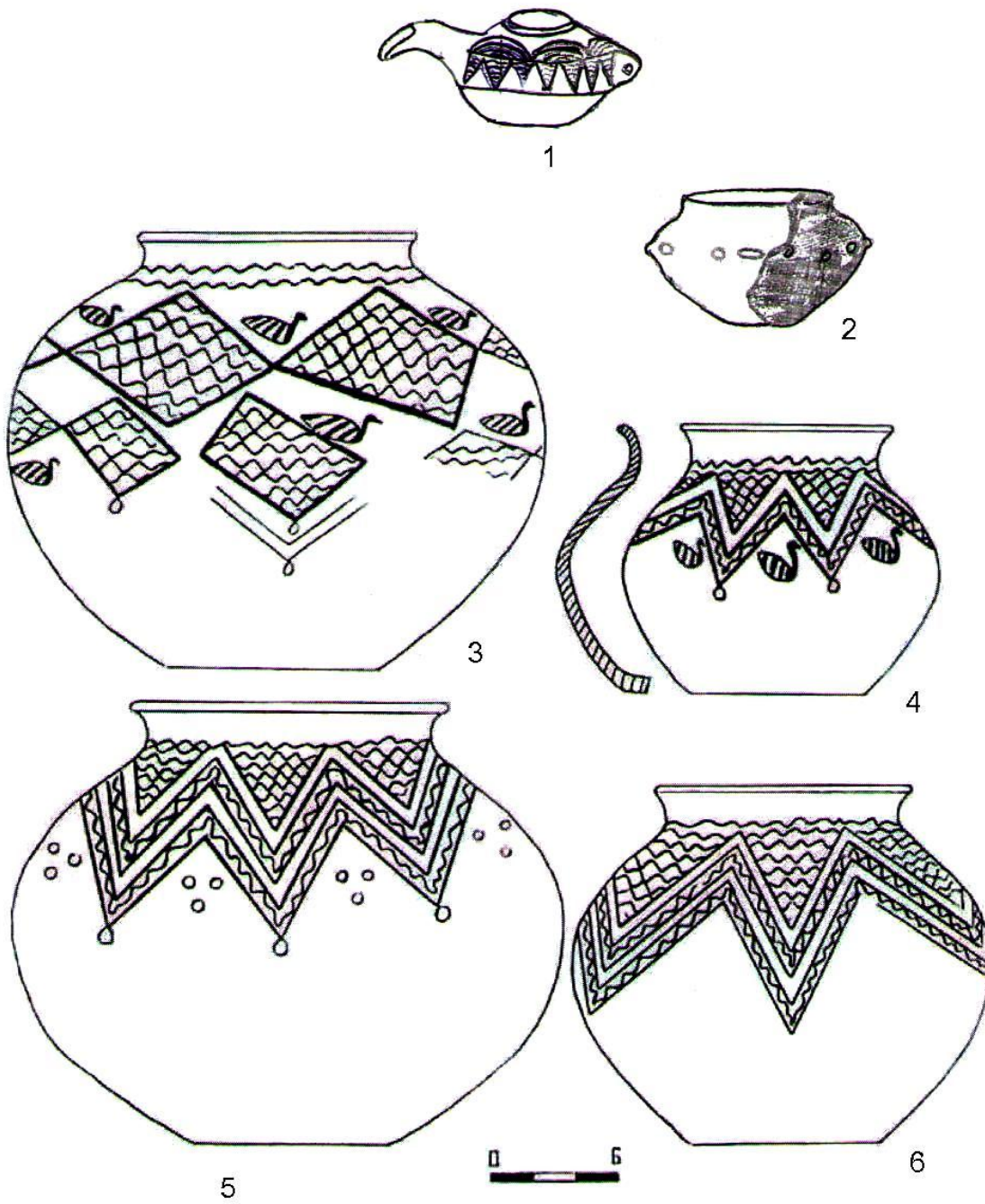
Şekil 52. Orta Tunc dönünün boyalı keramikası (Yaycı).

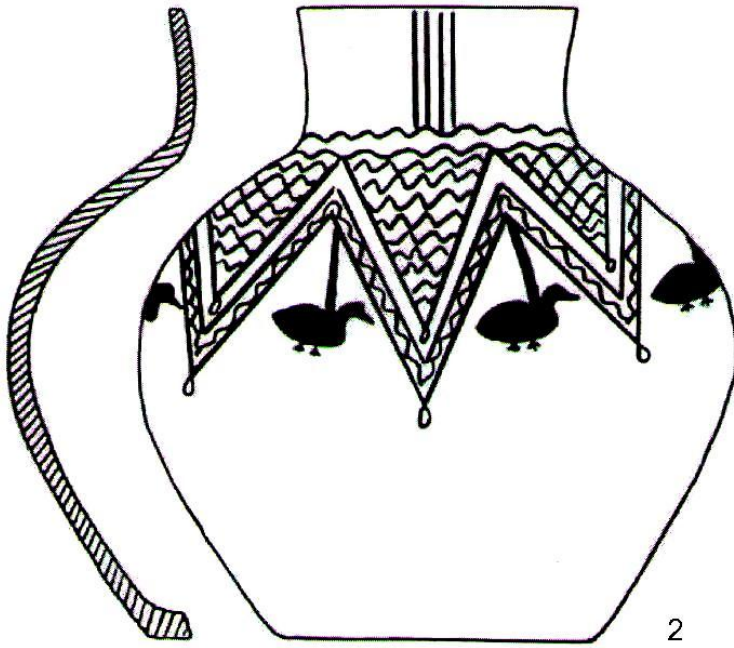
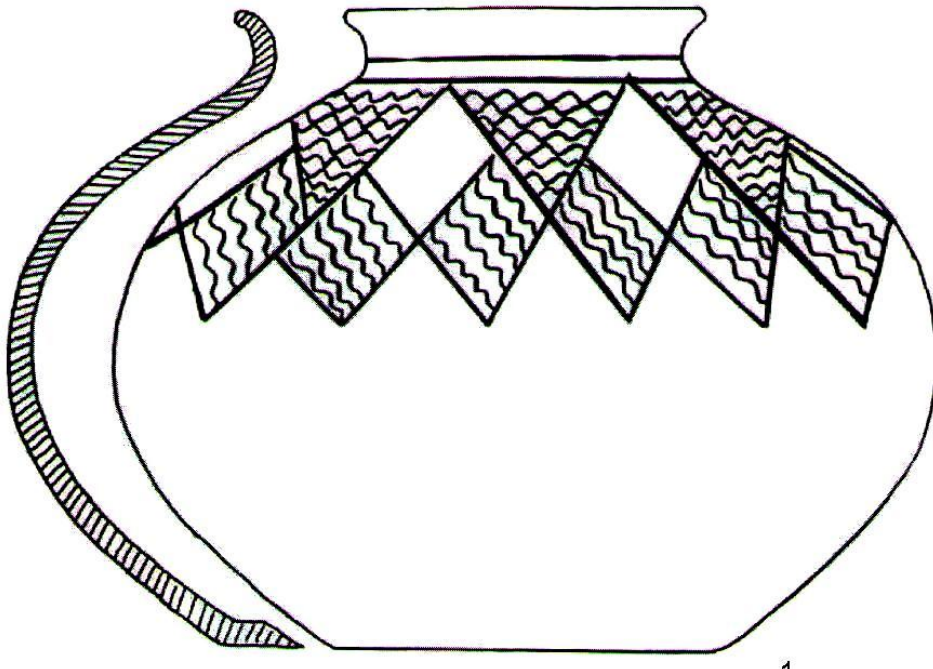
Şekil 53. Orta Tunc dönünün boyalı keramikası (Yaycı).

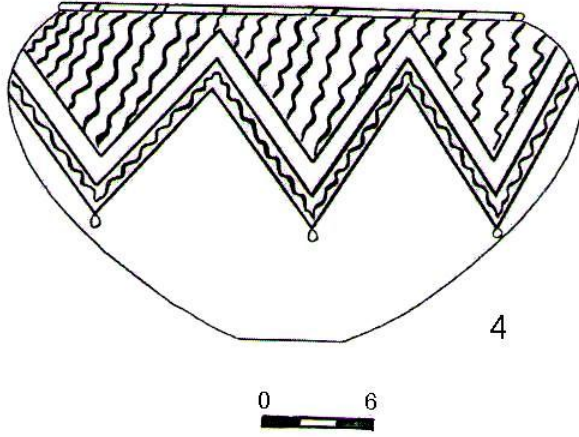
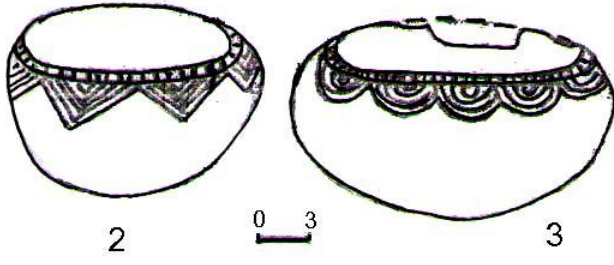
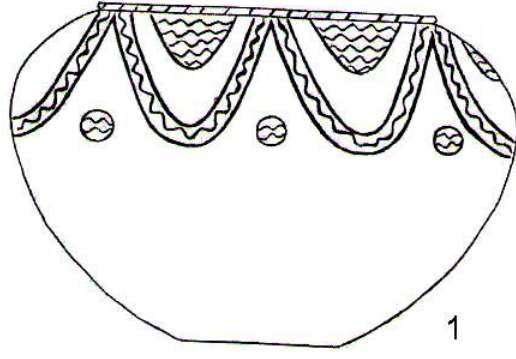
Şəkil 54. Orta Tunc dövrünün boyalı və boz rəngli keramikası: 1-2 –Yaycı; 3, 4, 6 – Şortəpə; 5 – II Kültəpə.

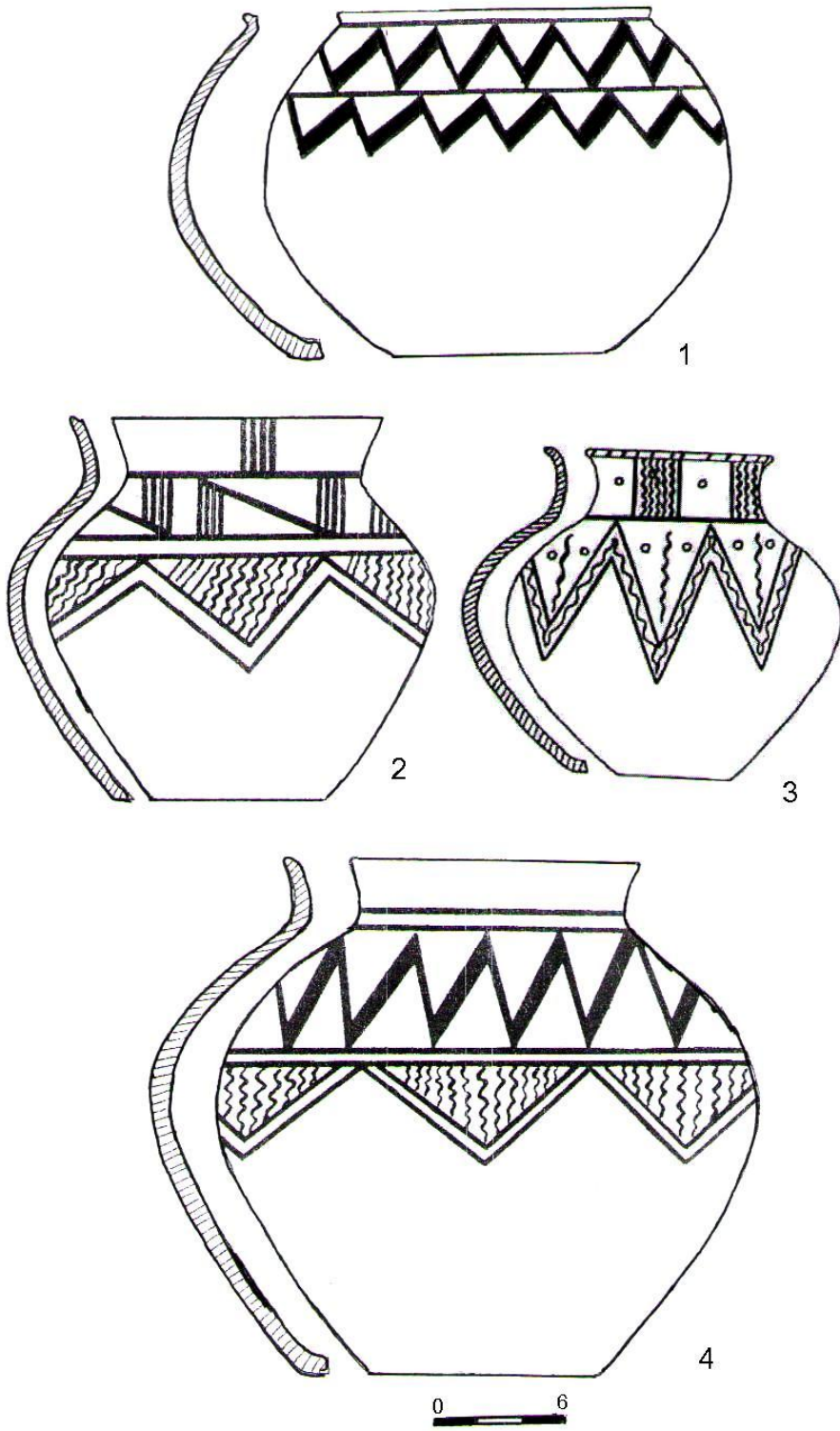
Şəkil 55. Orta Tunc dövrünün boz və boyalı keramikası: 1- Şortəpə; 2 – II Kültəpə; 3-6 – Yaycı;

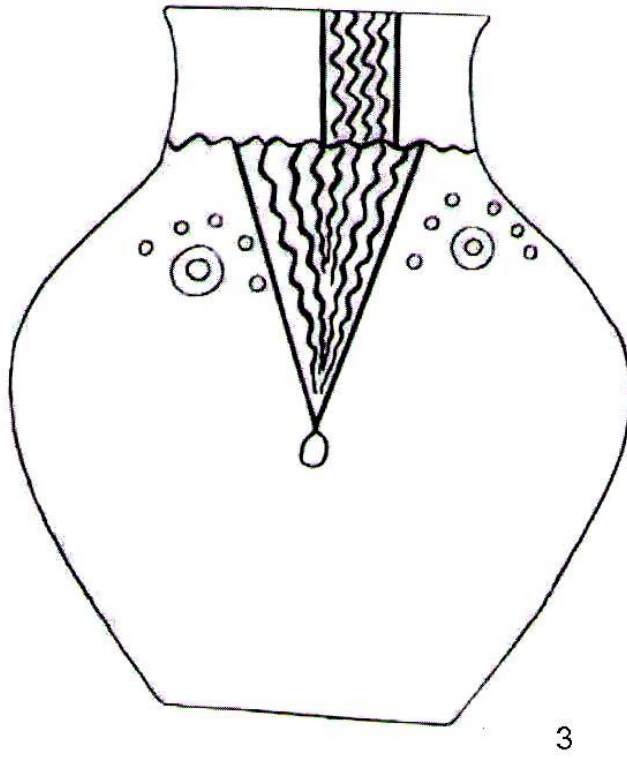
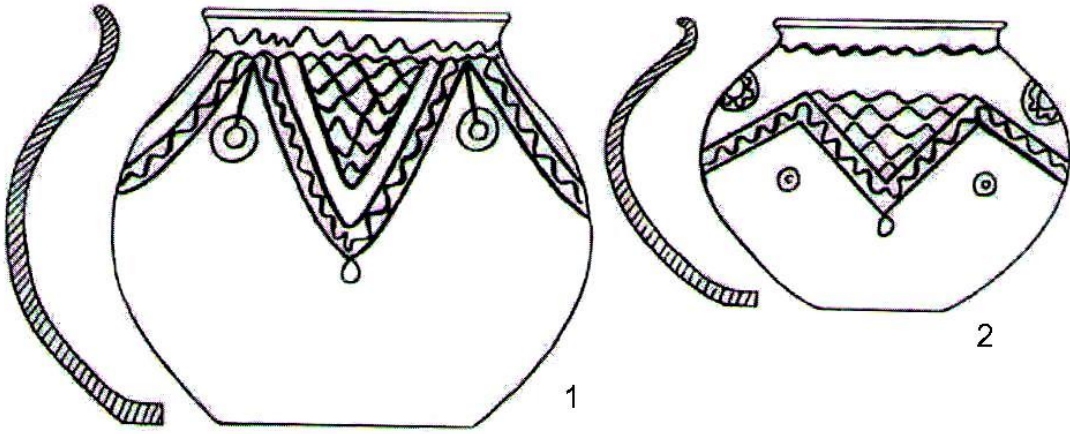
Şekil 56. Orta Tunc dönünün boyalı keramikası (Yaycı).

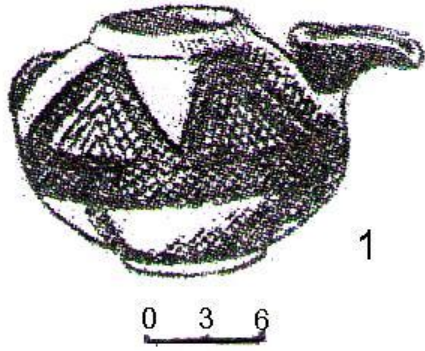
Şekil 57. Orta Tunc dövrünün boyalı keramikası (Yaycı).

Şəkil 58. Orta Tunc dövrünün boyalı keramikası (Şortəpə).

Şəkil 59. Orta Tunc dövrünün boyalı keramikası (Şortəpə).

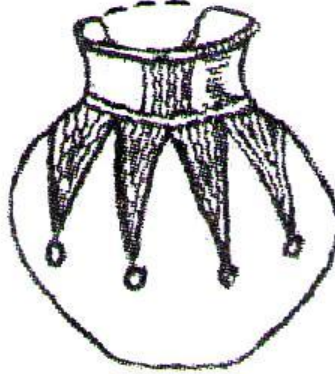
1

2

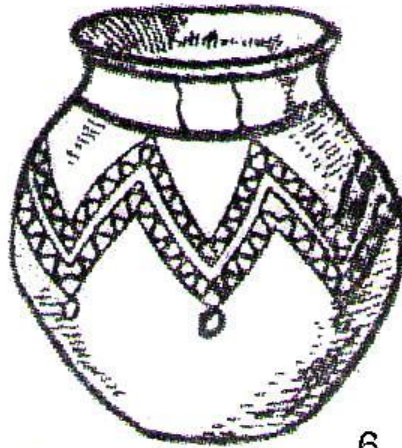
3

4

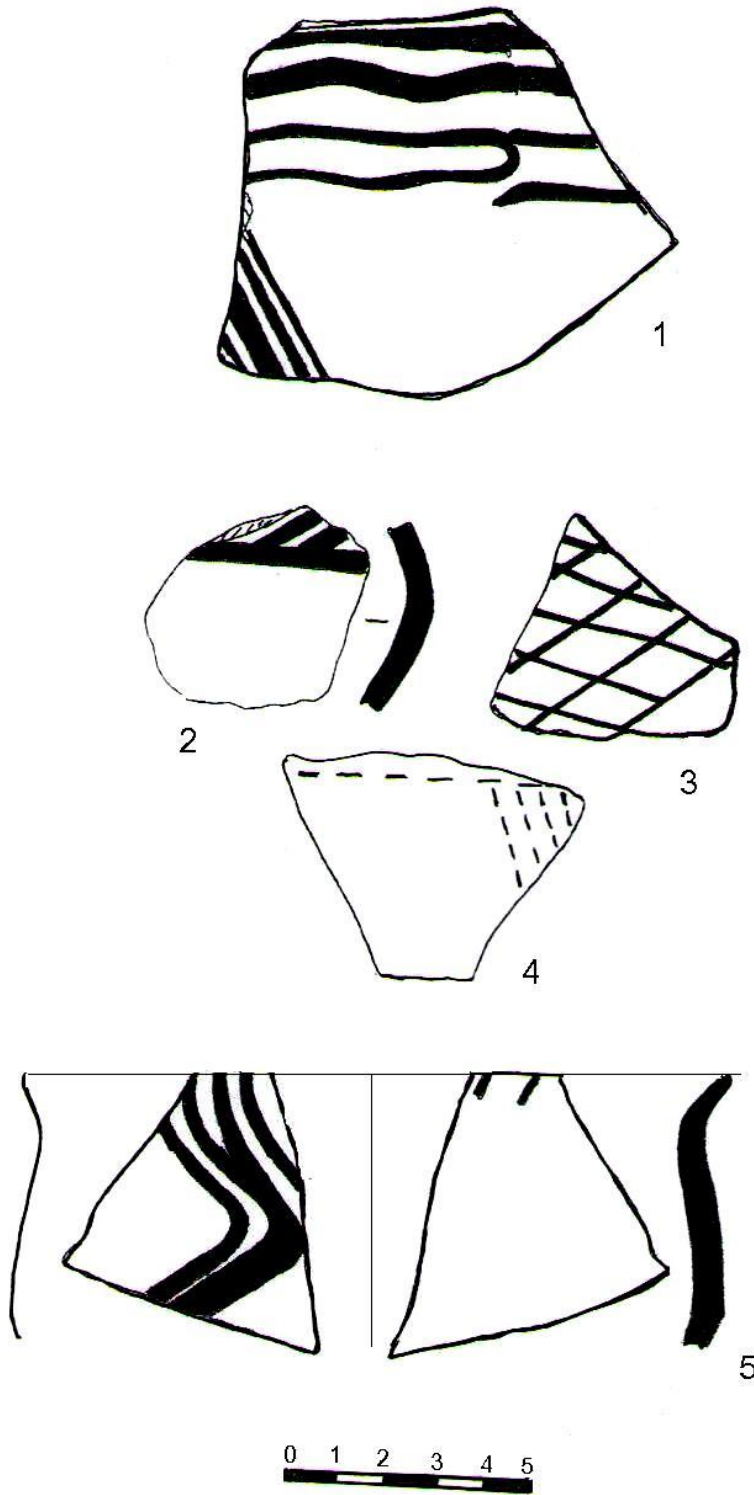

5

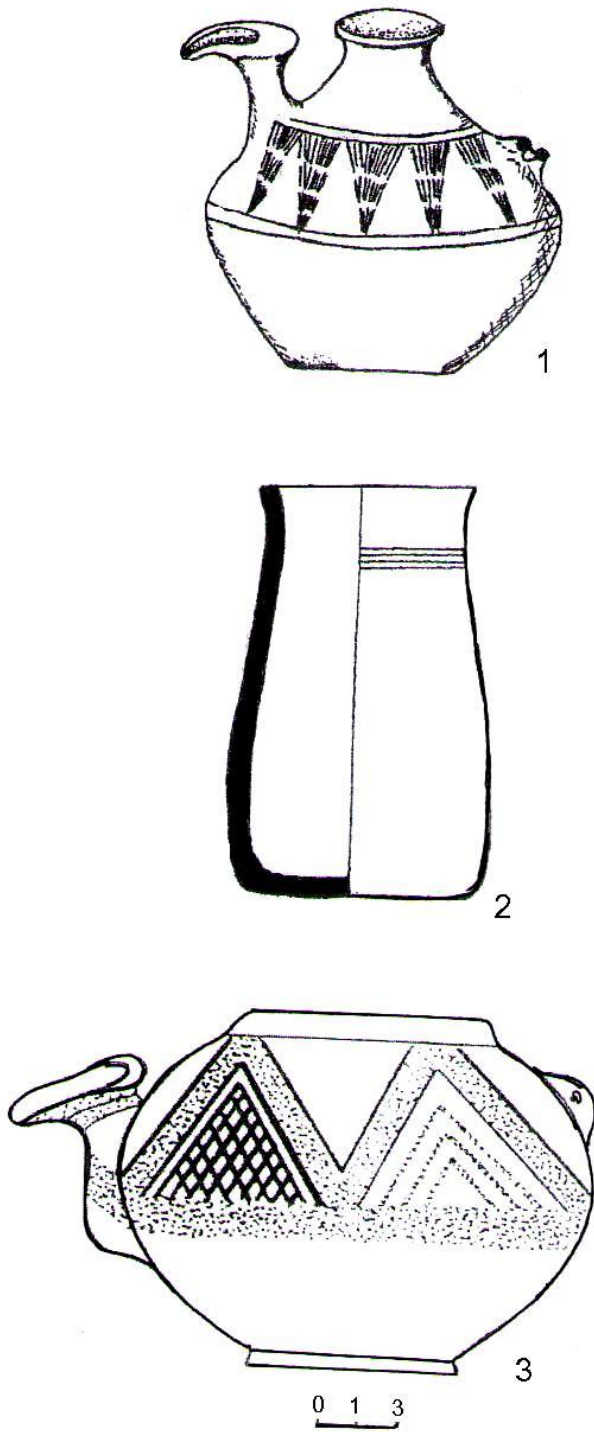

6

Şəkil 60. Orta Tunc dövrünün boyalı keramikası (Şortəpə).

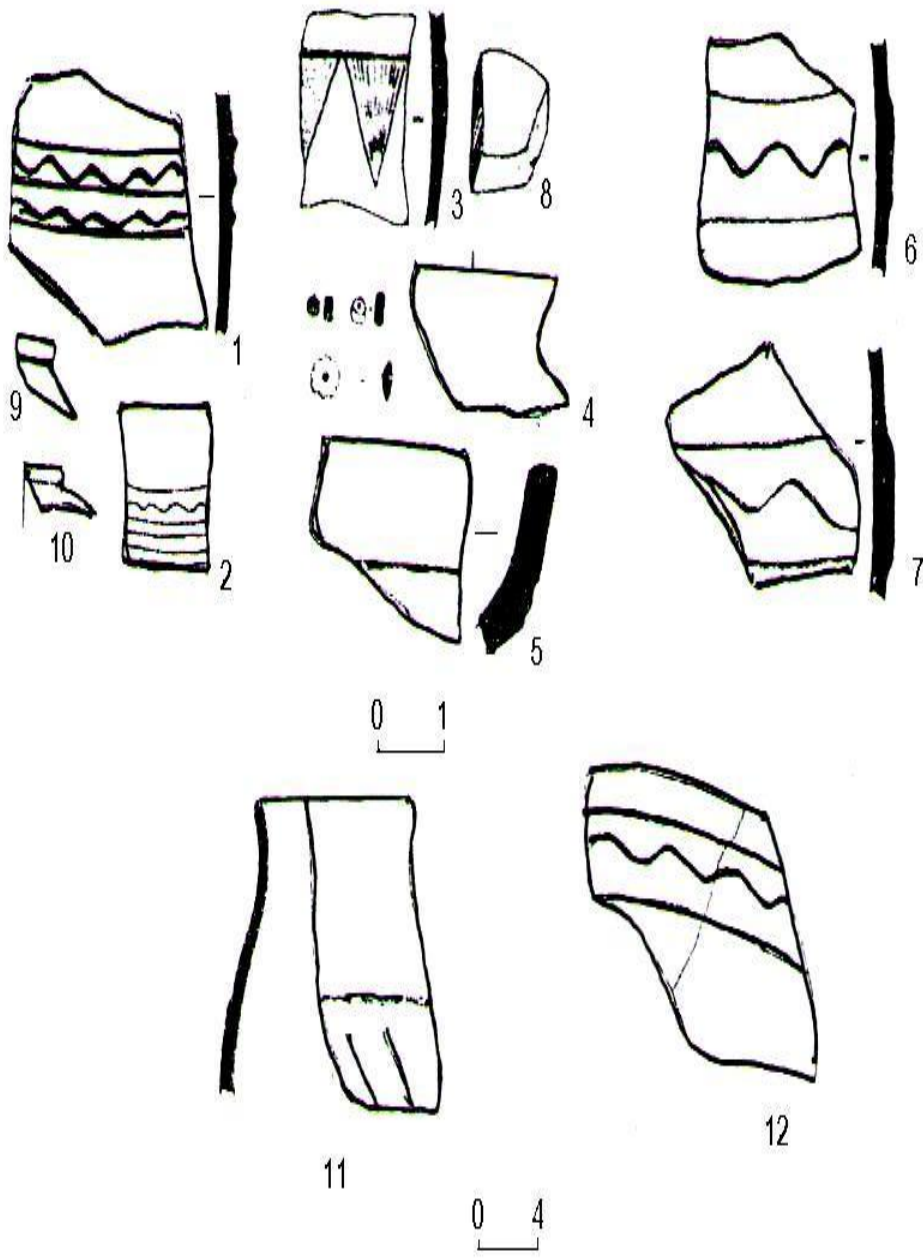

Şəkil 61. Orta Tunc dövrünün boyalı keramikası (Xələc).

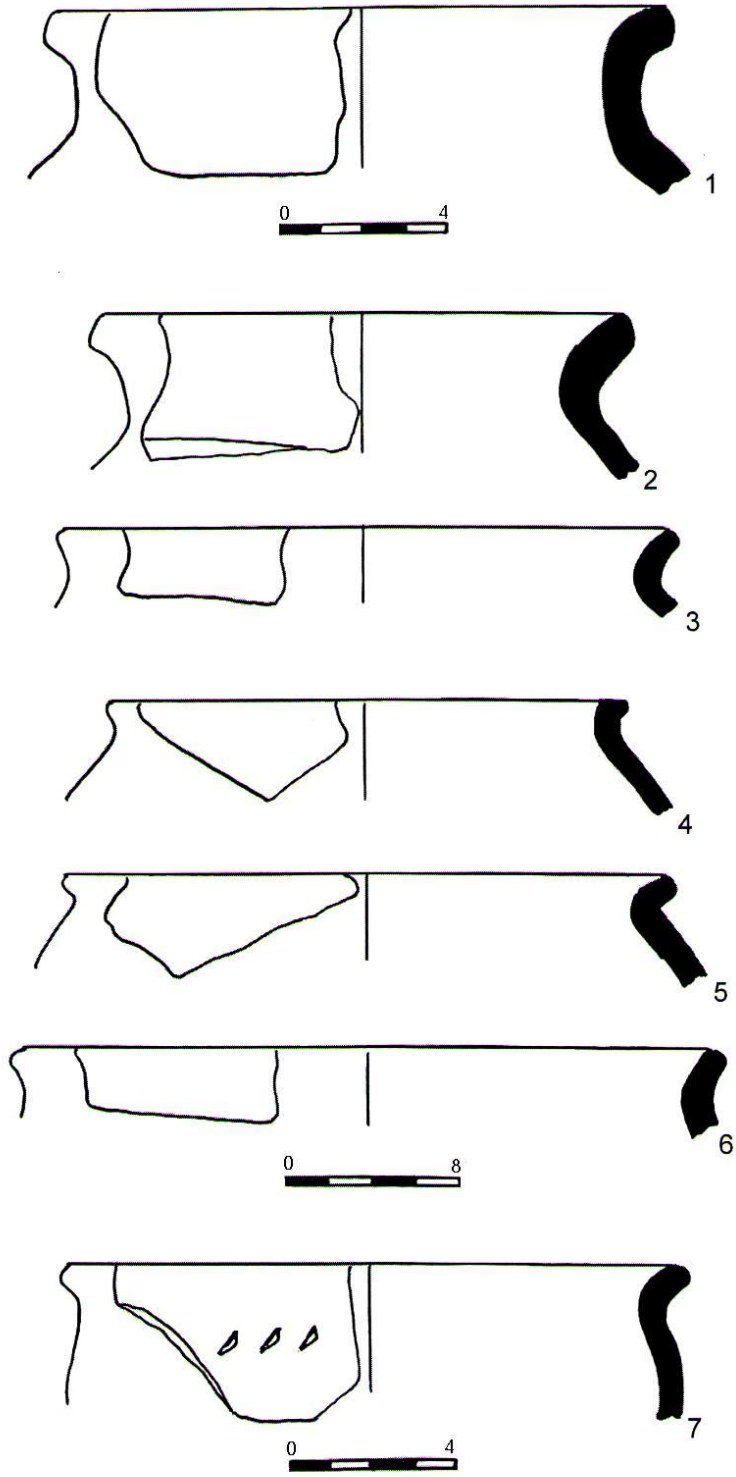

Şəkil 62. Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünün keramikası: 1-2 – Qarabulaq;

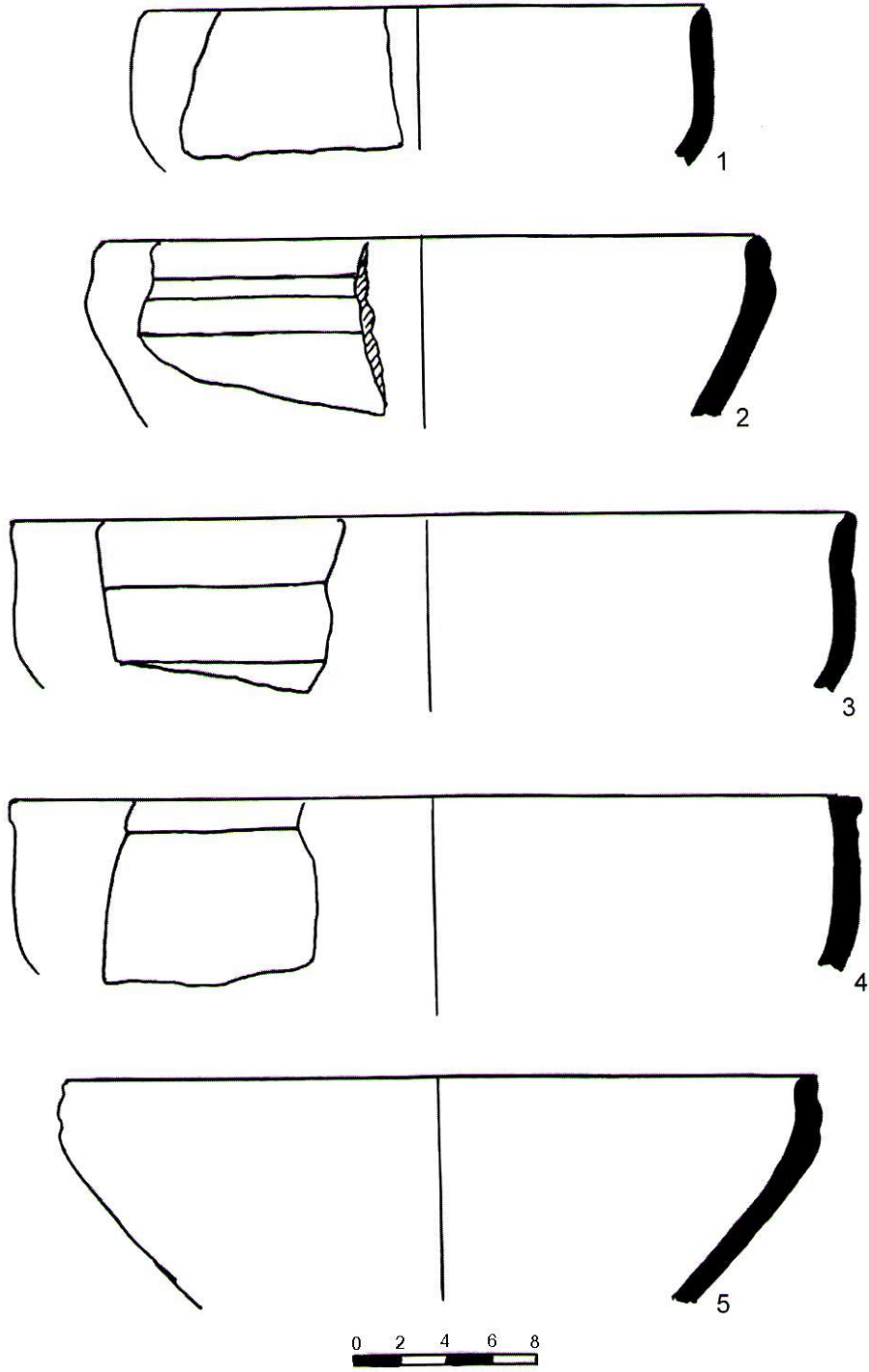
3 – Şortəpə.

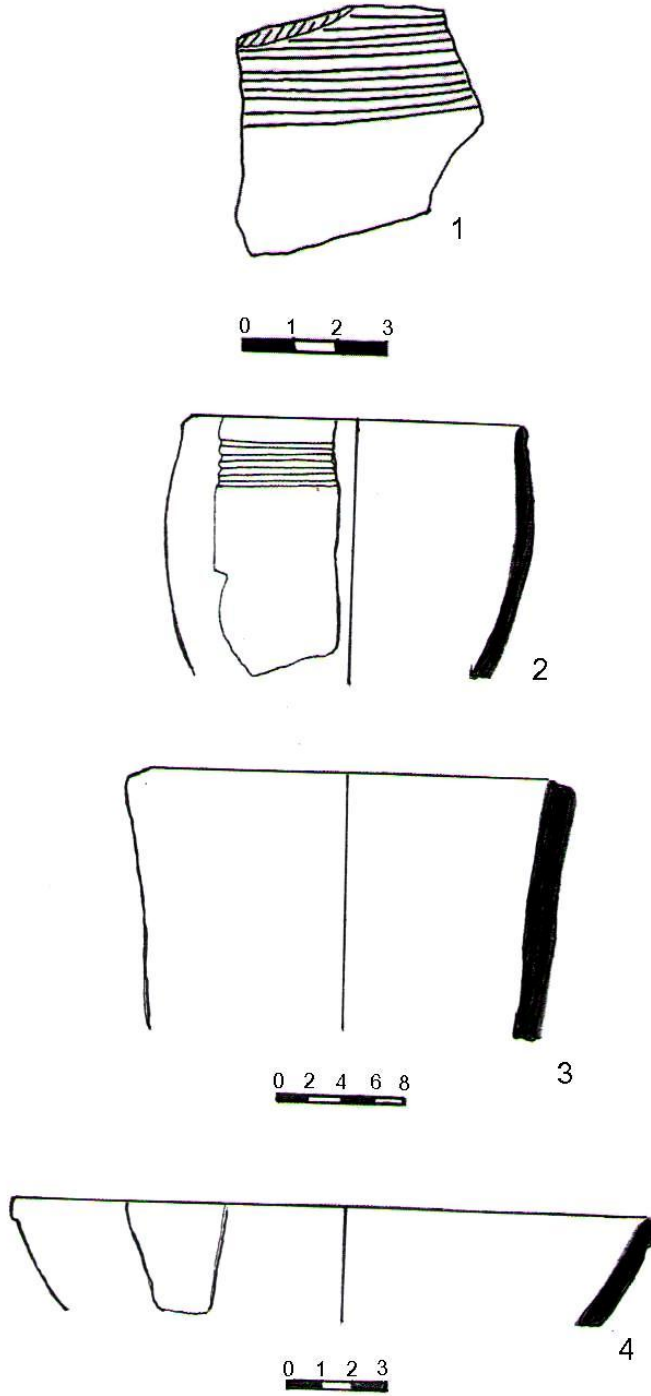
Şəkil 63. Son Tunc dövrünün keramikası (Sədərək qalası).

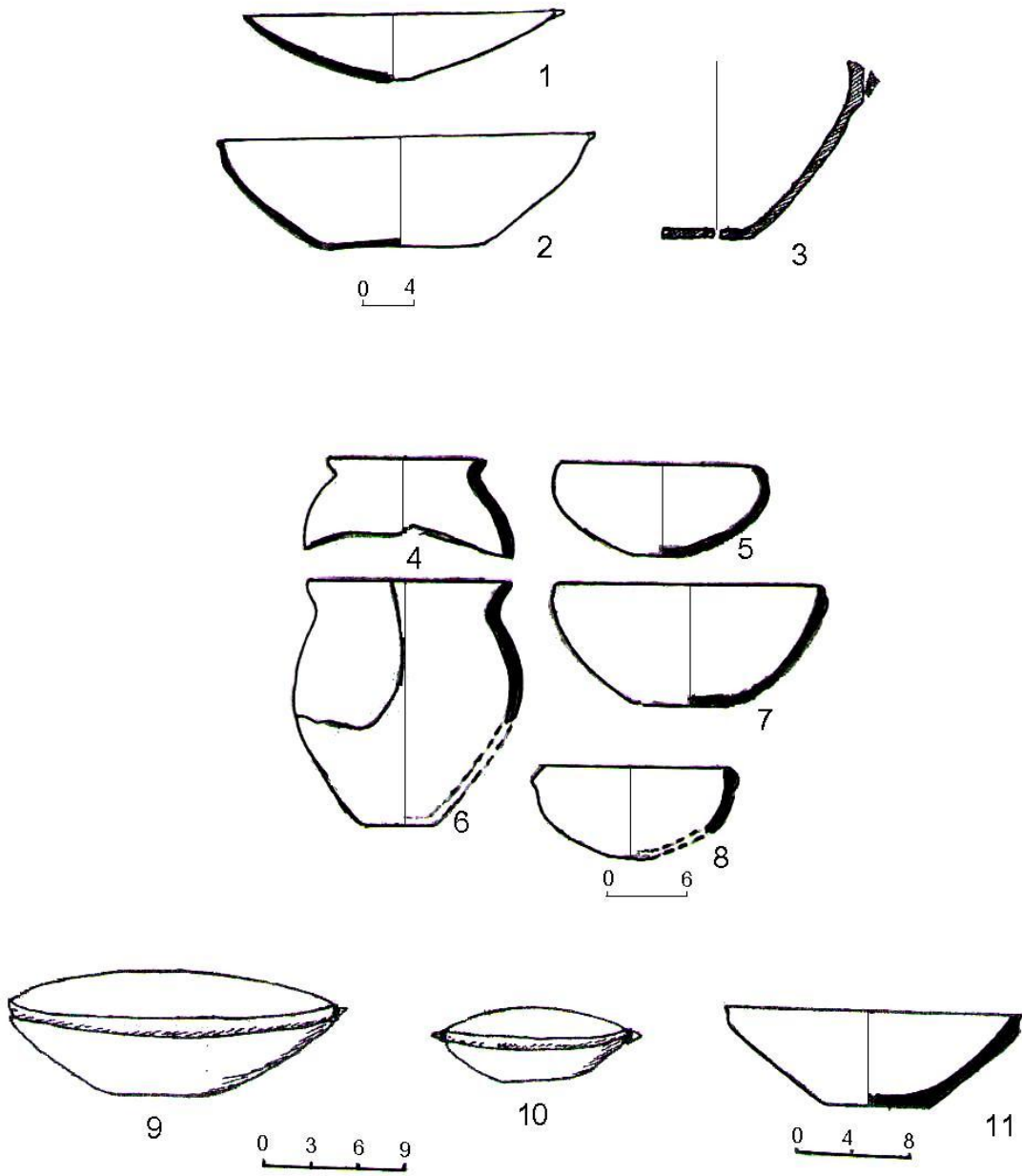
Şəkil 64. Son Tunc və İlk Dəmir dövrünün keramikası (Sədərək).

Şəkil 65. Son Tunc və İlk Dəmir dövrünün keramikası (Sədərək).

Şəkil 66. Son Tunc və İlk Dəmir dövrünün keramikası (Xələc).

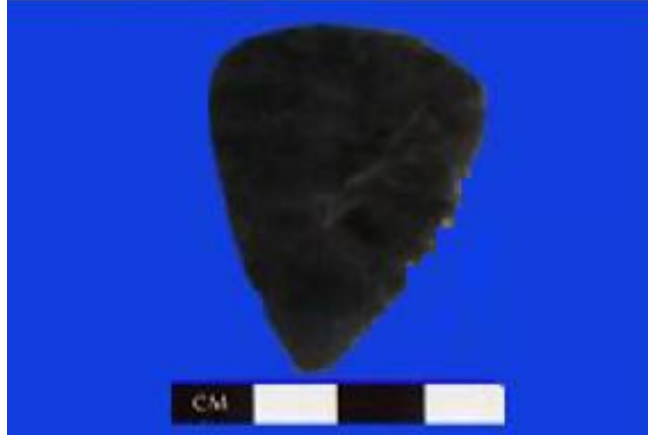
Şəkil 67. Son Tunc və İlk Dəmir dövrünün keramikası: 1-3 – Aşağı Daşarx;
 4-8 – Oğlanqala; 9-11 – Qarabulaq.

Şəkil 68. Daş asma.

Şəkil 69. Daş asma (Xələc).

Şəkil 70. Ox ucluğu (Aşağı Daşarx).

Şəkil 71. Daş bıçaq (Siyaqut).

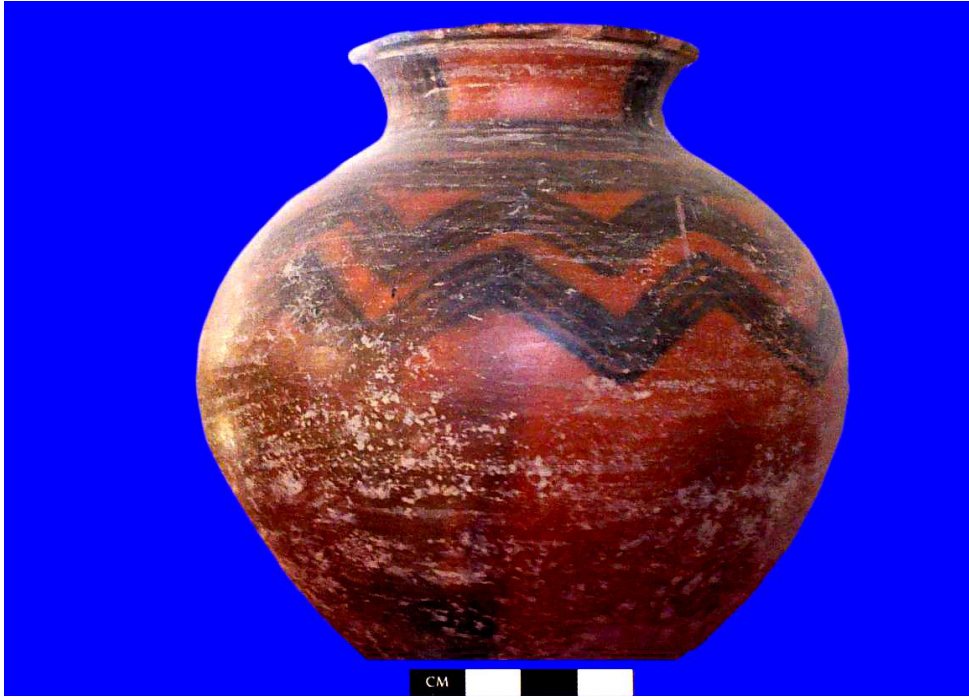
Şəkil 72. Boyalı küpə (Yaycı).

Şəkil 73. Boyalı küpə (Yaycı).

Şəkil 74. Boyalı küpə (Yaycı).

Şəkil 75. Boyalı küpə (Yaycı).

Şəkil 76. Boyalı küpə (Dizə).

Şəkil 77. Badya (Şortəpə).

Şəkil 78. Boz rəngli küpə (Şortəpə).

Şəkil 79. Badya tipli qab (Yaycı).

Şəkil 80. Boz rəngli küpə (Zeyvə).

Şəkil 81. Boz rəngli küpə (Şortəpə).

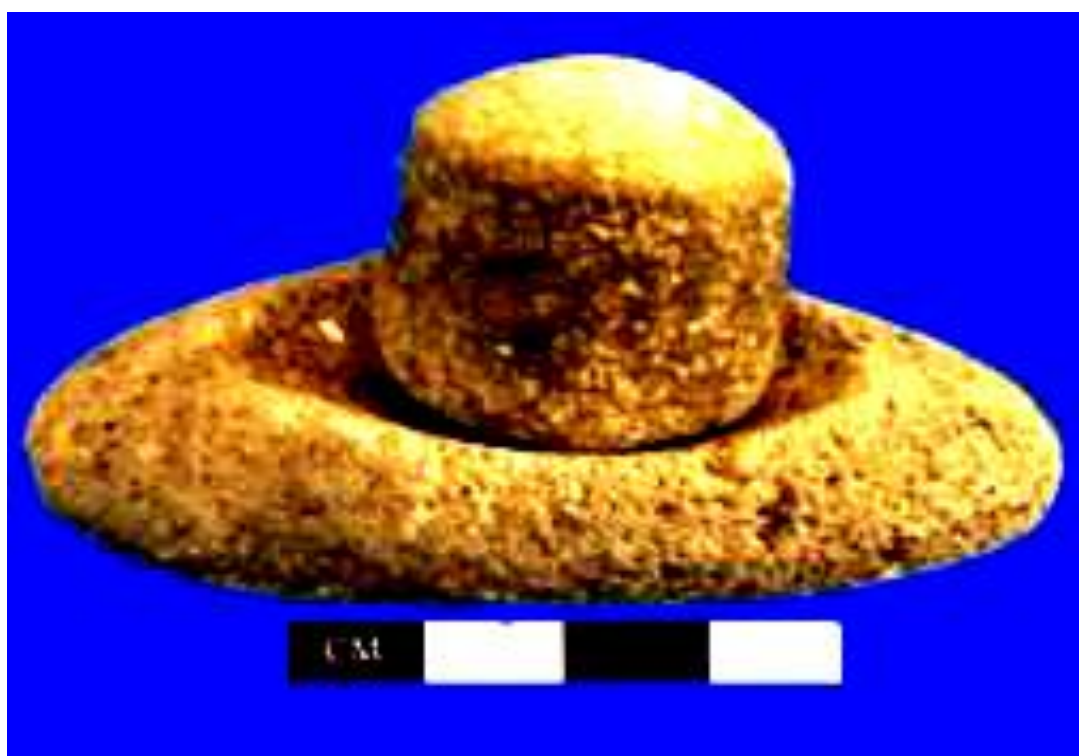
Şəkil 82. Boz rəngli şaynik (Qarabulaq).

Şəkil 83. Dən daşı (Maxta).

Şəkil 84. Daş sürtkəc (Ovçulartəpəsi).

Şəkil 85. Həvəng-dəstə (Sədərək).

Şəkil 86.Boz rəngli küpə (Dəmirçi).

Şəkil 87. Boz rəngli kasa (Dəmirçi).

Şəkil 88. Badya (Şortəpə).

Şəkil 89. Boz rəngli kasa (Dəmirçi).

Şəkil 90. Boz-qara rəngli küpə (Dəmirçi).

Şəkil 91. Çaynik tipli qab (Aşağı Daşarx).

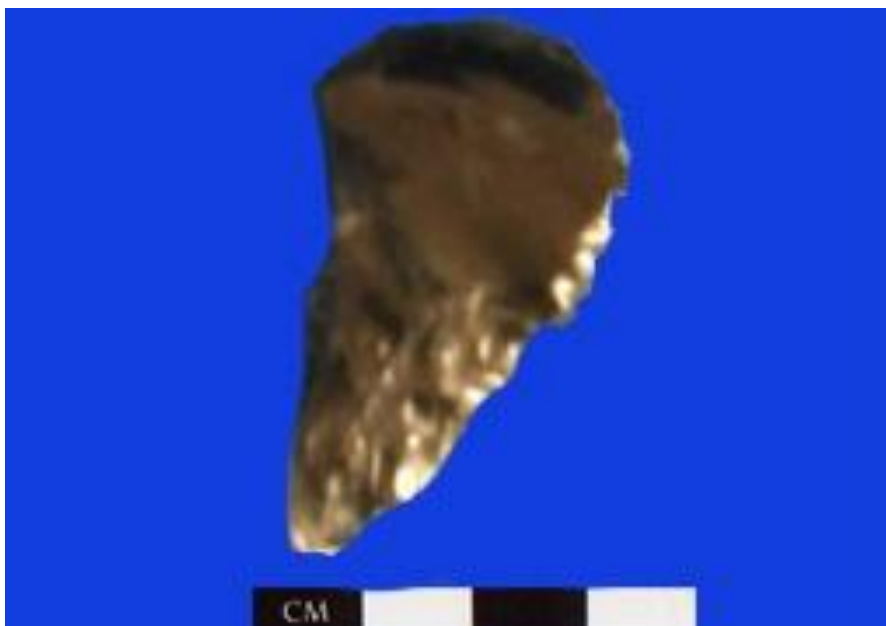
Şəkil 92. Boz rəngli çölmək tipli qab (Dizə).

Şəkil 93. Boz rəngli çölmək tipli qab (Aşağı Daşarx)

Şəkil 94. Boz rəngli keramika (Dəmirçi).

Şəkil 95. Ox ucluğu (Qızqala).

Şəkil 96. Ox ucluğu (Maxta).

Şəkil 97. Boz rəngli nimçə (Dəmirçi).

Şəkil 98. Bəzək əşyaları (Dəmirçi).

Şəkil 99. Tunc iynələr (Dəmirçi).

Şəkil 100. Təkər modeli

Şəkil 101. Daş büt (Şortəpə).

ПАМЯТНИКИ АРПАЧАЙСКОЙ ДОЛИНЫ ЭПОХИ БРОНЗЫ

Резюме

Монография состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы, списка сокращений и иллюстраций.

Во введении обоснована актуальность и научная новизна темы, определены цель и задачи исследования, приведены научные новизны, показана источниковедческая база, практическая и научная ценность работы. В монографии к исследованию привлечены также музейные материалы, которые были представлены случайными находками.

В первой главе исследованы археологические памятники эпохи ранней бронзы. Памятники этого периода характеризуются поселениями и погребениями. Археологические материалы состоят из орудий труда, оружия и керамических изделий. Большинство археологических материалов составляют керамические изделия. В первой главе проведена четырехэтапная характеристика керамических изделий. Среди них особого внимания заслуживают так называемая Прото Куро-Араксская керамика. Керамические изделия подобного типа впервые были выявлены из памятников Арпачайской долины и датированы 4200-3400 гг. до н.э. На основе радиоуглеродных анализов датированы и другие периоды Куро-Араксской культуры.

Во второй главе исследованы археологические памятники эпохи средней и поздней бронзы. Поселения разделяются на две группы. Первые из них расположены в долинах, а другие в предгорных местах. В сравнении с погребальными памятниками поселения эпохи средней бронзы в этом периоде выявлены очень мало. Возможно, это обусловлено полукочевым скотоводством. На основе исследований высказаны, что памятники Тазакентского типа распространились из Арпачайской долины.

В третьей главе исследованы занятия, социальный строй и идеологические представления поселенцев Арпачайской долины. На основе исследования археологических материалов высказаны, что элементы социального неравенства появляются уже в эпоху Куро-Араксской культуры.

В заключению подытожены результаты исследования.

MONUMENTS OF THE ARPACHAYSKAY'S VALLEY OF THE BRONZE AGE

Summary

The monograph consists of the introduction, three chapters, the conclusion, the list of the used literatures, the list of reductions and illustrations.

In introduction the subject urgency is proved, the purpose and research problems are defined, provided scientific novelty, the source study base, practical and scientific value of work is shown. In the monograph are involved in research also museum materials which were presented by casual finds.

In chapter 1 archaeological monuments of an era of Early Bronze Age are investigated. Monuments of this period are characterized by settlements and burials. An archaeological material consists of instruments of labor, weapon and pottery. The majority of archaeological materials are consists by pottery. In chapter 1 characterized the pottery four stages. Among them special attention deserve so-called Proto Kura-Araxes ceramics. Potteries of this kind was revealed for the first time from monuments of the Arpachay valley and are dated 4200-3400 BC. On the basis of radio carbon analyses other periods of Kura-Araxes culture are dated also.

In chapter 2 archaeological monuments of Middle and Late Bronze Age are investigated. Settlements are divided into two groups. The first of them are located in valleys and others in foothill places. In comparison with funeral monuments the settlement of Middle Bronze Age in this period are revealed very little. Probably, it is caused by semi-nomadic cattle breeding. On the basis of researches are stated that monuments of Tazakent type extended from the Arpachay valley.

In a chapter 3 occupations, a social system and ideological representations of settlers of the Arpachay valley are investigated. On the basis of research of archaeological materials are stated that elements of a social inequality appear already during of Kura-Araxes culture.

In the conclusion results of research are summed up.

ARPAÇAY VADİSİNİN TUNC DÖVRÜ ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİ

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Çapa imzalanmış 20.10.2014.
Şərti çap vərəqi 24 Sifariş № 232
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 500

Kitab «**Elm və təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib çap olunmuşdur.

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32 511-37-82; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.